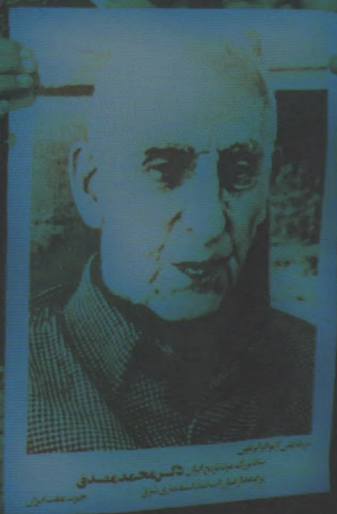

İLETİŞİM
Bugünün Kitapları

STEPHEN KINZER

Şah'ın Bütün Adamları

Bir Amerikan Darbesi ve
Ortadoğu'da Terörün Kökenleri

STEPHEN KINZER • Şah'ın Bütün Adamları

STEPHEN KINZER Boston Üniversitesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Dört kıtaya yayılmış 50'den fazla ülkede dış haberler temsilciliği yaptı. 1996'da *New York Times*'in ilk büro şefi olarak İstanbul'a geldi. Türkiye'de geçirdiği yıllar boyunca yüzlerce makale yayımladı ve ülkenin her yerini dolaştı. Türkçe'de *Hilal ve Yıldız* (İletişim Yayınları) adlı eseri yayımlandı. Şu anda *The New York Times* muhabiri olarak Chicago'da yaşamaktadır.

All the Shah's Men. An American Coup and the Roots of Middle East Terror

© 2003 Stephen Kinzer

Bu kitabın yayın hakları Onk Ajans Ltd. aracılığıyla
John Wiley & Sons International Right, Inc.'ten alınmıştır.

İletişim Yayınları 1000 • Bugünün Kitapları 92

ISBN 975-05-0240-X

© 2004 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2004, İstanbul (3000 adet)

EDITÖR Sulhiye Gültekingil

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Musaddık'ın ölümünün 13. yıldönümünde

Ahmed Abad kasabasında anma töreni

KAPAK FILMI 4 Nokta Grafik

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ İlker Uğur

MONTAJ Şahin Eyilmez

BASKI ve CILT Sena Ofset

İletişim Yayınları

Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Fax: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

STEPHEN KINZER

Şah'ın Bütün Adamları

Bir Amerikan Darbesi ve
Ortadoğu'da Terörün Kökenleri

All the Shah's Men

An American Coup and the Roots of Middle East Terror

ÇEVİREN Selim Önal

İ İ l e t i Ő i m

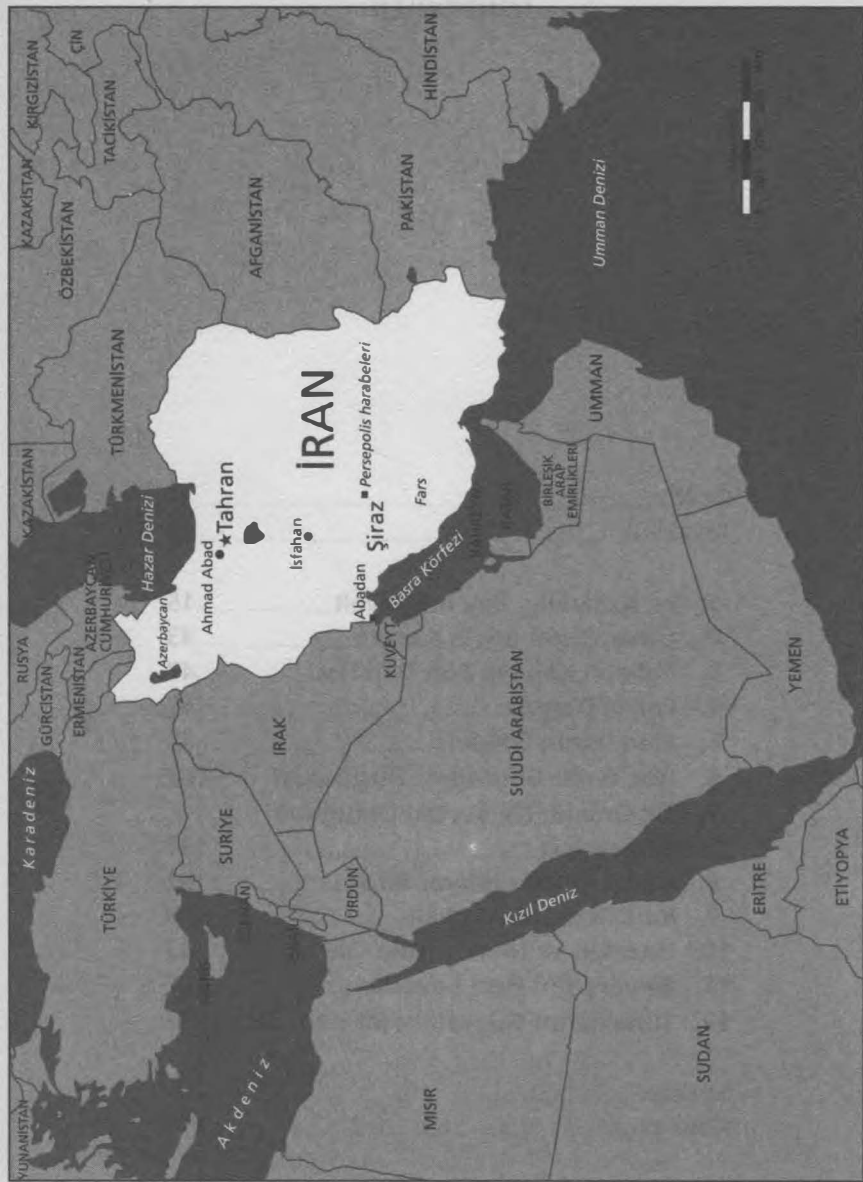
Iran Halkı için

*Bilmediğiniz geçmiş dışında
dünyada yeni bir şey yoktur.*

HARRY TRUMAN

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	11
Teşekkür.....	13
1. İyi Akşamlar, Bay Roosevelt.....	15
2. Lanet Olsun Böyle Kadere.....	33
3. Milletin Kanınının Son Damlası.....	47
4. Petrol Dalgası.....	67
5. Efendisinin Emirleri.....	85
6. Her Yerde Görünmez Düşmanlar.....	109
7. Siz Onların Ne Şeytan Olduğunu Bilmezsiniz.....	131
8. Gayet Kurnaz İhtiyar Bir Adam.....	151
9. Kalın Kafalı Britanyalı.....	169
10. Hazırlan ve Hemen Yola Çık.....	187
11. Biliyordum! Beni Severler.....	207
12. Tırnaklarını Yalayan İri Bir Kedi Gibi.....	237
Sonsöz.....	265
Kaynakça.....	279

Ö N S Ö Z

Bir gün hatıralarını yazmış olan yaşlıca bir İranlı hanımın kitap tanıtım kokteyline katıldım. Bir saat boyunca olaylarla dolu hayatını anlattı. Hiç siyasete dokunmamakla birlikte, laf arasında ailesinin 1950'lerin başında yirmi altı ay süresince İran'da başbakanlık yapan ve Merkezi Haberalma Teşkilatı (CIA) tarafından sahneye konulan bir darbe ile devrilen Muhammed Musaddık'ın ailesi ile akraba olduğundan bahsetti.

Konuşmasını bitirince bir soru sorma isteğimi bastıramadım. "Musaddık'tan bahsettiniz," dedim. "Neler hatırlıyorsunuz ya da ona karşı yapılan darbe hakkında bize neler söyleyebilirsiniz?" Hanım birdenbire heyecanlandı.

"Siz Amerikalılar bu korkunç şeyi niçin yaptınız?" diye bağırdı. "Biz her zaman Amerika'yı sevmiştik. Bizim için Amerika büyük bir ülkeydi, mükemmel bir ülkeydi. Diğer ülkeler bizi sömürürken bize yardım eden bir ülkeydi. Fakat o hadiseden sonra İran'da hiç kimsenin Birleşik Devletler'e güveni kalmadı. Size şunu kesin olarak söyleyebilirim: Bu darbeyi yapmamış olsaydınız Tahran büyükelçiliğinizdeki rehinelere problemini hiçbir zaman yaşamazdınız. Bütün dertler 1953'te başladı. Neden, neden yaptınız?"

Hanımın feveranı, İranlılarla İranlı olmayanlar arasındaki bilgi ve algı uçurumunu yansıtıyordu. İran'da hemen hemen herkes, Birleşik Devletler'in 1953'te demokratik yönetime son verip Şah Muhammed Rıza'nın uzun süren diktatörlüğünü baş-

lattığını bilir. Şah'm diktatörlüğü ise devlet idaresinde terörizmi bir araç olarak kullanan anti-Amerikan teokrasinin iktidara geldiği 1979 İslâm Devrimi'ni doğurdu. Onun radikalizmi, El-Kaide'nin ve diğer terör gruplarının üslendiği Afganistan da dahil birçok ülkede Batı karşıtı fanatikleri harekete geçirdi.

Bu olaylar Birleşik Devletler için de, başka bir ülkeye isteklerini empoze etmeye çalışan herhangi bir ülke için de kesin uyarı niteliğindedir. Darbeleri, devrimleri ya da askerî istilaları destekleyen devletler, genellikle bu işten kazançlı çıkacaklarına inanırlar. Bazen kazançlı çıkarlar. Ama bazen de zaferleri kahredici ve trajik bir biçimde ayaklarına dolanır. Bu durum özellikle günümüzün karmaşık ve değişken Ortadoğu'su için doğrudur. Ortadoğu'da gelenekler, tarih ve din, siyasi hayatı yabancıların anlayamayacağı şekilde şekillendirir.

1979'dan sonra İran'da ortaya çıkan şiddetli anti-Amerikançılık Birleşik Devletler'de çoğu insanı hayrete düşürdü. O ülkede az çok sevildiklerini zanneden Amerikalılar acı bir biçimde nefret edildiklerini anladıklarında bu nefretin sebepleri hakkında hiç fikirleri yoktu. Çünkü 1953 yılında CIA'nın orada ne yaptığını Birleşik Devletler'de kimse bilmiyordu.

Zamanında Muhammed Musaddık muazzam bir figürdü. Bir imparatorluğu sarsmış ve dünyayı değiştirmişti. Adını herkes bilirdi. Dünya liderleri onu etkilemeye, sonraları da devirmeye çalıştılar. Harry Truman, Dwight Eisenhower ve Winston Churchill dururken *Time* dergisinin onu 1951'de Yılın Adamı seçmesine kimse şaşırmadı.

Kod adı Ajax Operasyonu olan Musaddık karşıtı CIA darbesi; İran, Ortadoğu ve kolonyal dünya için müthiş bir travma oldu. Birleşik Devletler'in yabancı bir ülke hükümetini ilk deviriydi. Sonraki yıllar için bir örnek oldu ve milyonlarca insanın Birleşik Devletler'e bakışını şekillendirdi.

Bu kitap, dünyayı dalgalandırmakta olan şiddet yanlısı akımların kaynağını büyük ölçüde açıklayan bir hikâye anlatmaktadır. Olağanüstü bir maceranın öyküsü olmanın ötesinde, geçmişten gelen sarsıcı bir mesaj ve gelecek için objektif bir derstir.

TEŞEKKÜR

Küçük ama kendini adanmış bir grup öğrenci 1953 darbesinin ardındaki gerçekleri ortaya çıkarmak için çok uğraştı. Grubun en devamlı üyesi Mark J. Gasiorowski, aynı zamanda grubun doğal başkanı haline de geldi. Ervand Abrahamian, Fakhreddin Azimi, James A. Bill, Maziar Behroos, Malcolm Byrne, Richard W. Cottam, Farhad Diba, Mostafa Elm, James F. Goode, Mary Ann Heiss, Homa Katouzian, William Roger Louis ve Sepehr Zabih bu keşif görevinde ona eşlik eden diğerleriydi. Onların çalışması bu kitabı mümkün kıldı.

CIA darbenin tarihçesinin kayıtlarını tuttu ama uzun yıllar gizli olarak kaldı. 2000 yılında bir kopyası *New York Times*'a sızdı. Kayıtlar darbe hakkında bilinenlerin çoğunu doğruladı ve yeni detaylar ortaya koydu. Olayları gün ışığına çıkarma şerefini kayıtları ele geçiren gazeteci James Risen hak etmektedir.

Araştırmam, zamanını ve uzmanlığını benimle paylaşan kütüphanecilere ve arşivcilere çok şey borçlu. İçlerinde, Illinois'deki Chicago ve Oak Park Kütüphaneleri, Chicago'da Kent Law Kütüphanesi, Kansas Abilene'de Dwight D. Eisenhower Kütüphanesi ve Missouri Independence'de Harry S. Truman Kütüphanesi; Maryland College Park'ta Ulusal Arşivler ve İngiltere'deki Surrey, Kew Gardens'da İstatistik Ofisi var.

İlk müsveddelerin tamamını ya da bir kısmını okuyup değerli fikirlerini söyleyenler arasında Janet Afary, David Barbo-

za, Elmira Bayrasli, David Shiman, James M. Stone ve John E. Woods vardı. Kitabın son haliyle ilgili hiçbir sorumluluk taşı-mıyorlar, onlara sıcak teşekkürlerimi sunuyorum.

Iran'daki araştırmalarım sırasında bana yardım eden Iranlı-lar adlarıyla anılmak istemediler. Kendileri kim olduklarını bi-liyorlar. Onlara derin şükranlarımı sunuyorum.

Iyi Akşamlar, Bay Roosevelt

15 Ağustos 1953'ün gece yarısından az önce tuhaf bir konvoy karanlığın içinden yola koyulduğunda Tahran'ın büyük bir kısmı uykudaydı. Konvoya askerî işaretleri olan bir zırhlı öncülük ederken, arkasından iki cip ve içleri asker dolu birkaç cemse geliyordu. Gündüzün aşırı sıcaklığı yerini gecenin serinliğine bırakırken, gökte ay hilâl şeklinde parlıyordu. Hükümet darbesi yapmak için mükemmel bir geceydi.

Öncü aracın içinde oturan İmparatorluk Muhafızlarının kumandanı Albay Nimetullah Nasırı'nin kendinden emin tavrının bir nedeni vardı. Cebinde İran Şahı'nın Başbakan Muhammed Musaddık'ı görevden alma emrini taşıyordu. Nasırı bu emri Musaddık'a tebliğ edecek, direnirse de tutuklayacaktı.

Bu isyanın planlamasını yapan Amerikan ve İngiliz istihbarat elemanları, Musaddık'ın isyanın bastırılması için orduyu derhal göreve çağıracağını tahmin ediyorlardı. Dolayısıyla Başbakan aradığında telefonun öbür ucunda cevap verecek kimse olmaması için gerekli düzenlemeler yapılmıştı. Albay Nasırı önce ordu kumandanını evinde tutuklayacak, daha sonra da ülkenin yazgısını belirleyecek emri yerine getirecekti.

Albay emredildiği gibi yaptı. Fakat ilk görev yerine vardığında ortada bir gariplik vardı. Gecenin hayli ileri bir saati olma-

sına rağmen ordu kumandanı General Taki Riyahi evinde yoktu. Hatta hizmetçi ve kapıcı da dahil olmak üzere ortada hiç kimse yoktu.

Bu durum Albay Nasiri'yi birşeylerin ters gittiğine dair uyarmalıydı ama uyarmadı. Tekrar zırhlısına tırmandı ve şoföre esas hedefe yani Başbakan Musaddık'ın evine doğru sürmesini emretti. Onunla beraber iki seçkin istihbarat ajanının ümitleri de yola koyuldu.

Albay Nasiri böylesine cüretkâr bir görevi tek başına yerine getirebilecek kadar çılgın değildi. Demokratik İran'da başbakanlar ancak parlamentonun onayı ile göreve getirilip, görevden alınabildiklerinden Nasiri'nin cebinde taşıdığı emrin meşruiyeti şüpheliydi. Ancak bu geceki iş CIA ve İngiliz Gizli İstihbarat Servisi'nin aylarca süren planlamalarının tepe noktasıydı. Sahneye konulan darbe Başkan Dwight Eisenhower ve Başbakan Sir Winston Churchill tarafından emredilmişti.

1953 yılında Birleşik Devletler İran için henüz çok yeni bir ülkeydi. Birçok İranlı'ya göre Amerikalılar, kurulması için yarının yüzyıl harcadıkları kırılğan demokrasilerini destekleyen dostlardı. Birleşik Devletler'in tersine onları asıl sömüren baskıcı kolonyalist Britanya idi.

Çoğunluk hissesi İngiliz devletine ait olan bir İngiliz şirketi, 20. yüzyılın ilk yıllarından itibaren İran petrolünün üretim ve satışı üzerinde muazzam kârlı bir tekelin tadını çıkarıyordu. İran topraklarının altından akan zenginlik Britanya'ya dünyanın zirvesinde söz sahibi olma imkânı sağlarken, İranlıların çoğunluğu bu adaletsizliğin getirdiği sefalet içinde yaşıyordu. Sonunda, 1951 yılında, Anglo-Iranian Petrol Şirketi'ne (AI-OC) duydukları öfkeyi şahsında bütün diğer politik liderlerden daha çok somutlaştırdığına inandıkları Musaddık'ı desteklediler. Musaddık da bu şirketi İran'dan kovma, ülkenin dev petrol rezervlerini geri alma ve İran'ı yabancı güçlerin boyunduruğundan kurtarma sözü verdi.

Başbakan Musaddık sözünü samimi bir hevesle yerine getirdi. Yurttaşlarının çılgınca desteği ile dünyadaki en kârlı İngiliz şirketi olan Anglo-Iranian'ı millileştirdi. Hemen ardından da

İranlılar İran Körfezi'ndeki Abadan'da bulunan dev rafineriyi kontrol altına aldılar.

İran'da yükselen yurtseverlik dalgası Musaddık'ı ulusal kahraman yaptı. Ama İngilizler de Musaddık'ı onlara ait zenginliği çalmakla suçlayıp, Adalet Divanı ile Birleşmiş Milletler'den Musaddık'ı cezalandırmasını istediler. İran Körfezi'ne savaş gemilerini gönderip İran ekonomisinin çok ağır yara almasına sebep olan ambargoyu başlattılar. Bu kampanyaya rağmen Musaddık'ın cesareti İranlıları olduğu gibi Asya ve Afrikanın anti-kolonyal liderlerini de çok derinden etkiledi.

Kendisine karşı açılan İngiliz kampanyası Musaddık'ı yerinden oynatamadı. Avrupa'da yayınlanan bir gazeteye göre, "Musaddık İngilizlere vereceği en basit bir imtiyaz yerine Pers petrolünde kızartılmayı tercih eder"di. İngilizler bir süre petrol sahalarını ve rafineriyi geri alabilmek için silahlı bir istilayı düşündülse de Amerikan Başkanı Harry Truman'ın destek vermemesi üzerine bundan vazgeçtiler. Geriye sadece iki seçenek kalıyordu: ya Musaddık yönetimini kabul edecekler ya da onu devirecek bir darbe tezgahlayacaklardı. İmparatorluk geleneginin mağrur ürünü Başbakan Churchill darbe kararını almak için hiç duraksamadı.

Musaddık'ın petrol şirketini millileştirmesinin hemen ardından İngiliz ajanlar darbe için hazırlıklara başladılar. Çok kararlı ve saldırgandılar. Bu planlardan haberdar olan Musaddık Ekim 1952'de İngiliz Büyükelçiliğinin kapatılmasını emretti. İran'da bulunan tüm İngiliz diplomatların ve diplomatik görevlilerin altında faaliyet gösteren ajanların İran'ı terk etmesi istendi. Böylece ülkede darbe tezgahlayacak kimse kalmamış oluyordu.

İngilizler derhal Başkan Truman'dan yardım istediler. Fakat Truman hem Musaddık tarzı ulusalcı hareketlere sempati ile bakıyor, hem de Anglo-İranean örneğinde olduğu gibi eski moda emperyalist düşüncüyü hor görüyordu. Dahası CIA o güne kadar hiç hükümet düşürmemişti ve Truman böyle bir işin öncüsü olmak istemiyordu.

Kasım 1952'de Dwight Eisenhower'ın başkan seçilmesiyle

birlikte Amerika'nın İran'da muhtemel bir darbeye yaklaşımı çok keskin bir değişikliğe uğradı. Seçimin olduğu günlerde Gizli Haberalma Servisi'nin kıdemli bir ajanı olan Christopher Montague Woodhouse üst düzey CIA ve devlet yetkilileri ile görüşmek üzere Washington'a geldi. Kurnaz Woodhouse "Musaddık İngiliz mülkiyetini millileştirdiği için gitmelidir," diyen eski İngiliz tezinden hiç söz etmedi. Bu eski tez Washington'da hiç heyecan uyandırmıyordu. Woodhouse ise neyin heyecan uyandıracığını çok iyi biliyordu.

Woodhouse daha sonraları "Ateşteki İngiliz kestanelerini Amerikalılara toplatmaya çalışmakla suçlanacağım petrol endüstrisinin kontrolünün yeniden ele geçirilmesi fikri yerine, İran'a yönelik komünist tehdidi vurgulamayı tercih ettim," diye yazacaktı.

Bu çağrının, Amerikan dış politikası üzerinde Eisenhower'ın göreve başlamasıyla birlikte çok etkili olacak iki kardeşi harekete geçireceği hesaplanmıştı. Yeni Dışişleri Bakanı John Foster Dulles ve yeni CIA Başkanı Allen Dulles soğuk savaş döneminin en vahşi savaşçılarıydı. Tüm dünyayı ideolojik savaş meydanı olarak görüyorlar ve en küçük bir yerel anlaşmazlığa bile büyük Doğu-Batı karşıtlığının prizmasından bakıyorlardı. Onlara göre Birleşik Devletler'in müttefiki olmayan her ülke potansiyel düşmandı. Özellikle de İran'ın çok tehlikeli olduğunu düşünüyorlardı.

İran'ın muazzam bir petrol zenginliği, Sovyetler Birliği ile uzun bir sınırı, çok etkili bir Komünist Partisi ve milliyetçi bir başbakanı vardı. Dulles kardeşler tehlikenin ciddi olduğuna ve komünizmin yakında İran'a hâkim olacağına inandılar. "İkinci bir Çin" olasılığı onları dehşete düşürüyordu. Woodhouse, Dulles kardeşlere Musaddık'ı devirmeyi ve yerine batı yanlısı, güvenilir bir başbakan getirmeyi teklif edince hiç gecikmeden konuyla ilgilenmeye başladılar.

Başkan Eisenhower'ın yönetimi devraldığı 20 Ocak 1953'ten hemen sonra John Foster Dulles ve Allen Dulles İngiliz tarafına Musaddık'a karşı yapılacak hareket için hazır olduklarını bildirdiler. Darbenin kod adı Ajax Operasyonu, ya da CIA jar-

gonuna göre TPAJAX olacaktı. Operasyonun yönetimine de Başkan Theodore Roosevelt'in erkek torunu olan Ortadoğu deneyimli CIA görevlisi Kermit Roosevelt'i getirdiler.

Ünlü ailenin diğer fertleri gibi Kermit Roosevelt'in de hemen harekete geçme eğilimi vardı ve kriz anlarında kararlı bir tutuma sahipti. Otuz yedi yaşındaydı, CIA'nın Yakın Doğu ve Asya bölümünün şefiydi. Sovyet ajanı Kim Philby onu özünde gerçek bir Amerikalı olarak şöyle tarif eder. "Hem ev sahipliği hem de misafirliği kibar ve mütevazî, entelektüel olmaktan ziyade iyi eğitilmiş, sosyal ilişkilerinde kusursuz, konuşması yumuşak ve saygılı. Özellikle hoş bir karısı olan ve aslında boğazına kadar pis işlere batacağını düşüneceğiniz son insan."

O günlerde CIA ajanları yaptıkları pis işlerin özgürlük uğruna yapıldığına inanıyorlar ve bunu samimi bir ideal olarak paylaşıyorlardı. Çoğu hem düşüncede hem de aksiyonda en iyi nitelikleri kendinde birleştirmişti. Ama hiçbiri bu birleşimi Kermit Roosevelt kadar mükemmel temsil edemiyordu. CIA doktorunun acilen böbrek ameliyatı olması yönündeki uyarılarına aldırmayan Kermit, Temmuz başında gizli görevine doğru yola çıktı. Önce Beyrut'a indi. Oradan Suriye ve Irak çölleri ni aşacağı otomobil ile yola koyuldu. Ücra bir geçitten İran'a girdiğinde heyecanını güçlkle kontrol edebiliyordu:

"Babamın, babası T.R. ile birlikte 1909 yılında Afrika'ya gelişlerinde *Afrika Oyununun Peşinde*'sinde yazdığı şeyi hatırladım. 'Büyük bir maceraydı ve dünya henüz gençti!' Onun o zaman hissettiklerini hissettim. Dağ yolundan yukarı doğru yola koyduğumuzda sınırlarım karıncalandı, ruhum süzülerek yükseldi... Hanegın'de 19 Temmuz 1953 sabahı yataktan kalktığımızda kaygısız, aptal ve yarı okur yazar bir gümrükçüyle karşılaştık. O günlerde, şimdilerde yapılmıyor, Birleşik Devletler pasaportlarına pasaport sahibinin göze çarpan özellikleri kaydedilirdi. Benim cesaretlendirmem ve yardımım ile gümrük muhafızı adımı 'Bay Sağ Şakağı Yaralı' olarak kayda geçirdi. Bunda iyi bir kehanet var dedim."

Roosevelt ilk iki haftayı Amerikalı ajanlarından birinin kiradığı Tahran'daki bir villada operasyonu idare etmekle geçirdi. İran'da onlarca yıldan beri var olan İngiliz entrikacılığı ve son zamanlarda buna eklenen CIA'nın çalışmaları Kermit'e mükemmel işbirliği olanakları sağlıyordu. Bunların arasında, tecrübeli ve becerikli bir avuç İranlı ajanın uzun yıllara dayalı çalışması sonucu biraraya getirdiği politikacılar, askerler, din adamları, gazete editörleri ile sokak çetesi liderlerinden meydana gelen gizli bir oluşum vardı. CIA bu ajanlara her ay on binlerce dolar ödüyor, onlar da bunun her kuruşunu hak ediyorlardı. 1953'ün ilkbahar ve yaz ayları boyunca Başbakan Musaddık'ın CIA'dan rüşvet alan bir molla, bir gazeteci ya da bir politikacı tarafından suçlanmadığı tek bir gün bile geçmedi. Özgür basın dokunulmazlığına büyük özen gösteren başbakan bu kampanyanın bastırılmasına izin vermedi.

Roosevelt'in villasına girip çıkan İranlı ajanlar onu James Lockridge takma adıyla tanıyorlardı. Zaman ilerledikçe ve işin doğası gereği aralarındaki yoldaşlık duygusu geliştikçe, kimi İranlılar Roosevelt'i onun da gülümsemeye karşılığında "Jim" diye çağırır olmuşlardı. Gizli kimliğinin açığa çıkmasına ramak kalan yegane anlar Türkiye Büyükelçiliği ve Fransız Enstitüsü kampüsünde tenis oynadığı anlardı. Topu iskaladığında kendini lanetler ve "Ah Roosevelt" diye bağırdı. Çok kereler kendisine, adı Lockridge olan birinin böyle garip bir alışkanlığı nasıl edindiği sorulduğunda, tutkulu bir Cumhuriyetçi oluşu nedeniyle Franklin D. Roosevelt'i çok kötü bulduğunu ve Roosevelt ismini de küfür olarak kullandığını söylerdi.

Ajax Operasyonu planında önce Başbakan Musaddık'a karşı şiddetli bir psikolojik kampanya öngörülmüştü. Bu zaten CIA tarafından halihazırda uygulanıyordu. Bunu Şah'ın Musaddık'ı görevinden azletmesi takip edecekti. Elebaşlarının maaşını CIA'nın ödediği çeteler ile askerî birimler de Musaddık'ın göstereceği her direnişi ezecekti. Daha sonra da CIA'dan 100,000 Amerikan Dolarından fazla para almış olan emekli asker General Fazlullah Zahidi Şah tarafından yeni başbakan olarak atanacaktı.

Ağustos başlarında Tahran'da ortam iyice alevlenmişti. CIA için çalışan çeteler düzenledikleri Musaddık karşıtı protestolarda Şah'ın resimlerini taşıyıp, Şah yanlısı sloganlar atarak sokaklarda dolaşıyorlardı. Yabancı ajanlar yaklaşmakta olan darbe teşebbüsünde kendilerine yardımcı olabilecek herkesi ve parlamento üyelerini rüşvete bağlamışlardı.

Basının Musaddık'a saldırıları aşırı sertti. Sadece komünist eğilimleri ve İran tahtı üzerinde gizli oyunları var diye değil aynı zamanda Musevi olmakla ve hatta İngilizlere gizli sempati duymakla da suçlanıyordu. Gerçi Musaddık'ın haberi yoktu ama bu tiratların çoğunun ilham kaynağı CIA idi ya da doğrudan Washington'da bulunan CIA propagandacıları tarafından kaleme alınıyordu. Bu propagandacılarından biri olan Richard Cottam'ın tahminine göre Tahran'da yayınlanan her beş gazetenin dördü CIA'nın etkisi altındaydı.

Yıllar sonra, Cottam, "Yazdığım her yazı hemen ertesi gün İran basınında yer alıyordu. Bu da insana güçlü olduğu duygusu veriyordu," diye yazar. "Yazılar Musaddık'ı komünist işbirlikçisi ve fanatik olarak göstermek amacıyla tasarlanmıştı."

Gizli plan ilerledikçe Roosevelt en ciddi engelle yani Şah Muhammed Rıza ile karşılaştı. Otuz iki yaşındaki kral, Pehlevi ailesinden çıkan ikinci şahı, doğuştan ürkek ve kararsızdı. Böylesine cüretkâr bir komplonun içine çekilmeyi inatla reddediyordu. Bir İngiliz diplomatın dediği gibi "Karar vermekten nefret eder, alınan kararlara bağlı kalacağına güvenilemezdi. Hiç cesareti yoktu ve kolaylıkla korkuya kapılırdı".

Kişilik özelliklerinin dışında başka şeyler de Şah'ın geri planda kalmasına sebep olmuştu. Modern İran tarihinin en popüler şahsiyeti olan Musaddık, İngiltere'nin ülkeyi alt üst etme kampanyası ve ekonomik sabotajı ile zayıflamış olmasına rağmen, hâlâ geniş kesimlerce sayılıp seviliyordu. Şah'm onu makamından azledebilmesinin yasal olup olmadığı açık değildi. Gizli plan geri tepebilir, bu da sadece Şah'm hayatını değil monarşinin kendisini de tehlikeye atabilirdi.

Bunların hiçbiri Roosevelt'in gözünü korkutmadı. Darbeyi başarabilmesi için Şah'ın Musaddık'ı görevinden azledip, yerine General Zahidi'yi atadığını bildiren yazılı emre ihtiyacı vardı. Roosevelt'in bu emri eninde sonunda elde edeceğinden hiç şüphesi yoktu. Aklın savaşında Şah'la aralarında en başından beri eşitlik yoktu. Roosevelt arkasında muazzam bir uluslararası gücün olduğu zeki ve iyi eğitilmiş biri, Şah ise zayıf, az gelişmiş ve yalnız bir insandı.

Roosevelt'in ilk hamlesi, Şah'a üzerinde etkili olabilecek özel görevliler göndermek oldu. Önce Şah'm ikiz kız kardeşi Prenses Eşref devreye girdi. Şah'm donukluğunun aksine prenses haşin ve kavgacıydı, kardeşini cesaretlendirmeye çalışıyordu. Eşref'in erkek kardeşini paylamaları öylesine dillere destan olmuştu ki, bir seferinde yabancı diplomatların önünde erkek olduğunu ispatlamasını istemiş, aksi takdirde bir fare olduğunu oradakilere açıklayacağını söylemişti. Kraliyet düşmanı olmasından dolayı Musaddık'tan nefret ediyordu. Eşref'in Musaddık hükümetine yaptığı saldırılar öylesine acımasızdı ki, Şah kız kardeşini ülke dışına göndermenin en iyi yol olduğunu düşündü. Prenses Eşref, Avrupa'daki göz kamaştırıcı sürgün günlerinde ülkesindeki olayları tükenmeyen bir tutkuyla izledi.

Eşref, Roosevelt'in İranlı ajanlarının en iyilerinden biri olan Asadullah Raşidiyan tarafından ziyaret edilene kadar Fransız kumarhane ve gece kulüplerinde hayatın tadını çıkarıyordu. Ajan onu geri dönme konusunda çok isteksiz bulunca, ertesi gün Amerikan ve İngiliz ajanlarından oluşan bir ekip geri dönüş davetini kuvvetli bir ifadeyle tekrarladı. Kıdemli bir ajan olan ekibin lideri Norman Darbyshire, yanında bir mink manto ile bir çanta dolusu nakit para getirecek kadar uzak görüşlüydü. Darbyshire daha sonraları bu ödemeler karşısında Eşref'in "gözlerinin parladığını" ve direncinin kırıldığını hatırlayacaktır. Tahran'a evlilik soyadı olan Şefik'i kullanarak ve gösterişten uzak bir şekilde gitmesi konusunda anlaştilar. Başlangıçta erkek kardeşi onu kabule yanaşmadı. Fakat sonra CIA ile yakın ilişkide olan kişilerin zorlamasıyla yumuşadı. Kardeşler 29 Temmuz'un geç saatlerinde biraraya geldiler. Gergin bir

toplantı oldu. Şahı, o çok önemli emirleri imzalamaya ikna edemedi ve daha da kötüsü, mevcudiyetinin öğrenilmesi çok şiddetli protestoların başlamasına sebep oldu. Hemen Avrupa'ya geri dönerek herkesi rahatlattı.

Roosevelt bu sefer de 1940'lı yılların çoğunu İran'da seçkin bir askerî birliğe komuta ederek geçiren ve Şah'ın kendini borçlu hissettiği General H. Norinan Schwarzkopf'a başvurdu. CIA Schwarzkopf'a Lübnan, Pakistan ve Mısır'daki toplantı ve istihbarat çalışmalarını "kamufle görevi" verdiğinden İran ziyareti basit bir mola olarak açıklanabilirdi. Schwarzkopf "bir çift büyük çanta" içersine tıkkıştırılmış birkaç milyon dolarla İran'a vardı. Önce Roosevelt, daha sonra da operasyonun İranlı liderleri ile görüşüp paraları dağıttı. Ağustosun birinde de Saad Abad Sarayı'nda Şah'la buluştular.

Bu tuhaf bir karşılaşmaydı. Başlangıçta Şah gizli mikrofondan şüphelendiğini belirten hareketler yapıp misafirine tek bir kelime bile etmedi. Daha sonra Schwarzkopf'u büyük bir salona aldı, bir masayı salonun ortasına çekip tepesine oturdu ve generalden de kendisine eşlik etmesini istedi. Masanın üzerinde Roosevelt'in istediği emri imzalayıp imzalamamaya henüz karar vermediğini fısıldadı. Ordunun onun imzaladığı herhangi bir emre itaat edeceğine dair şüpheleri vardı ve böyle riskli bir operasyonda kaybeden tarafta olmak istemiyordu.

Schwarzkopf dinledikçe Şah'ın direncinin zayıfladığını hissetti. Şah'a bir ziyaretçi daha giderse istenen sonuç sağlanabilirdi ve bu ziyaretçi bizzat Roosevelt'in kendisi olmalıydı. Bu tehlikeli bir tavsiyeydi. Eğer Roosevelt sarayda görülürse İran'daki mevcudiyeti ortaya çıkar, tüm operasyon tehlikeye girerdi. Fakat Schwarzkopf Roosevelt'e başka bir alternatifin olmadığını söyledi.

Roosevelt tavsiyeyi kabul etti. Sonraları "en başından beri başbaşa görüşmemiz gerektiğinden emindim. Güvenlik içinde ve yalnız olarak Şah ve ben önümüzü tıkayan problemlerden çoğunu halledebilirdik. Bu ancak başbaşa görüşülerek yapılabilirdi. Birden fazla buluşmamız ihtimal dahilinde olduğundan, ne kadar erken başlarsak o kadar iyiydi," diye yazacaktır.

Ziyaretin planlanması için Roosevelt güvenilir ajanı Asadullah Raşidiyan'ı 2 Ağustos'ta Şah'a yolladı. Raşidiyan'ın mesajı çok basitti: İngiliz ve Amerikalılar bir hükümet darbesi planlıyorlardı ve bu niyetlerinden vazgeçmeyeceklerdi. Raşidiyan bu şartlar altında Şah'ın işbirliği yapmaktan başka bir şansının olmadığını söyledi. Şah sessiz bir onaylama ile başını eğdi.

Bununla beraber ancak Roosevelt anlaşmayı son şekline sokabilirdi. Kraliyet sarayında bulunan Rosenkrantz kod adlı bir ajandan Şah'ın yanına sokularak "Eisenhower ve Churchill adına konuşmaya yetkili bir Amerikalının gizli toplantı talep ettiği" mesajını iletmesini istedi. Üzerinden birkaç saat geçtikten sonra Şah teklifi kabul etti. O gece yarısı Roosevelt'in villasına bir araba gönderecekti.

Roosevelt mesajı aldıktan sonra "Daha iki saat var!" diye düşündü. "Kostümümü gözden geçirdim. Bir kraliyet toplantısı için uygun değilse bile böyle tuhaf durumlar için gözüme iyi gözüküler. Dik yakalı bir gömlek, Oxford grisi pantolon, terlikle ayakkabı arası, ip tabanlı, üstü kumaş olan İran işi ayakkabı giyiyordum. Şık değildi ama uygun ve rahat bir kıyafetti."

Altı yıl önce *Araplar, Petrol ve Tarih* isimli kitap için yaptığı araştırma sırasında Şah'la görüşen ve daha sonraki İran gezilerinde de yine karşılaşan Roosevelt bir avuç ajanla beraber randevu saatini bekliyordu. En iyisi hiç içmemek diye düşündü, yol arkadaşlarının ise böyle bir çekincesi yoktu. Gece yarısı olunca ön kapıdan geçip caddeye çıktı. Bir araba bekliyordu. Arka koltuğa geçip oturdu.

Roosevelt saraya doğru götürülürken sokaklarda hiç kımıltı yoktu. Arabası sarayın üzerinde bulunduğu tepeye tırmanırken, başını eğip görünmemeye karar verdi. Kendisini misafir edenler de aynı şeyi düşünmüş olmalıydı ki, koltuğa bir battaniye katlayıp bırakmışlardı. Arabanın tabanına uzanıp battaniyeyi üzerine çekti.

Nöbetçi kulübesinde hiçbir şey olmadı, sadece üstün körü bir selamlama, o kadar. Araba biraz daha devam ettikten sonra sarayın geniş kireçtaşı merdivenlerine az bir şey kala durdu. Roosevelt üzerinden battaniyeyi attı ve oturdu. İnce yapılı biri

merdivenlerden aşağı, ona doğru yürüyordu. Birdenbire Şah olduğunu fark ettiği adam arabaya yanaştı, kapıyı açıp yanına çabucak giriverdi. Sürücü gölgelere doğru geri çekildi.

Şah elini uzatırken “İyi geceler Mr. Roosevelt, sizi göreceğimi ummuyordum ama bu hoş oldu,” dedi.

Roosevelt, Şah’a, Amerikan ve İngiliz gizli servisleri adına İran’da bulunduğunu, ertesi gece BBC’de duyacağı bir şifrenin bunu teyit edeceğini söyledi. Churchill, BBC’de günlük yayın sona ererken her zaman kullanılan “şimdi geceyarısı” cümlesi yerine “şimdi tam geceyarısı” denmesini sağlayacaktı. Şah böyle güvencelerin bazen gerekli olduğunu söyledi. İki adam birbirlerini anlıyordu.

Her şeye rağmen, Şah hâlâ komploya katılma konusunda tereddütlüydü. Roosevelt’e bir maceracı olmadığını ve işini şansa bırakamayacağını söyledi. Roosevelt’in sesi sertleşti. Şah’a, Musaddık’ı yönetimde bırakmanın “ya komünist İran’a, ya da ikinci bir Kore’ye” sebep olacağını, bunun da şu anda Batı dünyası liderlerince kabul edilemez olduğunu söyledi. Bunu önlemek için de Musaddık’ı devirecek gizli bir planı ve Şah’ın gücünü arttırmayı onaylamışlardı. Bunu birkaç gün içinde kabul etmeliydi ama reddederse Roosevelt ülkeyi terk edecek ve “başka bir plan” tasarlayacaktı.

Şah kesin bir cevap vermedi. Ertesi gece tekrar buluşmayı teklif etti. Sonra arabanın kapısını açmak için döndü ve karanlığa doğru adımını atmadan önce arkaya Roosevelt’e bakarak “Sizi bir kere daha ülkemde misafir etmekten memnunum,” dedi.

Bundan sonra Roosevelt hemen her gece yarısı aynı arabanın arka koltuğunda, aynı battaniyenin altında saraya gelerek Şah’la buluştu. Her görüşme öncesi ve sonrası Roosevelt İranlı ajanlarla durum değerlendirmesi yapıyordu. Kullandığı villa yerel polisin şüphesini çekince işleri oradan idare etmeyi bıraktı ve görüşmelerini yapabilmek için başka bir yol tasarladı. Bir Tahran taksisi edindi. Sözleşilen zamanlarda sessiz ve kuytu köşelere park edip “meşgul” lambasını yanık bıraktıktan sonra yürümeye başlıyor ve operasyon nedeniyle adrenalini yükselmiş, genellikle hiperaktif ajanlarından birinin ya da öte-

kinin gelip onu bir Chrysler veya Buick ile almasını bekliyordu. Şehrin tepelik dış mahallelerinde dolaşırken günlük taktiklerini planlıyorlardı.

Şah'la yaptığı görüşmelerde Roosevelt "bir milyon ABD doları muadili paranın" ve birkaç "çok tecrübeli, profesyonel örgütçünün" emrinde olduğunu ve bunların "broşürler dağıtıp, çeteleri organize edebileceğini, onun işaret edeceği muhalifleri izleyebileceğini" söyledi. "Saldırının dört unsuru" üzerine şekillendirilen Ajax Operasyonu'nu tarif etti. Önce camilerde, basında ve sokaklarda yürütülen kampanya ile Musaddık'ın popülaritesi azaltılacaktı. İkinci aşamada Şah'ın askerî yetkilileri görevden azledilme emrini Musaddık'a tebliğ edeceklerdi. Üçüncü aşamada çeteler sokakların kontrolünü ele geçireceklerdi. Dördüncü aşamada da General Zahidi muzafferane bir şekilde ortaya çıkıp, Şah'ın onu başbakan olarak atmasını kabul edecekti.

Plan hoş görünüyordu fakat tam olarak ikna edici değildi ve Şah da direnmeye devam ediyordu. Ruh hâli, Roosevelt'in deyimini ile, "inatçı kararsızlık" biçimine dönmüştü. CIA'daki üstlerine durumu "Şah olmaksızın gelişme kaydetmek imkânsız," diye bildiren Roosevelt, baskıya devam etti. En sonunda kaçınılmaz olarak Şah'ın direnişi kırıldı. *Fermanları* imzalamayı, hemen ertesinde daha güvenli bir yere gitmek üzere Tahran'ı terk etmesine izin verilmesi şartıyla kabul etti.

Şah Muhammed Rıza hiçbir zaman cesur bir kişi olmadığından, onun bu son ihtiyatlılık gösterisi Roosevelt'i şaşırtmadı. İki adam Şah'ın saklanabileceği en güvenli yerin Hazar kıyısındaki Ramsar yakınında bulunan kraliyet ailesine ait bir av köşkü olacağına karar verdiler. Şah, yakınında ufak bir havaalanı bulunmasını güven verici buldu.

Roosevelt'e "İşlerin ters gitmesi durumunda, ben ve İmparatoriçe doğru Bağdat'a uçacağız," dedi.

İkisi son defa 9 Ağustos'ta şafak sökmeden önce buluştular. Roosevelt veda etmeden önce, her ne kadar isteksizce yapmış olsa da işbirliğinden dolayı Şah'a teşekkür etmenin doğru olduğunu hissetti. Bu tarihi bir andı ve sıradan olmayan bir ko-

nuşma daha uygundu. Vermek istediği mesajı süsleyerek ortaya attı.

“Majesteleri bu gece Washington’dan bir telgraf aldım,” diye yalan söyledi. “Başkan Eisenhower size şu mesajını iletmemi istedi: ‘Tanrının Majestelerine yardımcı olmasını dilerim. Eğer Pehleviler ve Rooseveltler birlikte bu ufak problemi çözemezlerse, o zaman hiçbir yerde umut kalmaz. Sizin bunu başaracağınıza olan inancım tamdır.’”

Bir CIA kuryesinin hayati önem taşıyan *fermanları* ertesi sabah erkenden saraya getirmesi kararlaştırıldı. Şah bunları imzaladıktan sonra derhal Ramsar’da bulunan sığınağına doğru yola çıkacaktı. Her şey iyi planlanmış gibi gözüküyordu.

Roosevelt iyi haberlerle villasına döndüğünde o ve ajanları bunu coşkulu bir içki alemiyle kutladılar. Yatağa yatabildiğinde saat beş olmuştu. Birkaç saat sonra bir yardımcısının küfürleriyle uyandı. Bir son dakika yanlışlığı olmuştu. Şah’ın imzasını alacak olan kurye saraya gecikmeyle varabilmişti. Vardığında ise kraliyet çifti çoktan gitmişti.

İster basit bir randevu kaçırma, isterse de Şah’ın *fermanları* imzalamamak için bir son dakika çabası olsun, Roosevelt bunun planlarını bozmasına müsaade etmemekte kararlıydı. *Fermanların*, planladığı darbedeki rolü vazgeçilmezdi. Bunlar yalnızca darbenin meşruiyetini saklayan incir yaprağı değil, aynı zamanda operasyonun merkezi planlamasının da temel taşıydı. Eğer Şah bunları imzalamak için Tahran’da bulunamıyorsa, o zaman nerede olursa olsun *fermanlar* ona gidecekti.

Bu durumda Roosevelt’e en çok yardımcı olabilecek kişi İmparatorluk Muhafızlarından Albay Nasiri idi. Kendisi Şah’ın yakın dostu ve sıkı bir imparatorluk taraftarıydı. Bir uçak temin edip Ramsar’a uçabilirdi. Düzenlemeler çabucak yapıldı ve randevu bu sefer gerçekleşti. Nasiri Ramsar’a uçtu, her iki *fermanı* da Şah’a alelacele imzalattı. Hava muhalefeti nedeniyle uçağı kalkmadığından *fermanları* Tahran’a arabayla gönderdi.

Roosevelt ve arkadaşları bütün günü havuzun etrafında sabırsızlıkla bekleyerek geçirdiler. Nasiri’nin neden bu kadar geç kaldığı hakkında hiçbir fikirleri yoktu. Gece olduğunda sigara

tüttürüp, kâğıt oynayıp, limonlu votka içiyorlardı. Tahran'da saat dokuzdan sonra ışıklar sönüyordu ama onlar birinin ışıkları yakacağını ümit ediyorlardı. Kapıda bağrışmalar duyduklarında neredeyse gece yarısı olmuştu. Kapıyı açmak için koştu. Dışarıda çoğunu tanımadıkları tıraşsız ve heyecanlı İranlılardan oluşan bir kalabalık vardı. Roosevelt'e bir paket uzatıldılar, o da ihtiyatla açtı. İçinde Majestelerinin imzaladığı iki *ferman* duruyordu.

Roosevelt yeni gelenleri sevinçle karşıladıktan sonra artık nasıl daha hızlı hareket edebileceğini düşündü. Ajanları bir gün daha erteleme yapması gerektiğini söyleyince cesareti kırıldı. Hafta sonu olan Perşembe-Cuma başlamak üzereydi ve İranlılar haftasonu çalışmazlardı, hatta hükümet darbesi de yapmazlardı. Bunun üzerine Roosevelt istemeye istemeye darbeyi 15 Ağustos Cumartesi gecesine erteledi.

Roosevelt ve yol arkadaşlar planlarından emindiler fakat her geçen saatin ihanet ihtimalini çoğalttığının da farkındaydılar. Üç azap verici günü havuz başında geçirdiler. Hareket çok yaklaştığı için Cumartesi dayanılması en zor gün oldu. Roosevelt sonraları o günü anlatırken "daha önce yaşadığımız her şeyden daha yavaştı," diye yazacaktı.

Roosevelt kumanda merkezini Amerikan elçilik kompleksindeki bir bodruma taşımıştı. İranlı ajanları onu daha seyrek ziyaret ediyorlardı ama CIA raporuna göre yıkıcı görevleriyle her zamankinden daha fazla meşguldüler:

Musaddık'a karşı yürütülen psikolojik kampanya artık doruk noktasına ulaşmıştı. Kontrol altındaki basın Musaddık'a karşı elinden geleni yaparken, [SILINMİŞ] direktifler doğrultusunda merkezin çok faydalı bulduğu neşriyatın basımını yapıyordu. [Komünist] Tudeh Partisi'nin ismini kullanarak propaganda yapan CIA ajanları dinî liderleri, eğer Musaddık'a karşı çıkarlarsa vahşice cezalandırılacakları tehdidi ile tedirgin etmeye özel çaba harcadılar. Tudeh adını kullanarak tehdit telefonları ettiler ve bu liderlerden birinin evini de bombaladılar.

Şah'ın hareketi destekleyeceği sözü "albayın tertibi" içinde ve istasyonun desteğiyle hızla yayıldı. Zahidi, istasyonun baş ajanı Albay [SİLİNMIŞ]'ı gördü, onu Amerikalılarla irtibat subayı olarak atadı...

14 Ağustos'ta istasyon çektiği telgrafta ülke hazinesinin bomboş olduğunu, TPAJAX operasyonunun sona ermesiyle birlikte Zahidi hükümetinin acil paraya ihtiyacı olacağını bildirdi. Önerilen miktar 5.000.000 dolardı ve CIA'dan bu miktarı operasyonun bitmesini takiben birkaç saat içinde tedarik etmesi istendi.

CIA raporunun sözcükleriyle "artık hem istasyon, hem de Kumanda Merkezi için hareketin başlamasını beklemekten başka yapacak bir şey yoktu." 15 Ağustos günü akşam karanlığı Tahran'ın üzerine çökerken Roosevelt, Hillman-Minx marka taksisine binip, "meşgul" lambasını yaktı ve ajanlarının zafer haberlerini beklemek üzere toplandıkları güvenli bir eve doğru yola koyuldu. Bir yandan votka su gibi akarken, diğer yandan da Broadway müziklerinin plaklarına eşlik ediyorlardı. Favori şarkıları *Guys and Dolls* müzikalinden "Şans Bu Gece Kadın Ol" isimli şarkıydı. Onu Ajax Operasyonu'nun resmî müziği olarak uyarlamışlardı.

Bayan şans denir sana ama şüphem var;
Zaman zaman hiç kadına benzemez bu kaçışlar.
Bugün benimlesin ve her şey lezzetli,
Gece olmadan fırça bana verilmeli.
Unutabilirsin yaptıklarını, reddedebilirsin kalmayı
Bense etmeliyim şu duayı:
Şans, bu gece kadın ol.

Gecenin daha geç saatlerinde Roosevelt arabasını Amerikan büyükelçiliğine doğru sürerken, yolu ordu kumandanı General Riyahi'nin evinin önünden geçti. Bu tesadüf onu neşelendirdi. Eğer planı işlerse General Riyahi birkaç saat içinde demir parmaklıklar arkasında olacaktı.

Roosevelt'in ordu kumandanını ve başbakanı tutuklaması için seçtiği Albay Nasiri operasyon için çok uygun görünüyordu. İmparatorluğun her şeyden önde geldiğine inanır ve Musaddık'tan tiksiniyordu. Emrindeki yedi yüz kişilik İmparatorluk Muhafızları ona önemli bir güç sağlıyordu. Hayati önem taşıyan *fermanları* çok kritik bir anda başarıyla getirmesi sadakatini ispatlıyordu.

Fakat 15 Ağustos gecesini Nasiri doğru düşünemiyordu. Saat on birden sonra General Riyahi'nin evine vardığında orayı terk edilmiş buldu. Hiç tedirgin olmadı ve adamlarına Musaddık'ın konutuna doğru ilerleme emri verdi. Bir başka askerî birlik de ona fark ettirmeden oraya doğru geliyordu. General Riyahi darbeyi haber almış ve önlemek için askerlerini göndermişti.

Muhbirin kimliği hiçbir zaman tesbit edilemedi. Çoğunluğun tahmini gizli bir komünist hücrenin üyesi olan bir asker üzerine yoğunlaşıyordu. Muhbirler birden fazla da olabilirdi. Sonunda olanlar tam da Roosevelt'in korktuğu gibi oldu. Gizli plandan birçok kişinin uzun zamandan beri haberi vardı. Sızıntı kaçınılmazdı.

Gece yarısına doğru Tahran komplolar ve karşı komplolarla sarsılıyordu. Bazı isyancılar ihbarı tam zamanında haber alıp hiç hareket etmemişlerdi. Tehlikede olduklarını bilmeyenler ise harekete geçmişlerdi. Birisi çarşı yerindeki telefon idaresini ele geçirmiş, diğeri Dışişleri Bakanı Hüseyin Fatemi'yi yataktan kaldırıp yollarda yalınayak sürüklemişti.

İran'ın anayasal düzeninin geleceği Musaddık'ın evine hangi askerî birliğin daha önce varacağına bağlıydı. Saat birden önce isyancı birlik Kah Caddesi'nden yukarı çıkıp Heşmet-e dovle köşesini geçti ve durdu. Musaddık burada ailesinin uzun yıllardan beri sahip olduğu bina topluluğunun parçası olan bir apartmanda karısıyla birlikte yaşıyordu. Kapı kapalıydı. Albay Nasiri içeri girmek için izin istemek üzere arabadan dışarı çıktı. Elinde Musaddık'ı görevinden azleden *fermanı* taşıyordu. Arkasında birkaç sıra asker duruyordu.

Albay Nasiri çok geç kalmıştı. Kapıda görünmesinden hemen sonra birkaç sadık asker gölgelerin arasından sıyrıldı.

Onu bir cipe yerleştirip ordu kumandanının karargâhına gö-türdüler. General Riyahi onu hain ilan edip, üniformasını çı-karttırdı ve bir hücreye kapattı. Musaddık'ı tutuklayacak kişi-nin kendisi şimdi bir tutukluydu.

Olanları öğrenebilmek için elinde hiçbir imkânı olmayan Roosevelt ise elçilikteki kumanda merkezinde Albay Nası-ri'nin telefonunu bekliyordu. Birçok kereler tank gürültüleri duyuldu ama telefon hiçbir zaman çalmadı. Şafak sökerken Roosevelt'in endişeleri daha da arttı. Tahran Radyosu her za-man olduğu gibi saat altıda yayınına başlamamıştı. Bir saat sonra çatırdayarak yayına başladığında önce askerî marşlar ça-landı sonra da resmî bir bildiri okundu. Roosevelt Farsça bil-miyordu ama spikerin *Musaddık* demesi üzerine çok korktu. Sonra bizzat Musaddık canlı yayına gelip Şah ve onun "yaban-cı işbirlikçilerinin" tezgahladığı darbe girişiminin bastırıldığını ilan etti.

Deniz kenarındaki villasında korku içinde bekleyen Şah da radyoyu dinliyordu. Ne olduğunu anlar anlamaz karısını kal-dırdı ve kaçmaları gerektiğini söyledi. Çabucak iki küçük ba-vul hazırlayıp, ellerinde taşıyabilecekleri kadar giyecek alıp, hızla iki motorlu Beechcraft'a yöneldiler. Tecrübeli bir pilot olan Şah dümene geçti ve Bağdat'a doğru yola çıktı. Oraya var-dığında Amerikan elçisine "Iran dışında çok az bir varlığa sa-hip olduğunu ve çok büyük bir ailesi olmasından ötürü kısa zamanda bir iş arayacağını," söyledi.

Şah kaçarken, hükümete sadık askerler Tahran içinde gezi-niyorlardı. Şehirde hayat çok çabuk normale döndü. Bazı dar-beciler tutuklanırken bazıları da saklandı. General Zahidi'yi bulana ödül vadedildi. CIA ajanları ya çılgınca kaçarak Ameri-kan elçiliğine sığındılar ya da güvenli evlere dağıldılar. Coşku-lu kalabalık caddelerde "Ulusun Zaferi" ve "Musaddık Kazan-dı," diye bağırarak dolaşıyordu.

Büyükelçilikte Roosevelt kendini "çok umutsuz" hissed-i-yordu. Washington'a işlerin tamamen berbat olduğunu bildiren bir telgraf çekmekten başka çaresi yoktu. CIA'nın Iran masası şefi John Waller telgrafı büyük bir şaşkınlıkla okudu. Waller

ajanlarının hayatı için endişeliydi ve Roosevelt'e acele cevap yolladı. Bu telgrafın kopyası hiçbir zaman bulunamadı. CIA talimatına göre Roosevelt'ten İran'ı derhal terk etmesi isteniyordu. Çok yıllar sonra Waller bunun o kadar da kesin olmadığını söyleyecekti. Hatırladığına göre mesajında, "Eğer bir kargaşa içindeysen öldürülmemek için orayı hemen terk et. Yok eğer değilsen devam et ve yapman gerekeni yap," diye yazmıştı.

Komplocular için durum belirsizdi. Şaşkınlığın getireceği avantajı kaybetmişlerdi, önemli ajanlarından bazıları da hareketin dışında kalmıştı. General Zahidi saklanıyordu. Şah kaçmıştı. Birkaç saat isyancıların elinde kaldıktan sonra kurtulan Dışişleri Bakanı Fatemi sokaklarda yaptığı ateşli konuşmalarla Şahı yabancı ajanların işbirlikçisi olarak ilan ediyordu.

Fatemi kalabalıklar önünde "A korkak! Tahran Radyosu'nda yabancı komplonun alt edildiğini duyar duymaz, İngiliz Elçiliği olan en yakın ülkeye kaçtın!" diyordu.

Ajax operasyonu başarısız olmuştu. Tahran Radyosu durumun "kontrol altında olduğunu" söylüyordu ve öyle de görünüyordu. Washington'daki CIA karargâhında şok dalgaları yankılanıyordu.

Sonra aniden, geceyarısı civarında Roosevelt hiç beklenmeyen bir telgraf çekti. Tahran'da kalmaya ve Musaddık'a karşı bir başka darbe yapmanın çarelerini aramaya karar vermişti. CIA onu İran hükümetini devirmesi için göndermişti ve o da bunu yapmadan ülkeyi terk etmemeye kararlıydı.

Lanet Olsun Böyle Kadere

Manzaranın haşmetine uzaktaki dağların da katıldığı güney İran çöllerinden göz alıcı bir biçimde yükselen harikulade Persepolis harabeleri Pers azametini kanıtlıyordu. Adları tarih boyunca yankılanan Kiros, Darius ve Kserkses'in kurduğu muazzam imparatorluğun resmî ve kutsal başkentiydi. Bağlı devletlerin prenslerinin Pers efendilerine bağlılıklarını sunmak için her sene bir kere altından geçtikleri Milletler Kapısı kanatlı boğaların dev heykelleri tarafından korunuyordu. Prenslerin, ölmüş hükümdarların önünde diz çöktükleri büyük Apadana ya da Dinleyiciler Salonu üç futbol sahası büyüklüğündeydi. Çatı bazıları bugün hâlâ ayakta duran, çok yüksek otuz altı kolonun üzerinde duruyordu. Bu salona çıkan iki anıtsal merdiven her yıl ekinoksta yapılan itaat törenini tasvir eden girintili çıkıntılı oymalarla süslenmişti. Bunlar Pers İmparatorlarının bir zamanlar dünyanın en zengin topraklarını nasıl yönettiklerinin parlak bir resmidir.

Oymalar, bağlı devlet hükümdarlarının hediyeleriyle birlikte İmparatorun önünden geçişini gösterir. Hediyeler o devletin zenginliğini simgeler. Arkeologlar bu devletlerin çoğunu tanımlamayı ve kültürlerinin adını bulmayı başardılar. Dicle nehrinin doğusunda yaşayan savaşçı Elamlar vahşiliklerinin sem-

bolü olarak bir arslan getirirler. Orta Asya'da yaşayan Afşarlar deve ve kürk hediye ederler. Ermeniler at ve nefis süslemeleri olan bir vazo, Etiyopyalılar zürafa ve fildişi, Somalililer antilop ve yarış arabası, Trakyalılar kalkan ve mızraklar, İyonyalılar top top kumaş ile seramik tabaklar. Araplar deve, Asurlular boğa, Hintliler ise eşeğe yüklenmiş dokuma getirirler. Tüm bu hediyeler, Kralların Kralının, Pers gücünü bilinen dünyanın sonuna kadar genişleten hükümdarın önüne serilirdi.

Ortadoğu'daki ülkelerin çoğu yapay bir biçimde yaratılmıştır. Avrupalı sömürgeciler 19. ya da 20. yüzyılda bu ülkelerin ulusal sınırlarını çizdiler. Çizerken de tarihlerini ve geleneklerini çok az göz önüne aldılar. Bu ülkelerin liderleri de yurttaşlarına millet olma duygusu verebilmek için saçma efsaneler uydurmak zorunda kaldılar. İran için ise tam tersi doğrudur. Bu ulus büyük fatihlerin hâkimiyeti kıtalara yaydığı, şair ve sanatçılarının enfes güzellikte eserler yarattığı, dünyadaki en olağandışı dinî geleneklerden birinin kök salıp geliştiği, binlerce yıllık geçmişin mirasçısı, dünyanın en eski uluslarından biriydi. Anarşi, baskı ve ızdırıp ile şekillenen yakın zamanlarda bile İranlılar bu miraslarından tutkuyla ilham aldılar.

İran'ın tarihinde bugününü şekillendiren büyük temalar vardır. Bunlardan biri, Arap istilacılar tarafından ülkeye kabul ettirilen İslâm ile İslâm öncesi zamanların zengin mirası arasında hâlâ devam eden ve çoğunlukla hayâl kırıklığı ile sona eren sentez yapma çabasıdır. Diğeri, halihazırda İranlıların çoğunluğunun ait olduğu Şii İslâm geleneğinin harekete geçirdiği liderlik ihtirasıdır. Üçüncüsü, yine Şii inanışlarıyla şekillenmiş şehitlik duygusu ve toplumsal acıda kök bulan, hayata trajik bakıştır. Sonuncusu, çok eskiden beri yabancı istilacıların hedefi olmasıdır. İran en önemli birkaç ticaret yolunun ve bir petrol okyanusunun üzerinde oturmaktadır. Coğrafyasının kurbanı olan İran, güçlü yabancılarla beraber yaşayabilmenin yolunu bulmak için çabalamıştır. 20. yüzyılın ortasında, tüm bu özellikler, yükselen Muhammed Musaddık figürünü önce yaratıp sonra da yok etmek için biraraya geldiler.

Hem kaynakların tükenmesi hem de yağmacı kabilelerin

kuzeyden ve doğudan sıkıştırması sonucu Orta Asyalı ve Hindistanlı göçmenler, yaklaşık dört bin yıl önce, bugün İran olan yere gelmeye başladılar. Aralarında İran isminin alındığı Ariler de vardı. Bu göçmen gruplarını ilk defa biraraya getiren İmparator Kiros'tur. Kiros tarihteki en yetenekli hayâlperestlerinden biridir ve Pers (sonraları Fars) olarak bilinen bölgede kurulan imparatorluğu ilk tasarlayan da odur.

M.Ö. 559 yılında idareyi ele aldığında geniş İran platosundaki diğer hükümdarları idaresi altına almak için zekice bir yol izledi. Bazılarını fethetti ama çoğunu ikna ederek ve uzlaşarak kendi yanına çekti. Bugün fetihleri ile olduğu kadar idaresi altındakilere gösterdiği görelî şefkatle de anılır. Bunun uzun yıllar yaşayacak bir imparatorluk kurmak için genelde uygulanan baskı, terör ve katliamdan daha emin bir yol olduğunu anlamıştı.

547 yılında Kiros, Küçük Asya'ya doğru ilerleyip, Lidya'nın muhteşem başkenti Sardis'i aldı. Yedi yıl sonra da diğer büyük güç olan Babil'e boyun eğdirdi. Takibeden onlarca yıl boyunca o ve halefleri büyük zaferler kazandılar. Kserkses, 180.000 kişiden oluşan Avrupa'nın o güne kadar gördüğü en büyük ordu ile Makedonya, Thermopylai ve Atina'yı fethetti. Ahemeniş adıyla bilinen bu hanedan, çağının en büyük imparatorluğunu kurdu. M.Ö. 500 yılında İmparatorluk, Yunanistan'dan başlayıp bugünün Türkiye'si, Lübnan, İsrail, Mısır ve Libya'dan geçip, doğu Akdeniz'i içine aldıktan sonra doğuya doğru uzanıp Kafkaslardan karşıya geçip Indus kıyılarına varıyordu. Kiros, Pars'ta bulunan kendi merkezinden ortaya çıktığı için burayı Persis olarak adlandırdı.

Ahemeniş imparatorlarının hayatta ve politikada anlayışlı ve kucaklayıcı bir yaklaşıma sahip olmalarının bir sebebi Zerdüş inanisından gelmeleri idi. Bu inanışa göre dünyada sosyal adaleti kurmak için çalışmak her insanın kutsal sorumluluğu idi. Zerdüştlere göre insanlık iyi ile kötünün sonsuza kadar sürececek mücadelesinin arasına sıkışıp kalmıştı. Zerdüş inanisının insanın ölümden sonra yargılanıp ruhunun ya cennette ya da cehennemde sonsuzluğu kavuşacağını vaazeden ilk din oldu-

ğu söylenebilir. İnanişin temel prensiplerine göre, Tanrı, yargılamasını kişinin hayatta iken sahip olduğu düşüncelerini, söylediklerini ve niyetlerini ölçüp ne kadar erdemli olduğuna bakarak yapıyordu. Daha sonraları Avrupalıların Zaratustra olarak tanıdıkları peygamber Zerdüş, M.Ö. 10 ile 7. yüzyıllar arasında bir zamanda bugünkü kuzeydoğu Iran'da yaşadı ve tanrının kendisine gönderdiği vahiyden sonra inancını vaazetmeye başladı. Sadece Kiros'un imparatorluk kurma mücadelesi sırasında Zerdüş inancını kullanmasından dolayı değil, yüzyıllar boyunca birçok inanç sahibinin kalbinde yer ettiği için de Zerdüşlük Pers tarihini çok derinden etkilemiştir.

Zerdüş dini, İranlılara, yurttaşların aydın bir öncüyü hakettiklerini öğretti. Yurttaşların görevi sadece bilge krallara itaat etmek değil, aynı zamanda kötü olanlara da karşı çıkmaktır. Lider, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak görülür ama sadakati ancak *farr* –ahlaklı davranış ile kazanılabilecek bir çeşit kutsal lütuf– sahibiyse hak eder. Nesiller boyunca Pers liderler, *farr* için yakarmak üzere, kötülüğe karşı daima tetikte olmanın önemini sembolize eden kutsal ateşin sürekli yandığı Zerdüş tapınaklarını ziyaret ettiler.

Kiros ve ondan sonra gelen krallar bu geniş imparatorluğu yollar, köprüler, ortak para, etkin bir vergi sistemi ve dünyanın ilk uzun mesafe posta servisi ile birbirlerine bağlamışlardı. Fakat sonunda kaçınılmaz olarak tarihin akışı önlerine çıktı. Perslerin son büyük hükümdarı Darius M.Ö. 490 yılında Maraton Savaşı'm kesin olarak kaybedince imparatorluk sarsılmaya başladı. Öldürücü darbe M.Ö. 334 yılında Pers ülkesinin üzerine yürüyüp, Persepolis şehrini yağmalayıp yıkan İskender'den geldi.

Üç hanedanın hüküm sürdüğü sonraki on yüzyıl boyunca Persler, gurur ve asalet duygularını daha da büyütüp derinleştirdiler. Etraflarındaki ülkelerin, özellikle de Yunan, Mısır ve Hint etkilerini özümseyip bunları Zerdüş inanişin çerçevesinde yeniden şekillendirip geliştirdiler. M.S. üçüncü yüzyılda Antakya, Kudüs ve İskenderiye'yi fethedip Konstantinopol'ün surlarına dayanarak önceki imparatorları hatırlatırcasına tek-

rar dünya hâkimiyetinin zirvesindeydiler. Persler ilk bozgunu 626 yılında Bizanslılardan tattılar ama esas büyük yenilgi gelmekteydi. Birkaç yıl sonra kıraç Arap Yarımadası'ndan çıkan bir ordu Pers ülkesine doğru yöneldi. Bu Araplar sadece klasik savaş silahları ile değil ama yeni bir din ile, yani İslâm ile silahlanmış olarak geldiler.

Kültürlü Perslilerce barbarlardan hiç farklı görülmeyen Arap istilası, milletin tarihinin çok önemli bir dönüm noktası olacaktı. Pers ülkesinin kaderi de diğer birçok imparatorluğunkine benzemişti. Ordusu uzun savaşlar sonucunda yorgun düşmüş, liderleri Zerdüşt rahiplerinin deyimiyle aydınlığın krallığından, karanlığın krallığına kaymış, bizzat rahiplerin kendileri bile halktan kopmuştu. Açgözlü sarayın devamlı artırdığı vergilerle halk sefalet içine düşmüştü. Tiranlar, Zerdüşt öğretisinin buyurduğu, toplum hayatının temelini oluşturan yönetenle yönetilenler arasındaki sosyal anlaşmayı hiçe saydılar. Pers ülkesinin son İslâm öncesi hanedanı olan Sasaniler hem politik hem de dinî olarak hüküm sürme erklerini kaybettiler. Tarihin acımasız mantığı der ki, tarih, önderlerine, amacına ve kaderine tutkuyla inanan üstün insanlar tarafından değiştirilir.

Sasani hükümdarlığının merkezi Mezopotamya'nın başkenti Ktesiphon'du. Burası görkemli sütunları olan Persepolis gibi değildi, aşırılıklara gömülmüş bir şehirdi. Kral sarayı som altın ve gümüş heykellerin bekçilik yaptığı muhteşem mücevherlere ev sahipliği yapıyordu. Ortasında imparatorluğun zenginlik ve gücünü simgeleyen çiçek açan bir bahçenin resmedildiği sekiz metre karelik ipek halının süslediği kralın kabul salonu vardı. Yakut, inci ve elmaslar halıya altın ipliklerle dikilmişti. 638 yılında Arap fatihler Ktesiphon'a vardıklarında sarayı yağmalayıp bu muhteşem halıyı Mekke'ye gönderdiler. Müslüman liderler dünyevi zenginliği küçümsediklerini göstermek için halıyı parçalattırdılar. İmparatorluğun bütün kütüphanesi de dahil olmak üzere sayısız değerli şeyi yokettiler. Bu fethin 10. yüzyılda Pers şairi Firdevsi tarafından yazılmış hikâyesinde bir kumandan şöyle feryat eder: "Lanet olsun böyle dünyaya, la-

net olsun böyle zamana, lanet olsun böyle kadere / O medeni-yetsiz Araplar gelip beni Müslüman olmaya zorladılar.”

Ilyada'dan dört kat daha uzun olan ve tamamlanması otuz beş yıl süren bu destanda, *Şahname*'de, Firdevsi mağlup Pers kumandanı Rüstem'i kötü talihine ağlarken tasvir eder:

Ah İran! Seni yücelten o krallar nerede
Adaletle, eşitlikle ve cömertlikle
Seni ihtişam ve şaşaaya garkedenler, gittiler mi?
O günden sonra barbar, vahşi ve bayağı
Bedevi Araplar kralının kızını sokaklarda
Ve hayvan pazarında sattıklarından beri
Parlak bir gün görmedin ve
Karanlıkta yatıp, saklandın

Arap istilasına kadar Persler yabancı kültürleri asimile etme konusunda uzun yıllara yayılan bir tecrübeye sahiptiler. O kültürleri kendilerine göre şekillendirirler ya da bazı kısımlarını alıp bazı kısımlarını reddederlerdi. Şimdi ise onlar İslâm'ı benimsemeye zorlanıyorlardı. Kuran'ın Allah'ın kelamı, Muhammed'in ise onun peygamberi olduğunu kabul etmekten başka çareleri yoktu. Fakat yüzyıllar boyunca İslâm'ı Arap istilacılarından farklı yorumladılar. Şiilik denilen bu tefsir, İslâm tarihini kendine özgü bir şekilde okumaya dayanır ve İslâm'ı, çok eskilere dayanan İran'a has inanışları güçlendirmek için ustaca kullanır.

Bugün dünyadaki bir milyar Müslüman'ın yaklaşık yüzde doksanı Sünni gelenektendir. Geri kalanın çoğu Şii'dir ve büyük kısmı İran'dadır. Bu iki grup arasındaki ayrılık peygamber Muhammed'in 632 yılında ölümünden sonra kimin halifelige ya da İslâm dünyasının liderliğine layık olduğu konusunda yapılan farklı yorumlar nedeniyle olmuştur. Şiiler meşru halefin Ali olduğuna inanır. Peygamber, kuzeni olan Ali'yi çocukluğundan itibaren yanında büyütmüş ve kızlarından biriyle de evlendirmişti. Ali hem Muhammed'in vahiylerini yazdığı kişilerden biri hem de Muhammed'e yapılan bir suikasti boşa

çıkarmak için onun yatağına yem olarak yatmış kişiydi. Fakat başkası halife seçildi ve Ali kısa zamanda kendini muhalif olarak buldu. Dünyada güç sağlamak için dinî kurumların kullanılması sonucu manevi mirasın saflığının bozulmasını eleştirdi. Ekonomik hoşnutsuzluk birçoklarını onun yanma çekti ve nihayetinde anlaşmazlık vahşete dönüştü.

Seçilen halifeler öldükten sonra iki defa daha Ali görmezden gelindi. O da kendini özellikle alt tabakalardan çok taraftar kazandığı dindarlık öğretisini ve sosyal adalet fikrini öğütlemeye adadı. Sonunda 656 yılında en yüksek mevkiye geldi fakat çatışma daha da yoğunlaştı. Daha beş yıl olmadan dinî çatışmanın en yoğun olduğu bir Mezopotamya kasabasında, Küfe'de, camide dua ederken suikast sonucu öldürüldü. Rivayete göre o gün öldürüleceğini bilmesine rağmen kaçmayı reddetti. Çünkü "kimse ölümü durduramazdı". Hançerlendikten sonra "Ah Allahım, ne kadar şanslıyım!" diye bağırdı.

Direnişin bayrağı Ali'nin oğlu Hüseyin'e geçti. O da 680 yılında Kербela'da binlerce kişilik bir orduya karşı yetmiş iki adamı ile intihar gibi bir çarpışma yönetirken öldürüldü. Hüseyin'in mirasını yok etmeye kararlı olan yönetim, ailesinin birçok ferdini katletme emri verdi. Vücudu çamur içinde ayaklar altında ezildi. Koparılan kafası Şam'a götürüldü ve Şii inancına göre, halife sopayla kafasına vururken bile Kuran okumayı sürdürdü. Her ölüm yıldönümünde "şehitlerin en yücesi" Hüseyin hakkında tekrar tekrar anlatılan bu hikâyeler Kum'da ve diğer kutsal İran şehirlerinde bir histeri krizine yol açar.

Hüseyin'in kutsal bir amaç uğruna ölümü kucaklaması İranlıların toplum psikolojisini şekillendirdi. Sabah vakti Kum'u ziyaret ederken onun şehitliğini ananların kapıldıkları duygu yoğunluğunu dışardan birinin anlaması zordur. Siyahlar giyinmiş erkek ve çocuk alayları kendinden geçmiş bir halde yavaşça hareket ederek türbeye doğru ilerlerler. O esnada Hüseyin'in kaderine ağıt yakarak ucu metal kırbaçlarla omuz ve sırtlarını yol yol kanayana kadar döverler. Din adamları camilerde hüzünlü hikâyeyi öylesine tutkulu anlatırlar ki, ibâdet edenler hemen ardından ızdırapla secdeye varıp sanki çok ya-

kın bir kişisel trajedinin kurbanı olmuşçasına ağlamaya başlarlar. Bu manzaranın nefes kesen inandırıcılığı İranlı Şiilerin İslâm geleneği içinde bulunan bir dizi dinî inanışı başarıyla formüle ettiklerini fakat aynı zamanda İran'a özgü kaldıklarını da göstermektedir.

Sünniler Ali ile Hüseyin'in vahşice ölümlerini çok önemsemezler. Adı *Şi'at-Ali* ya da "Ali'nin takipçileri"nden gelen Şiiler içinse bu olaylar faciadır. Onlar için Ali ve Hüseyin'in her ikisi de saf İslâm'ın mistik ruhunu ve gerçek Müslüman'ın yapması gereken şey olan, kendini feda etmeyi temsil ediyorlardı. Zerdüşt geleneğinin şekillendirdiği açıdan bakınca bu iki kahraman çürüyen ve dolayısıyla da *farr*'ını kaybeden bir kuruma isyan etmişlerdi. Gerçek inananların yapması gerektiği gibi kendilerini şeytanın mihrabında kurban ettiklerine inanılır. Böyle yapmakla da İran'ın bilincini bugün hâlâ şekillendiren bir yol oluşturdular. Onlar Şiilere Allah düşmanlarının elinde şehit olmayı, hatta istekli ve ısrarcı olmayı vasiyet eden bir din bıraktılar. Ali, Peygamber'den sonra tüm liderler içinde en mükemmel ve aydın olanıydı. Şiiler hâlâ onun söylevlerini dikkatle okuyup, binlerce mesel ve vecizesini ezberlerler. Hüseyin İslâm'ı ve insanlığı gerçekten seven herkesin kaçınılmaz kadri olan kendini feda etmeyi temsil ediyordu. Hüseyin bir fanatik tarafından değil de hükümet askerlerince şehit edildiğinden, onun şehitliği her zaman Ali'ninkinden daha manalı kabul edilir. Bugünkü İran'ı her yönden anlayabilmek için bu tutkunun derinliğini kavrayabilmek gereklidir.

İranlı Şiiler Ali'yi ya oniki imamın birincisi ya da Muhammed'in halefi olarak kabul ederler. Onikinci imam bilinmeze geçtiğinde hâlâ gençti. Dünyadan ayrıldı ama dünyadaki acıların farkındaydı. İranlı müminlere göre hâlâ capcanlı yaşamaktadır. Onu Onikinci İmam ya da çoğunlukla Gizli İmam veya Çağın İmamı olarak adlandırırırlar ve dünyaya geri dönmesi için her gün dua ederler. Geri döndüğünde Mehdi olacak, tüm yanlışları düzeltecek ve mutlak adalet çağını başlatacaktır. O gelene kadar geçici olarak hükmedenler onun bilgeliğine ve doğruluğuna benzemeye çalışacaklardır. Bunu yapamazlarsa

sadece insanın hakkını değil ama Allah'ın buyruğunu da çiğ-nemiş olacaklardır.

20. yüzyıl Şii bilgini Allame Tabatabai "İmam insanı içinden gözler. Göze görünmese de insanın kalbi ve ruhu ile irtibattadır" ve "Onun dünyayı yeni baştan yapmak için göze görünme zamanı henüz gelmediyse de varlığı her zaman gereklidir," diye yazmıştır.

İranlı Şiilerin ruhlarında bulunan bu geleneğin derin hük-mü onların imanını geleneksel doktrinin üzerine çıkarır. Antropolog Michael M.J. Fischer bu düzeyi "bir inanç sanatı" ola-rak adlandırır. Şiiler Muhammed'i sayarlar ama Ali ve Hüseyin'e çok daha fazla odaklanırlar. Fischer bunu, "tarih, kozmo-loji ve hayatın problemlerinin tamamını içine alacak şekilde genişleyen bir hikâyeye"nin "hikâyeyi şekillendirmek ve duygusal kuşatmanın daha yüksek seviyelerini elde etmek için din-sel veya maddesel oyun"la kuvvetlendirilmesi diye tasvir eder. Ali ve Hüseyin onlara iyi ahlaklı bir inananın yalnızca nasıl yaşayacağını değil ama nasıl ölmesi gerektiğini de söyleyen bir paradigma bırakmıştır.

Ali ve Hüseyin'in dünyadaki varlıkları 7. yüzyılda sona erdi-ğinde, Arap İmparatorluğu da en yüksek noktasına ulaşmış ve zayıflamaya başlamıştı. İran'a hâkim olan Araplar ülkenin karı-şık nüfusu içinde yavaşça erimeye başladılar. Arap gücü geri çe-kildikçe Şiiler kısmen güçlendi. Çünkü onların maddeci yön-e-timlerin çürümüşlüğü hakkındaki uyarılarını haklı çıkaran yeni fatihler Selçuklu Türkleri ile 1220 yılında ülkeyi istila ettikten sonra İran'ı harap eden Cengiz Han'ın Moğol göçebe güruhu idi. Moğollar kontrolü kaybetmeye başlayınca güç, Şii inanişin-dan etkilenen Safevi hanedanına geçti. Safevi lideri İsmail mili-tan bir Şii idi ve savaşçıları savaşa gönderirken şöyle bağırdı: "Biz Hüseyin'in savaşçılarıyız ve bu bizim çağımız! İmamın inançlı köleleriyiz. Adımız Fanatik ve lakabımız Şehit."

Diğer yerlerden gelip etrafında toplaşan Şiilerin yardımıyla bir dizi zafer kazanan İsmail, 1501 yılında kendisini şah ya da kral ilan etti. Tahta geçtikten sonraki ilk icraatı Şiilik'in devle-tin resmî dinî olduğunu ilan etmek oldu. Çok bilinen bir min-

yatür bu manzarayı şu sözlerle tasvir eder: “Cuma günü yüce kral Tebriz cemaatinin camiine gitti ve yüksek mevki sahibi vaize kürsüye çıkmasını emretti. Kralın kendisi de kürsünün önüne yaklaşp Zamanın Efendisinin kılıcını kınından sıyırdı ve barış dileyerek parlayan bir güneş gibi dikildi.”

Bu basit bir dinî hareketin ötesinde, İran ulusunu yaratmak için atılmış en önemli adımdır. Taç giymesinden sonraki on yıl içinde, İsmail, sadece bugünkü İran topraklarını değil Orta Asya’dan Bağdat’a, buz tutmuş Kafkasya’dan, İran Körfezi’nin kumlarına kadar her yeri içine alan bir imparatorluk kurmak için Şiiliği kullandı. İsmail’in yönetimi sırasında bugünkü İran sadece politik olarak değil ama ruh olarak da öne çıktı. Her ne kadar İranlılar birbirlerine bir coğrafya, bir dil ve eski ihtişamın ortak hafızası ile bağlı olsalar da, bu bağlardan hiçbiri Şiilik’in birleştirici tutkusu kadar güçlü değildi. İranlılar bu kaderi kabul etmekle, İslâm’ı kabul etmiş oldular ama Sünni Arap istilacılarının kabul ettirmeye çalıştığı tarzdan farklı bir şekilde kabul ettiler. Teslim olur gibiyken isyan ettiler.

Belki de en önemlisi, İranlılar kendilerini devlet otoritesinden en azından ruhen kurtaracak bir kurum bulmuşlardı. İsmail ve onu takip eden Safevi liderler Şiiliği kontrol edebileceklerini düşündüler ve sonraki iki yüzyılın büyük bir kısmında da bunu başardılar. Zerdüştlükte olduğu gibi Şiilikte de yönetimin ancak adil olduğu takdirde gücü elinde tutabileceği inancı vardı. Sonuçta bu inanış Şii kitleler ile onların uzantısı dinî liderlere dünyevi yönetimleri devirmek için politik ve duygusal kudret verdi.

İsmail yönetime geldiğinde İranlılar halihazırda kültürel olarak zirvedeydiler. 9. yüzyıl başlarında İranlı aydınlar en bilge filozofları, en eğitimli bilginleri bulabilmek için İslâm dünyasında dolaşmışlar ve Plato, Aristo, Arşimed, Öklid, Ptolemi ve diğer Yunanlı düşünürlerin eserlerini tercüme edip öğrenmişlerdi. Zanaatkarlar mimarlık ile seramik sanatında heyecan verici sıçramalar gerçekleştirdiler. Konstantinopol’den Orta Asya steplerine varıncaya kadar ustalar, Pers minyatürcülerin geliştirdiği stilleri sadece kopya edebildiler ama hiçbir zaman

aynısını yapamadılar. Büyüleyici şairler dünyanın her yerinde hâlâ istek ve tutku ile okunan eserler meydana getirdiler. 13. yüzyıl mistiği Celalettin Rumi gibi birçok şair her türlü ortodoks düşüncüyü reddediyordu:

Hiçbir din ya da itikata inanmam,
ne Doğuluyum ne de Batılı,
Müslüman veya kafir,
Zerdüş, Hristiyan, Musevi veya Putperest.
Ne karadan ne de denizden geldim,
yukarıdakilere ya da aşağıdakilere ait değilim,
ne yakında ne de uzakta doğdum,
ne Cennette ne de bu Dünyada yaşarım,
ne Adem ve Havva'nın ne de gökyüzündeki Meleklerin
soyundan gelirim.

Vücudu ve ruhu aşarım.
Evim yerin ve ismin ötesindedir.
Sevgili ile birlikte sonsuzluğun ardında bir yerdedir.
Hepsini içime alırım ve hepsinin parçasıyım.

Bu kültürel başarılar, İranlıların politik birliği gerçekleştirdikleri takdirde askerî ve manevi güçleri ile olduğu kadar yaratıcılıklarından da emin olarak modern çağa adım atmaya hazır oldukları anlamına geliyordu. Onlara halk olarak bazı büyük başarıları için ilham veren Safevi kral, Şah Abbas, hâlâ bir kahraman olarak saygı görür. Şah Abbas 1588'den 1629'a kadar kırk yılı aşkın bir süre tahtta kalmıştır. Halkını birleştirme ve onlara aynı kaderi paylaşma duygusu vermedeki başarısı, en az çağdaşları olan Britanya'daki I. Elizabeth ve İspanya'daki II. Philip'inki kadar büyüktür. Avrupalı tüccarları İran şehirlerine getiren yollar yaptırdı. Bu tüccarların almak istediği ipek, seramik ve diğer ürünleri üretecek atölyeler kurdu. İki bin yıl önceki Kiros ve Darius zamanından beri yapılamayan toplum hayatının düzenlenmesini başardı. Memurları vergileri toplayıp, adaleti sağladılar.

Abbas kendini dünyadaki en iyi şeyleri krallığına getirmeye

adadığı için İranlı hükümdarların içinde tipik bir örnektir. Ama aynı zamanda mutlakiyetine karşı hiçbir meydan okumaya tahammül etmeme ve zalim tiranlığını kabul ettirmede de tipiktir. Saltanatı boyunca işkence ve idam çok olağan şeylerdi. Yıllarca kendi öz oğullarını sarayda kilitli tuttu. Oğullarının ilerde kendisine karşı isyan etmesinden korkan Abbas, onları liderlik için hazırlayabilecek öğrenim ve eğitim yapmalarına izin vermedi ama cariyelerle eğlenmelerine ses çıkarmadı. En büyük oğlunu öldürttü, diğer iki oğlunun, iki kardeşinin ve babasının gözlerini kör ettirdi.

Abbas'ın gelecek nesillere bıraktığı en büyük miras, dünyanın en görkemli şehirlerinden birine dönüştürdüğü muhteşem başşehri Isfahan'dı. Yüce kubbeleri, kraliyet ikametgahlarının karmaşık planı ve muhteşem çinili dua salonları ile bugüne kadar ziyaretçilerde korku ve merak uyandırmakta ve İranlıların nesiller boyu inandıkları, *Isfahan nısf-ı-cihan* (Isfahan dünyanın yarısıdır) deyişini doğrulamaktadır. Abbas Ermeni zanaatkarları şehrin yapımına yardım etmeleri, Hollandalı tacirleri büyük çarşığı daha da genişletmeleri, dünyanın her yanından diplomatları da kozmopolit bir hava vermeleri için şehrine getirdi. Burada yarım milyon insan yaşıyordu ve dünyada büyüklüğü ile yarışabilecek pek az şehir vardı. Yine de Isfahan sadece İran'ın ihtişamını değil, Abbas yönetiminin karanlık yönlerini de temsil eder.

Modern bir yazar "Camilerin fayans dekorasyonundan, kraliyet köşklerinin çevresindeki havuz ve çiçek bahçelerine kadar her şeyin amacı sadece hoşnut etmek değil, hâkimiyetin güç ve haşmetini arttıran bir sanatın damgasını da taşımaktır," diye yazmıştır. "Biz Pers medeniyetini meydana getiren vahşet ve serbestliğin, barbarlık ve inceliğin, ihtişam ve şehvet düşkünlüğünün alışılmamış karışımını en iyi burada anlayabiliriz."

Tahtına karşı olabilecek muhtemel tehditleri vahşetle bastıran Şah Abbas'ın ölümünden sonra İran'ın karışıklığa düşmesi şaşırtıcı olmadı. Komşuları sıkıştırmaya başladı ve 1722 yılında Afgan kabileleri İran'ı istila edip Isfahan'ı da yağmaladılar. Sünni Türk ve İran'ın tarihi liderlerinin sonuncusu olan Şah

Nadir sonunda Afganları ülkeden çıkardı. Sonra da Delhi üzerine yürüdü. Delhi'den yağmaladığı hazinelerden biri İran'ın kraliyet sembolü olan üstü mücevher kaplı Tavuskuşu Taht idi. Nadir'in 1747 yılında bir suikast sonucu öldürülmesinden sonra iktidarı elde etmek için yapılan mücadeleler yaklaşık elli yıl sürdü ve yeni hanedan Kaçarlar yönetime geldi.

Bir Türk kabilesi olan Kaçarlar Hazar Denizi kıyılarında yerleşmişlerdi ve İran'ı 18. yüzyılın sonlarından 1925 yılına kadar yönettiler. Yozlaşmış ve dar görüşlü krallarının ülkenin sefalet ve geri kalmışlığında çok ağır sorumlulukları vardır. Dünyanın büyük bir kısmı moderniteye geçerken Kaçar yönetimi altındaki İran yerinde saydı.

Kaçar yönetiminin son zamanlarına doğru Britanya devlet adamı Lord Kurzon şöyle yazmaktadır: "Usul, nizam ve kuraldan böylesine yoksun, Doğu'nun çok eski geleneklerine böylesine bağlı, yapısal gelişimi bu kadar geri bir ülkede tahmin edilebileceği gibi kişi unsuru çok hâkimdir. Pers hükümeti keyfi otorite uygulamaları ile hükümdardan önemsiz bir köy başkasına doğru gerileyen bir dizi fertten başka bir şey değildir."

Eğer İran 19. yüzyılda kuvvetli ve ileri bir rejime sahip olsaydı, yabancı güçlerin ihtiraslarını savuşturmaya muvaffak olabilirdi. Yine de her durumda baskı çok yoğun olacaktı. Coğrafyası İran'ı o çağın iki büyük imparatorluğu olan Britanya ve Rusya'nın yoluna çıkarmıştı. Britanya İran'a baktığında, en zengin ve değerli kolonisi olan Hindistan yolunun üzerinde duran bir millet görüyordu. Ruslar ise savunmasız güney sınırlarının karşısında duran büyük arazi parçasını kontrol etme şansını görüyorlardı. İran'ın zayıf ve sadece kendisiyle meşgul monarşilerce yönetilmesi iki imparatorluk için de kışkırtıcı bir durumdu. Cahil Kaçarların sebep olduğu iktidar boşluğunu doldurmak için her ikisi de İran'ın üzerine çullandı.

Kaçar kralları ya İran'ın boyunduruk altına girmeye doğru gidişinden rahatsız değillerdi ya da bu önlenemez kaderden ne fayda sağlayabileceklerini hesaplıyorlardı. Yönetenlerin her buyurduğunu İran halkının kabul edeceğini tahmin ederek büyük bir hesap hatası yapıyorlardı. Fakat çürümüşlükleri ve

Özellikle İran'ı yabancı güçlerin hâkimiyeti altına sokmaya istekli olmaları Kaçarların kendi halkıyla bozuşmasına, sonuçta da yönetimi ve *farr*'ı kaybetmelerine sebep oldu. Gelişen yeni dünyanın idealleri ve despotluğu devirmek için sıradan yurttaş g bahşeden Şii prensipleri ile donanmış İranlılar atalarının hiç yapmadığı bir şekilde isyan ettiler. İstekleri de isyanlarının kendisi kadar şaşırtıcıydı: Ülkedeki dış güçlerin hâkimiyetine bir son ve halkın isteklerini ifade edecek bir parlamento. Bu İranlıların şimdiye kadar benimsedikleri en radikal programdı. Kaçar hanedanının yıkıldığı anlamına geliyordu ve İran'ın bundan sonraki tüm tarihini belirliyordu.

Milletin Kanınının Son Damlası

Şah'ın karıları 1891 yılının Aralık ayında bir gün nargilelerini bir kenara koyup bir daha içmemeye yemin ettiklerinde İran'da demokrasinin şafağı söktü. Bu fedakârlığı yapmak kolay değildi. Tütün harem hayatının en büyük zevklerinden biriydi. Dilber odalıklar cafcıflı divanlara uzanıp, her gün saatlerce nargile içerlerdi. Nargile içmeyi reddederek Şah'a, mutlak monarşi kurumuna ve dünyanın büyük bir kısmını yöneten imparatorluk sistemine karşı çıkıyorlardı.

Harem kadınları kaderlerini etkileyecek bu adımı attıklarında kocaları olan Şah Nasıreddin kırk yılı aşkın bir süredir Tavuskuşu Taht'ta oturuyordu. Diğer Kaçar hükümdarları gibi o da idamları ile ünlüydü. Zamanının çoğunu geçirdiği harem büyümüş, karılarının, cariyelerinin ve harem ağalarının sayısı 600'ü bulmuştu. Hepsi de ülkenin hazinesine girmeye yetkili yüzlerce prensin babasıydı. Gösterişli mücevher kümeleri saraylarını süslüyordu. Evinden sıkıldığında yanında büyük bir maiyetle Avrupa'ya gidiyordu. Kendisinin sadece Şahların Şahı olarak değil, ama aynı zamanda Kainatın Koruyucusu, İklimlere Boyun Eğdiren, Halkının Hakemi, Cemaatin Muhafızı, Ülkelerin Fatihi ve Tanrının Yeryüzündeki Gölgesi olarak da çağrılmasını istiyordu. Ona saygı göstermeyi reddedenler kır-

baçlanıyor, topa koyulup fırlatılıyor, canlı canlı gömülüyor ya da meydanlarda yakılıyordu.

Şah Nasıreddin müsrif zevklerini karşılayabilmek için hükümet kadrolarını satıyor, ezici vergiler koyuyor ve varlıklı tüccarların servetlerini müsadere ediyordu. Toplayacağı başka para kalmayınca da nakit para bulabilmek için İran'ın tarihi mirasını yabancı şirketler ile hükümetlere satma fikrini ortaya attı. Britanyalılar ilk müşterisiydi. Britanyalı görevliler Hindistan'daki yerli ayaklanmalarından tedirgindiler ve oradaki kumanda merkezlerine bir telgraf hattı çekmek istiyorlardı. 1857 yılında İran'dan geçen bir hat inşa etmek için imtiyaz satın aldılar. Fransız, Alman ve Avusturyalı gruplar da başka imtiyazlar satın aldılar. Ünlü bir haber ajansının sahibi, Almanya doğumlu, Britanya tebaası olan Baron Julius Reuter ise en nefes kesici imtiyazı aldı. 1872 yılında, önemsiz bir meblağ ve mülk sahibine ilerde pay verme sözü karşılığında ülke sanayilerinin işletilmesi, tarım arazilerinin sulanması, maden kaynaklarının kullanılması, demiryolu ve otobüs işletmelerinin geliştirilmesi, ulusal bankanın kurulması ve para basılması haklarını elde etti. Lord Curzon bu durumu "Bir krallığın tüm sanayi kaynaklarının yabancı ellere tarihteki en başarılı ve şimdiye kadar hayâl bile edilmemiş en kapsamlı ve olağanüstü teslimi," olarak tarif eder.

Birçokları Reuter'in bu tek taraflı ve aşırı imtiyazına öfke duyuyorlardı. Çok miktarda İranlı yurtsever zulme uğradı. Tüccarlar ve işadamları ise fırsatların kendilerinden kaçırıldığını gördüler. Din adamları tamamen yabancı çıkarlarının tahakkümü altında olan bir ülkede kendi durumlarından korkuyorlardı. İran'ın en kuvvetli komşusu olan Rusya güney sınırının hemen karşısında bu kadar kuvvetlenen bir Britanya görmekten tedirgindi. Hatta Reuter'in imtiyaz pazarlığında hiç danışmadığı Britanya Hükümeti bile onun aklından şüphe ediyordu. Sonunda Şah Nasıreddin mümkün olan sınırları çok aştığının farkına varıp, verilisinin üstünden bir yıl bile geçmeden imtiyazı iptal etti.

Bununla beraber, Şah, imtiyaz satma düşüncesinden açgöz-

lülügü nedeniyle vazgeçemiyordu. Sonraki birkaç sene içinde Britanya konsorsiyumlarına üç tane imtiyaz sattı. Bunlardan biri Reuter'e ait olan maden arama hakkı, diğeri banka kurma hakkı, üçüncüsü de İran'da gemi taşımacılığına elverişli yegane su yolu olan Karun Nehri boyunca ticaret yapma imtiyazıydı. Rusya bunu protesto etti ama Şah'ın Rus tüccarlara havyar balıkçılığı imtiyazını satmasıyla yatıştılar. Bu ve diğer imtiyazlar ile ulusun en değerli zenginliklerinin kontrolü yabancıların eline geçti. İran hazinesine getirdikleri para Şah'ın müsrif sarayına bir müddet destek oldu fakat sonra kaçınılmaz olarak tükendi. Daha da fazla parayı Britanya ve Rus bankalarından borç alarak topladı.

İran fakirlik ve bağımlılık batağına daha çok batarken, halkı da bir değişim açlığı sardı. Büyük şehirlerin çarşıları protestoların yuvası oldu. Din reformcuları, Hür Masonlar ve hatta sosyalistler yeni ve radikal fikirler yaymaya başladılar. Anayasal bir yönetim için Avrupa'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan mücadelelerin haberinin gelmesi aydın sınıfları ayaklandırdı. Kışkırtıcı yazılar, kitaplar ve broşürler etrafta dolaşmaya başladı.

Etrafındaki bu hoşnutsuzluktan habersiz olan Şah Nasiredin, Kaçar sarayının kendine özel dünyasında tecrit durumundaydı. 1891 yılında İran tütün sanayiini 15.000 pound karşılığında sattı. İmtiyaz şartlarına göre tütün yetiştiren her çiftçi bunu Britanya İmparatorluğu Tütün Şirketi'ne satacak, sigara içen herkes de sigarasını bu şirketin perakende satış dükkânlarından satın alacaktı.

Bugün olduğu gibi o günlerde de İran, hem bir tarım hem de bir sigara tirkayileri ülkesiydi. Ülkede binlerce fakir çiftçi küçük parsellerde tütün yetiştirir, araçlar tütünü kesip, kurutup, paketleyip, dağıtımını yapar, çok sayıda İranlı da içerdi. Şimdi bu ulusal ürün onu üretenlerden alınacak ve yabancılara özgü bir kazancın aracı olacaktı. İran'da şimdiye kadar hiç biraraya gelmemiş olan entelektüeller, çiftçiler, tüccarlar ve din adamları birleşerek direnmeye karar verdiler. Ülkenin önde gelen dinî şahsiyeti Şeyh Şirazi protestoyu onayladı. Bir fet-

va yayınlıyarak, yabancılar tütün sanayiini kontrol ettiği sürece sigara içenlerin Onikinci İmam'a karşı gelmiş sayılacağını ve bu durumda Allah'ın da "onun görünmesini hızlandırabileceğini" bildirdi. Emir Britanyalıların onlarca yıl önce kurduğu telgraf sistemi aracılığı ile bütün ülkeye yayıldı. Duyan hemen herkes emre itaat etti. Şah Nasıreddin muhalif ittifakın protestosu karşısında şaşırđı, korktu ve bunaldı. Kendi karıları da tütün içmeyi bırakınca imtiyazı iptal etmekten başka bir çaresi olmadığını anladı. Düştüğu onursuz duruma ek olarak bir de Britanya İmparatorluğu'nun zararını karşılayabilmek için bir Britanya bankasından yarım milyon pound borç almak zorunda kaldı.

İnsanlar körü körüne itaat etmek dışında alternatif bir yol olduğunun farkına vardıkları zaman tarih istikametini değiştirir. Kiliseye karşı Martin Luther'in meydan okuyuşu, Fransız Devrimi esnasında Bastil baskını, Boston Çay Partisi hep böyle anlardır. İran için de mutlakiyetin sonunun başlangıcı Tütün İsyanı ile geldi ve yeni bir politik çağın öncüsü oldu. Artık İranlılar, Kaçar hanedanı baskı yapıp milletin mirasım yabancılara sattıkça sessiz kalmayacaklardı.

Hükümdarlık görevlerinden ve gerçeklerden sonsuza kadar ayrılmasından birkaç yıl sonra, Şah Nasıreddin, 1896 yılında Tahran yakınlarındaki bir camiye ziyaret ederken öldürüldü. Çok az kişi yasını tuttu. Ardında yabancıların hâkimiyeti altına girmiş, büyük bir işsizlik, enflasyon ve ciddi açlık tehlikesi içinde bir ülke bıraktı. Onun yerine geçen oğlu Muzaffer, Tavuskuşu Taht'a oturdu ve halkının ihtiyaçlarına aldırmayıp İranlıların Kaçarlardan nefret etmesini sağlayacak her türlü kusuru işledi. Tahta çıkışının hemen ardından bir Rus bankasından ödünç alman para ile çok masraflı bir Avrupa turuna başladı. Dönüşünde Britanyalı bankerlerden başka bir kredi aldı ve buna karşılık olarak da onlara gümrük gelirinden hisse verdi. Nefret dolu İranlılar onu açıkca itham etmeye başladılar. Cevap olarak o da kışkırtıcılardan bazılarını tutuklayınca,

Tahran ve diğer şehirlerde hükümet aleyhtarı isyanlar patladı.

Şah Muzaffereddin, İranlıları kendi tarafına çekmeye çalışmak yerine onları daha da kızdıran bir adım attı. Londra merkezli bir banker olan William Knox D'Arcy'e 1901 yılında özel ve eşi olmayan "doğalgaz ve petrol elde etme, işletme, geliştirme, ticaretini yapma, taşıma ve satma imtiyazını" altmış yıllığına sattı. İran'ın Britanya imparatorluk politikasının pervasız bir aletine dönüşmesi, D'Arcy'nin imtiyazı elde edip petrol çıkarmasından yaklaşık on yıl önceye dayanmaktadır. Yine de bu imtiyazı sunmakla, Şah Muzaffereddin, İran'ın sonraki bütün tarihini şekillendirmiş oldu.

Tütün İsyanı'ndan sonraki on yılda İranlıların politik bilinci inanılmaz bir gelişme gösterdi. Şii doktrininin temel öğretisi olan Allah'ın yöneticilerden adaletle yönetmesini istemesi, birçoklarının toplum içinde gelişen halkın egemenliği ideallerine sarılmasına yol açtı. 20. yüzyılın şafağı söktüğünde kimileri monarşi yönetiminden şüpheye düştü. Birkaç şehirde onu yıkmaya adanmış gizli dernekler kuruldu. Danton ve Robespierre'i yücelten, Fransız İhtilali üzerine yazılmış kitaplar ellerde dolaşmaya başladı. Yenilmez olduğu düşünülen Britanyalıların Güney Afrika'da birden ortaya çıkan Boer'ler karşısında yenildikleri haberleri seçeneklerin sınırsız olduğu duygusunu yarattı. Bunu daha da güçlendiren Rusya'nın 1905 yılında Japonya karşısında uğradığı askerî yenilgi sonrası çıkan isyanın Çar II. Nikola'ya parlamentoyu kabul ettirmesi olmuştur. İran'da devrim için sahne hazırды. Gerek duyulan tek şey ulusu ateşleyecek bir kıvılcımdı.

Aralık 1905'te Tahran'da şeker fiyatları nedeniyle çıkan anlaşmazlık sonucu bir grup tüccarın tutuklanması bu kıvılcımı oluşturdu. Bu tüccarlar çok revaçta olan Kaçar usulü bir cezaya, *falakaya*, çarptırıldılar. Mahkûmlar el bileklerinden asılıp ayak tabanları kırbaçlanırdı. Çarşı protesto ile patladı. İsyanlılar önce sadece kırbaçlamayı emreden yerel yöneticinin görevden alınmasını talep ettiler. Sonra artan güçlerinin farkına vararak vergilerin azaltılmasını istemeye başladılar. Sonunda zirve toplantılarının birinde çok şaşırtıcı bir istekte bulundular:

“Bütün reformları tamamlayabilmek için İran’ın her yerinde kanunların eşit uygulanmasını temin edecek olan danışma meclisinin kurulması gereklidir. Böylece yukarı ile aşağı arasında fark olmayacak ve şikâyetlere sebep olan şeyin düzeltilmesi sağlanacaktı.”

Bu talep kısa zamanda diğer şehirlere de yayıldı. Halkı ayaklanmanın eşiğinde olan Şah Muzaffereddin’in İran’ın bir parlamentosu olması fikrini kabul etmekten başka çaresi yoktu. Ama kabul ettikten sonra vakit kazanmaya çalışıp, birkaç ay boyunca fikrin gerçekleşmesi için hiçbir şey yapmadı. Protesto hareketleri yeniden yükseldi. Din adamları öncü oldular. Bazıları Hüseyin gibi şehit olmayı dileyip, şeytanın kılıcıyla karşı karşıya gelmek pahasına da olsa aynı onun yaptığı gibi fakirleri korumaya and içtiler. Bu sözlerle heyecanlanan insan yığınları 1906 yazında sokaklara döküldü. Duygular ateşli bir hal almaya başladı. Birkaç yüz radikal, organize olurken askerlerin kendilerine saldıramayacağı diplomatik bir alana sığınmaya yani *bast* haklarını kullanmaya karar verdiler. Arazisinin genişliği on altı blok büyüklüğünde yer kaplayan Britanya Temsilciliği’ni seçtiler. Personelin çoğu yaz tatilindeydi. Temsilcilik sekreteri, protestoculardan başka bir sığınak bulmalarını istemeyi arzu ettiğini ama bunu yapamayacağını, “Pers ülkesinde doğruluğu onaylanmış ve çok eskilere dayanan *bast* hakkını ... kullanırlarsa ya da kullanmaya sebep olurlarsa, onları kovamayacağını,” söyledi. Çok geçmeden on dört bin İranlı içerideydi. Bağlı buldukları loncalara göre çadırlarda kalıp, ortak mutfaklarda hazırlanmış yemeklerini büyük kazanlardan yediler.

Bu kalabalık çabucak ana müfredatını demokrasi ilkelerinin oluşturduğu bir okula dönüştü. Her gün reformcu gazetelerin makaleleri kalabalıklara okunuyor, ajitatörler sosyal gelişme hakkında nutuk atıyor, dışarıda eğitim görmüş entelektüeller Avrupalı filozofların eserlerini tercüme ediyordu. Düzeni bozulmuş ama hâlâ hareketin gerilimini kavramaktan yoksun Şah ise adalet bakanlığına yardımcı olması için bir danışma meclisi kurulmasını teklif etti. Bu, protestocuları tam tatmin etmeyen bir şeydi. Onlar basit bir danışma meclisi değil, ger-

çekten gücü olan bir Meclis veya parlamento istiyorlardı. Beyanatlarının birinde “Kanun Meclis’in karar verdiği gibi olmalı. Meclis’in kanunlarına hiç kimse müdahale etmemeli,” dediler.

Sonunda Şah, Meclis’ten geçen kanunların yürürlüğe girmen önce onayından geçmesi önşartı ile razı oldu. Bu bazı bakımlardan yedi yüzyıl önce İngiltere’de imzalanan Magna Carta ile kıyaslanabilecek kadar kritik bir andı. Bir Britanyalı diplomat Londra’ya çektiği telgrafta şaşkınlığını şöyle belirtmişti: “Bu devrimin, ki kesinlikle devrim olarak adlandırılmaya layıktır, dikkat çekici bir özelliği din adamlarının kendilerini gelişme ve özgürlük saflarında bulmalarıdır. Düşünüyorum da bunun dünya tarihinde hemen hemen hiçbir örneği yok. Onların yardımıyla halkın uğruna savaştığı reformlar eğer gerçekleşecek olursa, bütün güçlerini kaybedecekler.”

Şah’m isteksiz onayını alan coşkulu protestocular sığınaklarını terk edip, yeni bir İran’ın temelini atmaya koyuldular. Avrupa’nın en ileri anayasası olarak düşündükleri Belçika anayasasını temel alan bir anayasa taslağı hazırladılar ve iki yüz sandalyeli bir Meclis için ulusal seçim çağrısında bulundular. Bazı üyeler doğrudan seçildi, bazıları ise bakkalları, nalbantları, matbaacıları, kasapları, saatçileri, doktorları, terzileri ve diğerlerini temsilen loncalardan seçildiler. Tarihi ilk oturum için 7 Ekim 1906’da toplandılar.

Meclis bir dizi sıkıntı ile karşı karşıya geldi. Yeni sistem planlanırken acele edilmesi ve İran’ı yönetmeye çabalayanların tecrübesizliği Meclis’i karışıklığa sürükledi. Vekillerin çoğu eğitimsizdi ve onları şekillendirecek siyasi partiler yoktu. Hükümet yetkilerinin nasıl paylaşılacağı konusunda hiç kimse- nin tam bir fikri olmadığından teklif edilen anayasa üzerinde yapılan tartışmalar duraksamaya uğradı. Şah Muzaffereddin’in ölmek üzere oluşu ve veliahdı Muhammed Ali’nin her türlü demokratikleşme fikrinden nefret ediyor olması nedeniyle anayasanın telaş içinde hızla yazılması işleri daha da berbat etti. Sonunda, anayasa, 30 Aralık 1906’da kabul edildi ama demokrasiye doğru ilerleyen İran için hayli pürüzlü bir yüzyıl başlatmış oldu. Bir hafta sonra Şah Muzaffereddin öldü.

Yeni şah Muhammed Ali, Meclis'le alay edip onu yok saydı. Birkaç bakan, direnmeye devam ettiği takdirde Şah'm tahttan indirilmesini talep etti. Monarşi taraftarları sert bir biçimde karşı saldırıya geçti. Şiddetli tartışmalar sık sık sokaklarda yankılanmaya başladı ve başkent sarsıldı. Rüşvet ve kötü düzenlemelerden cesaret alan bölgesel hizipler ve aşiretler sahneledikleri protestolar ile anayasa hareketini zayıflatılar. Sıradan insanlar için *anayasa* kelimesi karışıklık ve çatışmayı çağrıştırmaya başlamıştı.

Hepsinden de kötüsü din adamları ile laik reformcular arasındaki yüzeysel ittifak çözülmeye başladı. Reform hareketini desteklemiş olan Mollalar, radikallerin isteklerinden rahatsız olup onlar hakkında "Peygamberin kanununu atıp yerine kendi kanunlarını koymak istiyorlar," demeye başladılar. Onların bu endişelerini ustaca kullanan Kaçar sarayı birçoğunu gerçek menfaatlerinin monarşide olduğuna inandırdı.

Bir saray mensubu Meclis'teki konuşmasında şöyle diyordu: "İran devletinin anayasal olması tavsiye edilemez. Çünkü anayasal devletlerde her şey serbesttir ve bu durumda din özgürlüğü de olmalıdır. Bazı kesimler İslâm'ın çıkarlarına aykırı olmasına rağmen din özgürlüğü konusunda ısrarcı olacaklardır."

Birçok din adamı bu korkuları paylaşıyordu. Meclis laik okullar hakkında çıkacak yasayı tartışırken birisi şu soruyu sordu: "Bu okullara giriş İslâm'ın yıkılışına yol açmayacak mı? Yabancı dil, fizik ve kimya dersleri öğrencilerin inancını zayıflatmaz mı?" Bazıları ise reform hareketinin önerdiklerini sorguluyordu: "Özgürlük isteyenler, adalet ve istişare gibi baştan çıkarıcı iki kelimeyle bizim kardeşlerimizi ateistler ile ortak amaca yönettirip aldatmışlar... En tamam, en mükemmel olan İslâm, dünyayı adalet ve istişare ile almıştır. Adalet düzenlemesini Paris'ten, istişare planını Britanya'dan almak nereden çıktı?"

Din adamları ile laik reformcular arasındaki bu fikir ayrılığı modern İran tarihi boyunca yankılanacaktı. Bu sırada dinî topluluğu bölen bir başka fikir ayrılığı ortaya çıktı. Kimi din adamları dinin modern fikirlere açık olduğuna inanırken, diğerleri bunu aykırı bulup reform hareketini terk ettiler. Bu tar-

tışma İran'ın en eski çelişkilerini yansıtıyordu: Eski ile yenin, din ile laikliğin, inanç ile aklın arasındaki çelişkiler. Bu çelişkiler bir tarih bilgininin sözleriyle şöyle ifade edilir: "Pers özelliği olan açıklık ve özümseme İslâm özelliği olan dargörüşlülük ve gelenekçiliğe karşı."

Ülkenin dinî liderlerinin çoğunun kendi tarafında olduğundan emin olan Şah Muhammed Ali, Meclis'e karşı bir terör ve şiddet kampanyası başlattı. Şah'ın adamları, Haziran 1908'de bir grup eşkiyayı Tahran sokaklarında "Kuran'ı istiyoruz! Anayasa istemiyoruz!" diye bağırtarak dolaştırdılar. Daha sonra emrindeki seçkin Kazak tugayına Meclis'in toplantı yaptığı binayı bombalayıp yağmalamasını emretti. Bazı şehirlerde İranlılar protestoya başladılar ve birçoğu sokak çatışmalarında öldürüldü. Ülkede büyük çaplı bir iç savaş çıkabilecek gibi görünüyordu ve bir noktada Şah bile Rus Temsilciliği'nden *bast* aldı.

İran'a hâkim olmaya çalışan emperyal güçlerin ikisi de, Britanya ve Rusya, reform hareketinin ülkedeki hâkim pozisyonları için bir tehlike olduğunun bilincine vardılar ve Şah'ı direnmeye devam etmesi için cesaretlendirdiler. Meclis baskı yapmaya devam ediyordu. Attığı en çarpıcı adımlardan birisi Morgan Shuster adında bir Amerikalı bankeri İran'ın genel hazine sorumlusu olarak istihdam etmesi oldu. Shuster çok enerjik bir şekilde işe başladı. İran'ı yağmalamak için kullanılan ayrıntılı vergi muafiyet sistemleri ile Britanya ve Rusya ile arka odalarda yapılan anlaşmaları ortaya çıkarmak için işe koyuldu. Her iki ülkenin hükümeti de Shuster'in görevden alınması talebinde bulundu. 1911 yılının sonbaharında da Ruslar isteklerinin ciddiliğini göstermek için asker gönderdiler. Meclis onu görevden almayı kesinkes reddedince yabancı askerlerin mevcudiyeti ile çok kuvvetlenmiş olan saray Meclis'i kapatıp birçok üyesini de tutukladı. İran'ın beş yıl süren gürültülü Anayasa Devrimi, İran geleneğinin modern demokrasi ile sentezinin ilk denemesi, son buldu.

Bu yılların tecrübesi İran'ın ortak ruh halini derinden etkiledi. Keyfi yapılmış bir kanunu ortadan kaldırmak gibi çok küçük bir hedefi olan Tütün İsyanı'nın aksine, Anayasa Devri-

mi'nin hedefi tamamen yeni bir sosyal ve politik düzen kurmaktı. Kararlı dış güçlerin yardımıyla ezilmişti ama demokratik bir İran'ın temelini de atmıştı. Bir anayasa yazılıp uygulanmıştı. Anayasanın şartlarına göre, politik kampanyalar ve en azından görünüşte açık tartışmaların yapılacağı anlamına gelen düzenli seçimler yapılacaktı. Gelecek yıllarda İran'ı yönetenler kamunun fikrini görmezden gelebilir, geçersiz kılabilir ve karşı gelebilirlerdi. Ama halkın, hiçbir hükümetin onlardan geri alamayacağı haklara sahip olduğu inancını ortadan kaldıramazlardı. Reform tutkusunun coştığı zamanlarda alman ders Muhammed Musaddık'ın yaklaşık yarım yüzyıl sonra gerçekleştirileceği barışçı devrimi şekillendirecekti.

İranlılar ülkelerinde kuracakları hukuk düzeninin kendilerini sefaletten kurtaracağına inandıklarından demokrasi bayrağının etrafında toplandılar. Aynı anda iki hedefe birden yönelmiş bir öfkeye sahiptiler. Bunlardan birisi, alçak Şah Muhammed Ali ile onun arkasından 1909 yılında on iki yaşında iken tahta çıkan obez oğlu Ahmed'in temsil ettiği Kaçar sarayıydı. Diğeri ise, başta Britanya ve Rusya olmak üzere yabancı güçlerin İran'daki baskıcı rolleriydi.

Anayasa Devrimi sırasında reformcular İran'ı yabancı güçlerin yörüngesinden çıkarmak için çok çabaladılar. Bir keresinde Meclis Rus bankerler tarafından teklif edilen krediyi reddedecek kadar ileri gitti. Hemen ardından İranlılar tarafından işletilecek bir ulusal banka kurulmasını oyladı. Bununla beraber bütün bu çabalar boşa gitti. Kaçarlar ülkenin zenginliklerini satmaya devam ettikçe İranlılar da her zamankinden daha fazla köleliğe mahkûm oldular.

1907 yılında Britanya'yla Rusya, İran'ı aralarında taksim eden bir anlaşma imzaladılar. Britanya güney eyaletlerinin kontrolünü alırken Rusya da kuzeydekileri aldı. Bu iki bölge arasında kalan dar bir şerit tarafsız bölge ilan edildi. Bunun anlamı İranlılar güçlü misafirlerinin çıkarlarına karşı gelmedikleri sürece burayı yönetebileceklerdi. Anlaşma İran'a hiç danışılma-

dan St. Petersburg'da imzalandı, İran'a sadece bu düzenlemeyle ilgili bilgi verildi. İran'ın uzun zamandır devam eden yabancılar tarafından kontrolü sadece resmiyet kazanmamış, aynı zamanda Rus ve Britanya askerlerinin mevcudiyetiyle apaçık bir bölünmeye dönüşmüştü. Anlaşmanın resmileşmesi için Britanya Parlamentosu'nda yapılan onaylama esnasında çok az sayıdaki muhalif üyeden biri şöyle feryat ediyordu: "Hayat ile ölüm arasında kalmış, parsellenmiş, hemen hemen parçalanmış, çaresiz ve dostsuz ayaklarımızın altında uzanmış."

İç savaş ve devrimin zayıflattığı Rusya'nın, İran'daki etkisi de azaldı. Bolşevikler 1917 yılında yönetime gelince İran'daki haklarının çoğundan vazgeçip İran'ın Çarlık Rusya'sına olan bütün borçlarını iptal ettiler. Emperyal güçlerinin zirvesinde olan Britanyalılar ise boşluğu doldurmak için çabucak harekete geçtiler. Çıkarlarının yeni hedefi petroldü. D'Arcy'nin imtiyazından faydalanılarak kurulan Anglo-Persian Petrol Şirketi, İran topraklarından muazzam miktarlarda petrol çıkarmaya başlamıştı. Winston Churchill bunu, "en vahşi rüyalarımızın bile ötesinde, perilei ülkesinden gelen bir mükafat," diye tanımlar.

Bu yeni kaynağın sınırsız değerinin farkına varan Britanyalılar, 1919 yılında Şah Ahmet'in aciz yönetimine insafsız Anglo-Persian Anlaşmasını kabul ettirdiler ve İranlı müzakerecilere rüşvet vererek onaylanmasını garanti altına aldılar. Anlaşmanın şartları arasında İran ordusunun, hazinesinin, taşımacılık sisteminin ve iletişim ağının Britanya kontrolü altında olması vardı. Güçlerini emniyet altına almak için sıkıyönetim ilan ettirip ülkeyi emirle yönetmeye başladılar. Anlaşmanın başlıca mimarlarından olan Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un anlaşmanın gerekliliğini anlatan sözleri Britanyalıların İran'a yönelik politikasını en iyi şekilde özetler:

Neden bizim görev almamız gerektiği ve neden Pers ülkesinin kendi haline bırakılıp, çürümüşlüğe terk edilmesine müsaade etmediğimiz sorulacak olursa, cevap onun coğrafi pozisyonu, ülkedeki çıkarlarımızın büyüklüğü ve Doğu İmparatorluğu-

muzun gelecekteki güvenliğidir. Üstelik şimdi bizi Asya'nın batı sınırları ile komşu yapacak olan Mezopotamya'nın mandasını da üzerimize alıyoruz. Hindistan İmparatorluğu'muz ve Belucistan'ın sınır bölgesi ile yeni hamisi olduğumuz bu yer arasında kanunsuzluk, düşman entrikası mali karışıklık ve politik karmaşanın varlığına izin veremeyiz. Ayrıca eğer İran yalnız kalırsa kuzeyden gelecek Bolşevik etkisinin altında kalmasından korkmak için her sebep vardır. Son olarak, Pers ülkesinin güneybatı köşesinde petrol sahası olarak şekillenen çıkarlarımız hem Britanya donanması için çalışır hem de dünyanın o bölgesinde bize yönetim erki sağlar.

Anglo-Persian Anlaşması İran'ın son bağımsızlık izlerini de yoketti fakat milliyetçi harekete de yeni bir tutku aşıladı. Bazıları Britanya idaresi altındaki ülkelerde ortaya çıkan anti kolonyal hareketler İranlı radikallere ilham verdi. Kuzey eyaletlerdeki radikaller komünist bir parti kurdular. Sovyet askerleri de Hazar kıyısına yerleşip çevredeki bölgeyi "İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" olarak ilan edince, dünyanın iki gücünün İran toprağı üzerinde savaşmaya başlamaları ihtimali belirdi. Ülkenin çok büyük bir kısmında milyonlarca insan hiç olmadığı kadar kötü koşullarda yaşıyordu. Çeşitli eyaletlerde ayrılıkçı hareketler güç kazandı. İran yok olmanın kıyısındaydı. Şartlar karizmatik bir liderin ortaya çıkması için olgunlaşmıştı. 1921 yılında atı üzerinde çıkagelen sert bir adam milletin bilincine kazandı, adı Rıza'ydı.

Rusya sınırı yakınındaki Elburz Dağları'nda doğan Rıza ergenliğinde aile geleneğine uyararak askere gitmek için evinden ayrıldı. Yerel bir şefin özel ordusuna katılmak yerine ülkedeki modern, disiplinli ve iyi komuta edilen tek birlik olan Kazak Tugayı'na katıldı. Bu birlik Çar'ın gönderdiği Ruslar tarafından kurulmuştu. Çoğunlukla yabancıların çıkarını ve onlara hizmet eden Kaçar krallarını korumak için özel muhafız olarak hizmet ediyorlardı. Rıza önce seyis yamağı olarak başladı ama çok geçmeden kendisine üniforma verildi ve Rıza Han olarak rütbesi yükselmeye başladı. 1.93 boyunda, makinalı tüfeği ile

olduğu kadar palasıyla da iyi dövüşen ve kahramanlığı takdir edilen biriydi. Çocukluğunda geçirdiği çiçek hastalığı nedeniyle yüzü çok derin çiçekbozuğu yaraları ile kaplı, saygısız ve ateşli bir mizaca sahip, dehşet verici bir tipti.

Rıza asker olarak geçirdiği yıllarda İran'da yaptığı gezilerde halkın çoğunluğunun ızdırap içinde yaşadığını gördü. Kırsal kesimin büyük kısmını kontrolleri altında tutan aşiretler, çeteler ve haydutlara karşı yapılan birçok operasyona katıldı. Britanyalı bir diplomatın raporuna göre, "ne zaman ülkenin herhangi bir yerinde eşkıyaları toplamak veya bir karışıklığı bastırmak için sefer düzenlense o içinde yer alırdı."

Halkının Kaçar yöneticilerinden duyduğu tiksintiyi Rıza da çok kısa zamanda paylaşır oldu. Kaypak aşiret liderleri ile pazarlık yapmaktan yorgun düşen Britanyalılar kuvvetli bir merkezi hükümet istiyor ve Rıza'yı da kullanılacak mantıklı bir alet olarak görüyorlardı. Kazak Tugayı'nda bunu düzenlemek için vasıtalar bulunduğunu gördüler. Alayın kontrolünü ele geçirip Rus subayları kovmaya ve Şah'ın başbakanını kendi seçtikleri birisiyle değiştirmek için bir darbe tezgahlamaya karar verdiler. Adayları ateşli bir eski gazeteci olan Seyid Ziya Tabatabai idi. Seyid Ziya'nın ihtiyaç duyacağı askerî gücü sağlamak için Rıza'ya yanaştılar. O da istekliydı. 20 Şubat 1921 gecesi o ve bir avuç subay arkadaşı iki bin adamı Tahran'ın dış mahallelerine götürdüler. Onları tutkulu bir nutukla coşturdular: "Asker arkadaşlar! Atalarımızın topraklarını korumak için mümkün olan her fedakârlığı yaptınız... Fakat itiraf etmemiz gerekir ki bizim sadakatimiz sadece başkentte bulunan bir avuç hainin çıkarını korumaya yaradı... Bu değersiz adamlar milletin kanının son damlasını emen hainlerle aynıdırlar."

Kampta yoğun bir heyecan vardı. Sabırsız bir insan olan Rıza da bu heyecanı değerlendirdi. Ertesi sabah şafaktan önce askerleri Tahran'a girip başbakanı ve bütün kabine üyelerini tutukladı. Rıza, Şah Ahmet'ten iki istekte bulundu: Seyid Ziya başbakan, kendi ise Kazak Tugayı'ı kumandanı olarak atanacaktı. Şah'm direnmek için ne isteği, ne de gücü vardı. Birkaç saat içinde hiçbir karşı koyma olmaksızın darbe başarıya ulaş-

mişti. Darbe, Britanyalıların gücünün, ölmekte olan Kaçar hanedanının zayıflığının ve gözüpek Rıza Han'ın kendine güveninin ispatı oldu.

Kazak alayları hiç gecikmeden ülkeyi yatıştırmak ve aşiret ordularını bastırmak için yola koyuldu. Güç Rıza'nın ellerindeydi. Darbeden üç ay sonra Seyid Ziya'yı azledip onu ülkeyi terk etmeye zorladı. Hemen ardından da görünüşte sağlık nedenleriyle yapılan bir geziyle ülkeyi terk etmesi için Şah'ı ikna etti. Çok geçmeden bu ihtirash asker, başbakan, ordu kumandanı ve yeniden dirilen İran devletinin etkili lideri olmuştu.

Rıza kendini bir milliyetçi olarak ilan etti ama ona arka çıkan Britanya gücünün ve onlara olan borcunun farkındaydı. Darbe hakkında yapılan bir incelemede şu sonuca varılır: "Britanya ordusu subaylarının katılımından hiç şüphe yoktur... Tahran'a yapılan yürüyüşten bir gün önce Seyid Ziya, Rıza Han'a 2.000 tuman ödeyip 20.000 tumanı da 2.000 kişi arasında paylaştırdı. Hiçbir İranlı bu kadar kısa bir zamanda bu kadar büyük miktarda nakit toplayamazdı."

Gücü ele geçirdikten sonra Rıza'nın yönetim için politik bir yapı seçmesi gerekiyordu. Türk reformcu Kemal Atatürk'ün ateşli bir hayranıydı. Bir müddet Atatürk örneğini takip ederek İran'da cumhuriyet ilan edip, kendini de cumhurbaşkanı makamına getirmeyi düşündü. Bu düşünce sultanlık ve İslâm halifeliğini ortadan kaldıran Atatürk'ün kararlarından çok derin bir rahatsızlık duyan dinî sınıfı dehşete düşürdü. Rıza'ya monarşiyi koruması için ısrar ettiler ve sonunda da onu kendi taraflarına çektiler.

Her ne kadar Rıza eğitimsiz ve az tahsilli idiyse de İran tarzı siyaseti çok iyi biliyordu. Yaptığı darbeden birkaç yıl sonra kendini gücünün zirvesine getirecek çok iyi planlanmış bir oyun tasarladı. Emekli olup küçük bir köye çekildi. Güya tefekküre dalıp düşünecekti. Hükümetteki bütün görevlerinden istifa etti. Ayrılmadan önce tekrar göreve getirilmesi için yoğun isteklerde bulunulmasını tezgahlamıştı. Rıza bir müddet reddediyormuş gibi davrandı. Fakat sonra düşündüğü gibi oldu ve herkesin nefret ettiği Şah Ahmet geri dönme niyetinde

olduğunu açıkladı. 1911 yılındaki çöküşünden sonra kendini tekrar toplayan ama hiçbir zaman gerçek bir güç olamayan Meclis bu gelişmeden dehşete kapıldı. Ayaklananlar birleşip Kaçar hanedanının sona erdiğini ilan ettiler ve Tavuskuşu Taht'ı Rıza'ya teklif ettiler. O da 25 Nisan 1926'da tahta geçti ve kendini Şah Rıza olarak ilan etti. Ailenin ismi olan Pehlevi'nin yeni hanedan adı olacağını açıkladı. Bu isim Müslüman fethinden önce Perslilerin konuştuğu bir lisandı.

Şah Rıza Britanyalıları kamuoyu önünde itham etmeye karşı değildi fakat her iki tarafın çıkarları ortaktı. O Britanyalıların aradığı kuvvetli adamdı. Pazarlık yapabilecekleri güvenilir bir adamdı ve eğer gerekirse tahttan indirebilirlerdi. Her zaman zekice gözlemleri olan Britanyalı diplomat Harold Nicholson durumu şöyle gözlemler: "Eski Pers ülkesi dokusu gevşek olan ama tabanı üzerinde duran bir piramitti. Yeni piramitin dokusu aynı gevşeklikte ama tepe üstü duruyor. Bu nedenle devrilmesi çok daha kolay."

Ülkesini yabancı güçlerin, özellikle de Britanyalıların yö-rüngesinden çıkarmak Şah Rıza için imkânsızdı. Ama gücünü sağlamlaştırdıktan sonra onların etkilerini sınırlamak için sü-rekli uğraştı. Yabancı bankerlerden hiç kredi kabul etmedi. İranlı olmayanlara yapılan gayrimenkul satışını yasakladı. Bri-tanya'nın sahip olduğu İran İmparatorluk Bankası'na İran pa-rası basma hakkını veren imtiyazı iptal etti. Hatta dışişleri ba-kanlığı memurlarının yabancı elçiliklerde verilen resepsiyonla-ra katılmasını yasakladı. İngilizler, Şah'ın en büyük rüyalarından biri olan demiryolunun yapımında Avrupalı mühendisleri istihdam etmesi için ısrar edince şu şartla kabul etti: Trenin üzerinden ilk geçişi sırasında köprüleri inşa eden mühendisler aileleri ile birlikte altında duracaklardı.

İran'ın çok geniş topraklarını askerî güçle baskı altında tut-mak için büyük bir orduya ihtiyaç vardı. Rıza bunun yerine ibret verici bir terör uygulayarak isteğini gerçekleştirdi. İnsaf-sız hikâyeler insanları korkutup pasifize etti.

1935 yılında, dinî liderler, alınlarının namaz sırasında yere değmemesi için erkeklere ağızlı başlık takmalarını emretmesi,

kadınlara da peçe takmayı yasaklaması nedeniyle Şah Rıza'yı protestoya başladılar. Birkaç yüz inanan ile beraber Horasan camiinde toplandılar. Şah Rıza onların toplandığını öğrenir öğrenmez askerlerine camiyi basıp hepsini katletmelerini emretti. Yüzden fazla insan öldürüldü. Dinî reformlarına karşı artık protesto olmayacaktı.

Rıza Şah problemleri tekrar tekrar bu insanlıktan uzak kararlılığı ile çözdü. Örneğin bir keresinde İran'ın batısındaki Hamadan'ı ziyareti sırasında fırıncıların fiyatları yükseltmek için buğday istiflediğini, bunun sonucunda insanların açlık çektiğini öğrendi. Gördüğü ilk fırıncının fırına atılmasını ve canlı canlı yakılmasını emretti. Ertesi sabah şehirdeki fırınlar ucuz ekmekle doluydu.

Bazı İranlılar bu gibi hikâyelerden dehşete düştü fakat birçoğu ülkelerinin ancak güçlü bir lider tarafından yönetildiği zaman ihtişamlı olduğunu hatırlayıp ya sessiz kaldı ya da olan biteni alkışladı. Hiç kimse Şah Rıza'nın başarılarını inkar edemezdi. İran'ın birçok bölgesinde bulunan haydut gruplarını temizledi. Daha sonra ülkeye yeni caddeler, meydanlar, otayollar, fabrikalar, limanlar, hastaneler, hükümet binaları, demiryolları ve hem erkek hem de kız çocukları için okullar kazandıracak muazzam bir inşaat programına girişti. Ülkede ilk defa devlet hizmeti ve ulusal ordu kuruldu. Metre sistemi, modern takvim, medeni evlilik ve boşanma uygulanıp, soyadı kullanıldı. Gelenekleri her zaman küçük gördüğü için geleneksel giysileri ve deve katarlarının şehirlere girmesini yasakladı. Kanunlar yürürlüğe koydu ve bunları tatbik etmek için de laik mahkemeler ağı kurdu. 1935 yılında çoğunlukla yabancılar tarafından ülkesini adlandırmak için kullanılan *Persia* kelimesine artık müsaade etmeyeceğini ve kendi vatandaşlarının bildiği *Iran* ismi üstünde ısrar edeceğini ilan etti. Tipik çözümlü de yurtdışından gönderilen ve adresi *Persia* olan her türlü postanın açılmadan iade edilmesini emretmek oldu.

Yine de Şah Rıza'nın reform yapma tutkusu doğru bir sosyal dönüşüm sağlayamadı. Yönetiminde gazeteler katı bir sansüre uğradılar, işçi örgütlenmesi yasaklandı ve muhalif unsurlar öl-

dürüldü, hapsedildi ya da kaçtılar. Modern bir devlet için uygun olmadığını düşündüğü geçmişin kalıntısı göçebe aşiretleri binlerce insanın eziyet çekip öldüğü çorak yerlere sürdü. Ticaret, devletin ve kendine sadık bir grup işadaminin elinde toplandı. Kendisi yabancıların işlerinden aldığı rüşvet ve aşiret liderlerinden gaspettiği paralarla inanılmaz zenginleşti. O kadar çok arazi haczetti ki gücünün zirvesindeyken ülkenin en büyük toprak ağasıydı.

Britanya Parlamentosu'nun bir üyesinin gözlemi şöyleydi: "Şah Rıza İran'daki bütün hırsızları, haydutları yoketti ve halkına bundan böyle İran'da sadece bir tek hırsız olacağını idrak ettirdi."

Şah Rıza 1934 yılında Atatürk ile tanışmak için Türkiye'ye gitti. Her ikisi de başarıyla ilerlemişlerdi fakat Türkiye'yi do-laştıkça Türkiye'nin modernlik ve laiklik konusunda nasıl ilerlediğini gören Şah üzüldü ve hayâl kırıklığına uğradı. İran toplumunu dönüştürme kampanyasını ikiye katlamaya kararlı olarak ülkesine döndü. İsteğini gerçekleştirmek için ülkenin uzun bir zaman sürecinde meydana gelmiş sosyal dokusu veya dinî inanışlarını hiç dikkate almadan kafasının dikine gitti. Atatürk'ün devlet adamlığı ve politik ustalığından da tamamen yoksun olduğundan, nüfusun çoğunluğu ona karşı oldu.

Şah Rıza 1930'larda Avrupa'da ortaya çıkan faşist hareketlerden etkilenmişti. Mussolini, Franko ve Hitler ona, kendisi gibi, zayıf ve disiplinsiz ulusları temizlemek ve birleştirmek yolundaymış gibi gelmişti. Azınlık gruplarının özellikle de Kürtler ve Azerilerin kimliğini yok etmek için ezici bir kampanya başlattı. Kendi fikirleri ile halkını yüceltmek amacıyla Kamu Rehberliği Cemiyetini kurdu. İran'ı ziyaret eden Nazi ileri gelenlerinin başındaki Hitler Gençliği başkanı Baldur von Schirach yükselen Alman-İran ittifakından övgüyle bahsediyordu.

Şah'ın gazetelerinin birinde şöyle yazıyordu: "Alman ulusunun ana gayesi ulusal gururu yükselterek, yabancılara düşmanlık yaratarak ve Yahudiler ile yabancıların zimmelerine para geçirmelerine ve vatan hainliklerine engel olarak eski ihtişamına ulaşmaktır. Gayelerimiz tamamen aynıdır."

Britanya ve Rusya'ya karşı gelişen düşmanlığını paylaşacak bir yabancı arkadaşa ihtiyacı olan Şah Rıza, Almanların davasına karşı büyük bir sempati duymaya başladı. İkinci Dünya Savaşı patlayınca kesinlikle Almanya eğilimli olan bir tarafsızlık politikası ilan etti. Yüzlerce Alman ajanın İran'da faaliyet göstermesine izin verdi. Çoğu yerel diktatörler arasında bir destek şebekesi kurmak için çalıştı. Batılı liderler Nazilerin İran'ı Sovyetler Birliği'nin güney sınırına saldırmak için bir üs olarak kullanmayı planladığından korkuyorlardı. Bu gerçekleşirse Müttefik savaş gücü büyük ölçüde zorluğa uğradı. Bunu önlemek için Britanya ve Sovyet askerleri 25 Ağustos 1941'de İran'a girdiler. Uçakları Tahran üzerinde bildiriler attılar. Bidiride şöyle yazıyordu: "Biz Almanların gitmesi gerektiğine karar verdik. Eğer İran onları sınırdışı etmezse Britanyalılar ve Ruslar edecek."

Bu iki ülkenin kendilerini İran'ın dostu ve koruyucusu olarak öne sürmesindeki ironiyi bazı İranlılar değerlendirebiliyorlardı ama yapabilecekleri pek az şey vardı. İran ordusu birkaç günde yenildi. Müttefik komutanlar ülkedeki stratejik noktaları ele geçirdikten sonra Şah Rıza'dan hükümetinin Almanya ile olan bağlarını kopartıp bölgesinin Müttefik güçler tarafından serbestçe kullanılmasına izin vermesini talep ettiler. Kendini İran toplumunun her kesiminden soğutmasaydı, sistemli olarak sürgün ve katletme yerine etrafında akıllı danışmanlar kadrosu bulundursaydı belki Şah Rıza'nın direnmesi mümkün olurdu. Onun yerine kendini yalnız başına ve sınırsız egoizmi, ahlaksızlığı ve dar görüşlülüğünün sonucu olarak rüyaları paramparça bir halde buldu.

Şah Rıza Müttefikler için çalışmak istemiyordu. Onların da Şah'a ihtiyaçları yoktu. 16 Eylül 1941'de görevinden feragat etti. Ertesi gün büyük oğlu yirmi bir yaşındaki Muhammed Rıza ant içip babasının yerine geçti. Rıza'dan bir daha haber alınamadı. Üç sene sonra Johannesburg'da öldü.

Şah Rıza, kendini yenilikçi olarak görse de aslında, *istibdad* geleneğini ya da İran tarihinin kalbinde bulunan mutlak nizamı kuvvetlendirdi. Reformları yapaydı ve uygulamışlarındaki

vahşet halkını derinden kızdırdı. İleri toplumların özünde olan yurttaş sorumluluğu ve giriŐimcilik duygusunu yaratmada hiç ilerleme sağlayamadı. İran'ı yabancı etkisinden kurtarma çabaları teoride övölmeye değerdi ama etkileri feci oldu. Sonunda diktatörlük dürtöleri onu faşist güçlerle ittifak yapmaya götürdü. AyrılıŐıyla birlikte İran, yabancılarla zayıf ve Şaşkın genç kralın elinde kaldı. Monarşi bir kere daha ülkenin sürmekte olan gelişme ve kimlik sorununu halletmede başarısız oluyordu. İkinci Dünya Savaşı sona erdiğinde İranlıların yeni tarz bir lider için hiç ümitleri kalmamıştı.

Petrol Dalgası

Çiçek hastalığının kol gezdiği, eşkıyalar ve savaş ağaları tarafından yönetilen, suyu olmayan ve sıcaklığın sık sık 50 dereceyi geçtiği kayalık İran çölünde geçirdiği yıllar hiç kimseyi George Reynolds'tan daha az delirtemezdi. Ama Reynolds inatçılığı ve cürekârlığı ile dünya tarihini değiştiren o efsanevi şahsiyetlerden birisidir. Kendi kendini eğitmiş bir jeolog ve petrol mühendisiydi. Sumatra'nın vahşi ormanlarında kendi hesabına çeşitli keşif gezileri düzenlemişti. 20. yüzyılın başındaki on yılda, ellili yaşlarının henüz başında iken İran'ın terk edilmiş çorak topraklarını petrol arayarak birkaç kere dolaşmıştı. Yanında malzeme dolu arabaları çekip, kuyuları delmede kendisine yardımcı olacak bir avuç şamatacı Polonyalı ve Kanadalı sondajcıyla gülünç ve kifayetsiz bir Hintli doktor ve petrolün ne olduğunu bile bilmeyen birkaç düzine aşiret mensubu vardı. Eve yazdığı bir mektupta "pek az rastlanacak çok çaresiz bir takım," diye yakınacaktı.

Reynolds'ın evi Londra'ydı ve orada hamisi milyoner William Knox D'Arcy heyecanla onun getireceği iyi haberleri bekliyordu. D'Arcy Avusturalya'da yaptığı altın aramalarından bir servet edinmiş ama bununla yetinmemişti. Petrolün altından daha kıymetli olacağını hissediyordu. Ayrıca bu araziye araştır-

miş bir jeologun dediği gibi İran “tartışmasız petrol fıskıran bir ülkeydi”. 1901 yılında, İran Şahı Muzaffereddin ile Teksas ve Kaliforniya'nın toplamından daha büyük miktarda İran toprağında petrol arama hakkını alan bir anlaşma imzalamıştı. Bunu sağlama almak için de, Tahran'daki Britanya elçisinin tarif ettiği gibi, “sadece bir ihtiyar çocuk” olan Şah'a, eşdeğeri 20.000 pound olan şirket hisseleri ile gelecekteki kârın yüzde on altısını vermişti.

Grosvenor Meydanı'nda bulunan evinde verdiği özel partilerde opera söylemesi için Enrico Caruso'yu tutmak gibi çok müsrif hareketleri ile tanınan Londra sosyetesinin bıyıklı kibar aslanı D'Arcy İran'a hiç gitmemişti. Onun yerine Reynolds'u tutup aylar ve yıllar boyunca imzaladığı çeklerle onların tehlike dolu işini desteklemişti. 1904 Ocak'mda Reynolds petrole rastlayınca artan ümitleri birkaç ay sonra kuyu kuruyunca yerle bir oldu. Serveti parça parça yok oldu. Sonunda hisselerinin çoğunu kendinden daha varlıklı bir konsorsiyum olan ve merkezi Glasgow'da bulunan Burmah Petrol Şirketi'ne satmaya razı oldu.

İran'da petrol aramaya başlayan İskoç bankerler bir çağ değişiminin dünyayı ve Britanya'yı yeniden şekillendirmek üzere olduğunu fark ettiler. İçten yanmalı motorlar insan hayatını kökünden değiştirecek ve bundan böyle dünya hâkimiyetinin anahtarı, petrolün kontrolü olacaktı. Hazar Denizi, Doğu Hindistan ve Birleşik Devletler'de petrol keşfedilmesine rağmen, Britanya'yla kolonilerinde ne bulunabilmiş ne de bulunma ümidi doğmuştu. Eğer Britanyalılar bir yerde petrol bulamazlarsa üstün konumlarını daha fazla sürdürmeleri mümkün olmayacaktı.

1908 yılına kadar D'Arcy ve İskoç ortakları Pers macerasına yarım milyon pounddan daha fazla para gömmüşler ama hiçbir şey elde edememişlerdi. Sonunda aramalarına bir son verip başka yerlere bakmaya karar verdiler. Mayıs başında Reynolds'a paralarının bittiğini ve “iş durdurup, çalışanları işten çıkarıp, gemiye yüklemeye degeceklerin dışında her şeyi bırakıp eve dönmesini” bildiren bir telgraf çektiler.

Bu Reynolds için çok yıkıcı bir an olmalıydı. Burada yılları-

nı dünyayı değiştireceğini bildiği bir hazineyi, hayâl edilebilecek en yorucu şartlar altında, aramakla geçirmişti. Adamlarına bu kadar uzak bir yerde olmalarından dolayı telgrafların güvenilir olmadığını ve mesaj mektupla teyit edilene kadar çalışmaya devam etmelerini söyledi.

26 Mayıs 1908 günü sabahın dördünde gürlleme sesleri ve çılgın bağırışlar Reynolds'u uyandırdığında, o İran'ın batısında Mescid-i Süleyman denilen yerde bir kulenin yakınındaki çadırında uyuyordu. Yerinden fırladı, taşlık bir düzlüğü geçti ve kulelerin birinden petrol fışkırdığını gördü. Son çabalarında o ana kadar bulunan en büyük petrol sahasını bulmuşlardı.

Britanyalı liderler, kısa sürede bu fırsat ve buluşun ifade ettiklerini kavradılar. 1908 yılının sonbaharında, bir grup yatırımcıyı, D'Arcy'nin elinde bulunan imtiyazı da kapsayacak ve İran'da petrol arama ve çıkarma kontrolünü ele alacak Anglo-Persian Petrol Şirketi adında yeni bir anonim şirket teşkil etmek üzere biraraya getirdiler. Ufukta dünya savaşını gören ve bu savaşta zaferi getirecek olan gemilerin ihtiyacının petrol olacağını bilen Donanma Bakanı Winston Churchill'in zorlamasıyla bundan beş yıl sonra Britanya hükümeti şirketin yüzde elli bir hissesini satın almak için 2 milyon pound ödedi. O andan itibaren Britanya ile Anglo-Persian Petrol Şirketi'nin çıkarları ortak ve ayrılmaz oldu. Churchill, "üstünlük rizikonun ödülü oldu," der.

Mevcudiyetinin ilk yıllarında Anglo-Persian birçok kuyu açtı, yüzlerce millik petrol borusu döşedi ve milyonlarca varil petrol çıkardı. Birleşik Krallığın her tarafında dolmuş istasyonları kurup, Avrupa'daki ülkelerden Avusturalya'ya kadar petrol sattı. En etkileyicisi de Basra Körfezi'ndeki Abadan'ın ıssız adasında yarım yüzyıl boyunca dünyanın en büyük rafinerisi olacak rafineriyi inşa etmeye başladı.

Şattularap su yolunu oluşturan nehirlerin getirdiği çamurla binlerce yılda oluşan Körfez'in kuzey ucundaki Abadan yavaş yavaş göze çarpmaya başlamıştı. Anglo-Persian'ın oraya gönderdiği ilk mühendis olan yirmi sekiz yaşındaki R. R. Davidson 1909 yılında evine yazdığı mektupta burayı "güneş, çamur ve sineklerin" olduğu ve insan elinden daha büyük bir taşın

bulunmadığı tamamen dümdüz bir yer olarak tarif eder. Burası aynı zamanda dünyanın en sıcak yerleri arasındadır. Her şeye rağmen birkaç yıl içinde Davidson iskeleler, mavnalar ve tuğla binalar inşa edecek yüzden fazla aşiret mensubu bulunmuştu. Çok geçmeden Abadan'da bir elektrik santrali, birkaç dükkân ve atölye, bir su arıtma tesisi ve hatta kısa bir demiryolu hattı bile inşa edildi. 1911 yılında petrol üretilen bölgele-re verilen ad olan Sahalar'dan gelen ilk petrol boru hattının yapımı tamamlandı ve ertesi sene de petrol akmaya başladı.

Abadan çok geçmeden çoğu İranlı işçi olan yüzbinden fazla nüfusu ile hareketli bir şehir oldu. Britanyalı idarecilere hizmet eden üniformalı garsonların bulunduğu özel Persian Kulübü'nden tutun, ağzına kadar dolu işçi mahalleleri ve "İranlılar için değildir" yazılı çeşmelerine varıncaya kadar klasik kolonyal bir bölgeydi. Hemen hemen bütün teknisyenler ve idareciler Britanyalıydı. Bakımlı çimenlikleri olan teraslı güzel evlerde oturuyorlardı. Onlar ve aileleri için Abadan sevimli bir yerdi.

Hayat onbinlerce İranlı işçi için ise çok farklıydı. Sıhhi şartların çok ilkel olduğu yoksul mahallelerde ve upuzun yatakhanelerde kalıyorlardı. Dükkânlar, sinemalar, otobüsler ve hayatın diğer konforları onların çok uzağındaydı. Yine de, Britanyalı işverenleri ile muazzam boru hatlarının ortasında, derin mağaralara benzeyen petrol tanklarının altında ve gece gündüz bacasından kuş tüyü gibi alevlerin saçıldığı yüksek bacaların gölgesinde bir hayatı paylaştılar. İran topraklarından Anglo-Persian'ın kasalarına akan muazzam zenginliği sürekli hatırlatırcasına hava sülfür dumanı ile çok ağırdı.

Bu yeni kaynak hakkındaki şüpheler, Lord Curzon'un da söylediği gibi, Müttefiklerin "bir petrol dalgasının üzerinde zafere yüzdüğü" Birinci Dünya Savaşı'nda edinilen tecrübe ile giderilmişti. Takibeden yıllarda Abadan'dan akan petrol düzenli olarak arttı ve 1914 yılında üç yüzbin tondan az olan miktar 1920 yılında bunun beş katıydı. Anglo-Persian, önceliği petrolünü büyük bir indirimle alan Kraliyet Donanması'na verdi. Geri kalanı ise Britanya'daki endüstriyel müşteriler ve sürücülere satıldı. Arz arttıkça da dünyanın diğer yerlerine sattılar.

Petrol Kaçar krallarını zengin ve güçlü yapabiliirdi. Yabancı yardımı olmaksızın bu kaynakları bulup işletemezlerdi ama biraz ileri görüşlü olup, Britanyalı ortakları ile daha iyi bir anlaşma yapabilirlerdi. Onun yerine doğuştan gelen haklarını az bir gelir karşılığı sattılar. İmtiyaz anlaşmasına göre 1920 yılı için İran'a yapılan ödeme şirketin net karının yüzde on altısı olan 47.000 pound idi. Şah Ahmed bunu tanrının bir ihsanı zannetti ama petrol şirketinin kasalarına akanla kıyaslandığında bu küçük bir miktardı.

Ertesi yıl, Kaçarların tahttan düşüşü, Rıza Han'ın da yükselişini getirdi. Rıza İran üzerindeki hâkimiyetini sağladıktan sonra küçümseyen bakışlarını Anglo-Persian ve D'Arcy imtiyazı üzerine çevirdi. Şirketin kârları astronomik seviyelere varmış, İran'ın yüzde 16'lık devlet hissesi sorgulanır hale gelmişti. Diğer yandan Britanyalı ve İranlı çalışanların yaşam koşulları arasındaki uçurum her gün daha da açılıyordu. Daha sonra Şah olan Rıza, 1928 yılında bakanlarına şirket ile yeni ve daha adil bir anlaşma yapmalarını emretti. Britanyalılar onu ciddiye almadılar. Dört yıl boyunca kimi zaman reddederek kimi zaman da geciktirerek onun isteklerini bir kenara koydular. Rıza tedirginlik içindeyken, dünyada ekonomik kriz başgösterdi ve Anglo-Persian'ın ödediği devlet hissesi de küçülmeye başladı. En sonunda Şah Rıza kaçınılmaz olarak öfkeyle patladı. 26 Kasım 1932'de kabine toplantısında başarısızlıklarından dolayı önce bakanlarına küfür edip daha sonra da dört yıldır süren görüşmelerin kayıtlarının tutulduğu dosyayı görmek istedi. Dosya kendine getirildiğinde önce biraz daha sövdü daha sonra da tüm dosyayı yanan sobaya fırlattı. Ertesi gün Anglo-Persian'a D'Arcy imtiyazını iptal ettiğini bildirdi.

Gerçekleşmesine izin verilseydi bu iptalin anlamı Anglo-Persian'ın İran'daki faaliyetlerinin sona ermesi ve dolayısıyla da şirketin yok olmasıydı. Britanyalı yetkililer çok şaşırılmış, bozulmuş ve ümitsizliğe düşmüşlerdi. Milletler Cemiyeti'ne müracaat ettiler. Ama orada Anglo-Persian'ın hesaplarını düzenli olarak çarpıtıp, böylece İran'ın meşru payından çalmakla suçlayan İranlı temsilcilerin sert karşı hamlesi ile karşılaştılar. Şah Rı-

za'n taç giymesinden sekiz yıl önce atanmış olan Anglo-Persian'm başkanı Sir John Cadman, onunla doğrudan pazarlık etmesi gerektiğini anladı. Cadman Tahran'a uçtu ve iki eski dostun bir anlaşmaya varması için birkaç gün yetti. Anlaşmanın şartları D'Arcy imtiyazının üçte bir oranında azaltılması, İran'a her yıl en az 975.000 poundluk ödemenin garanti edilmesi ve Abadan'daki çalışma şartlarının iyileştirilmesi idi. Karşılığında Şah Rıza imtiyazın süresini otuz iki yıl daha, yani 1961 yılına kadar uzattı. Ayrıca Şah, Persia ismini sevmediğinden bundan böyle şirketin ismi Anglo-Iranian Petrol Şirketi olacaktı.

Cadman eve çektiği telgrafta, "Ben şahsen tatmin oldum. Bu yeni imtiyaz her bakımdan İranla ilişkilerimizde yeni bir çığır açacaktır," diyordu.

1933 anlaşması Şah Rıza'nın geri kalan hükümdarlığı süresince petrol şirketinin durumunu sağlamlaştıracaktı. Britanyalılar sekiz yıl sonra Şah'ı tahttan çekilmeye zorladıklarında, huzursuzluğun gittikçe arttığı bir ülkede ülkeyi emirleriyle yönetebilecek kadar kuvvetli tek lideri de yerinden oynatmış oldular. Şirketin imtiyazından duyulan rahatsızlık, savaş yılları boyunca çıkardığı petrol miktarının 1941 yılında altı buçuk milyon tondan 1945'te on altı buçuk milyon tona ulaşması ile daha da arttı.

Silahların tamamen susmasının üzerinden altı ay geçmeden Mart 1946'da Abadan'da çalışan işçiler Şah Rıza'nın döneminde yapmayı hayâl bile edemeyecekleri bir şeyi yaptılar: Greve gittiler. Daha iyi barınma koşulları, doğru dürüst tıbbi bakım ve işverenlerin İran çalışma kanunlarına uyacaklarına dair taahhütte bulunmasını isteyen pankartlar taşıyıp sloganlar atarak caddelerde yürüdüler. Geçmişteki uzun tecrübeleri sayesinde huzursuz yerlilerin meydan okumalarına alışkın olan Britanyalılar, sadece görüşme yapmayı reddetmediler aynı zamanda aktif direniş yolunu da seçtiler. Yakın bölgelerdeki Araplar ile ayrılıkçı aşiretleri örgütleyerek grevcilerin üzerine gönderdiler. Ardında düzinelerle ölü ve yüzden fazla yaralı bırakan kanlı bir ayaklanma başladı ve ancak Anglo-Iranian yöneticilerinin istemeyerek de olsa İran çalışma kanununu dik-

kate almayı kabul etmeleri üzerine son buldu. Ama bunu hiçbir zaman yapmadılar ve İranlılara güçlerini göstermek için de iki Britanya harp gemisinin Abadan açıklarında tehditkâr manevralar yapmasını sağladılar. Bu güç gösterisi ile krizi çözdüklerine inandılar. Gerçekte ise kamuoyunu daha da alevlendirip cehenneme bir adım daha yaklaşmışlardı.

Şah Rıza'nın ülkeyi terk etmesinin ardından hayata dönen sadece İran işçi hareketi olmadı. Meclis de hayata geri döndü. Hiçbir zaman tamamen yok olmamıştı ama Şah Rıza özgürce faaliyet göstermesine izin vermemişti. Abadan'daki isyan ile öfkeye kapılan İran'ın diğer kesimleri gibi artık Meclis de kendini öne çıkarmaya başlamıştı. 1947 yılında yabancılara daha fazla imtiyaz verilmesini yasaklayan cesur bir kanun çıkardı. Ayrıca hükümete Anglo-Iranian'ın sahip olduğu imtiyazı yeniden görüşme talimatını verdi.

Bu kanun, uzun sürecek bir savaşın ilk hamlesiydi. İran'ın Britanya ile yıkıcı karşılaşması başlıyordu. Kanunu yazıp Meclis'ten geçiren bakan 20. yüzyılın ilk yıllarında aktif bir milliyetçiydi. Fakat Şah Rıza tarafından politikadan men edilmiş ve yirmi yıl gözlerden uzak kalmıştı. İran'ın çıkarlarının en ateşli savunucusu geri gelmişti. Adı Muhammed Musaddık'tı.

Musaddık'ın politik bilincini şekillendiren başlıca iki inancı vardı. Birincisi, onu özellikle Şah Rıza'nın ve otokrasinin düşmanı yapan, hukukun kurallarına olan tutkulu imanıydı. İkincisi ise, İranlıların yabancılara isteklerine boyun eğmeden kendi kendilerini yönetmelerine olan inancı idi. Bütün bunlar onu Anglo-Iranian Petrol Şirketi'nin intikamcısı, işkencecisi ve amansız düşmanı yaptı. 20. yüzyılın ortalarında o ve şirket destansı bir şekilde karşı karşıya geldiler. Kader ikisini birbirine bağlamıştı. Biri olmadan diğeri hikâyesi anlatılamazdı.

Musaddık, 19 Mayıs 1882 yılında doğduğu andan itibaren yurttaşlarının pek azının sahip olabildiği avantajlara sahipti. Annesi devlet adamları, bakanlar ve büyükelçiler çıkarmış bir aileye mensup Kaçar prensesi idi. Babası ise seçkin Aştiyani

aşiretindendi ve Şah Nasıreddin'e yirmi yıldan fazla maliye bakanı olarak hizmet etmişti. Öldüğünde oğlu daha çok küçüktü ve geleneğe göre genç Muhammed babasının mesleğini devam ettirecek şekilde eğitildi. Henüz on altı yaşında bir gençken ilk hükümet görevine atandı. Hiç kolay bir görev değildi, memleketi olan Horasan'ın baş vergi denetçisi oldu. Bu görev ona sadece kamu finansmanının karmaşıklığını değil, aynı zamanda Kaçar hanedanını yiyip bitiren rüşvet ve kaosu da gösterdi. Çok parlak bir hizmet yaptı. Tahminen yirmili yaşlarının ortasındaiken görüştüğü bir ziyaretçi, gazetesinde Musaddık hakkında büyük bir öngörüyle şunları yazıyordu:

Akıllı ve bilgili insanların arasında rabıtalı hareketleriyle öne çıkıyor. İnsanlarla konuşması, onlara davranışı ve onları kabul edişi saygılı, alçakgönüllü ve değer vericidir. Ama bunu kendi yüksek mevkiini ve asaletini koruyarak yapıyor. Aralarında üst düzey memurlar ve bakanların da olduğu iş arkadaşlarına kimi zaman tepeden baksa da diğer insanlarla olan ilişkisi sıcak, kibar ve alçakgönüllüdür. Bu kadar etkileyici bir genç adam mutlaka büyük bir insan olacaktır.

Musaddık İran tarihinin karmaşık bir döneminde yaşadı. Tütün İsyanı patlak verdiğinde sekiz yaşındaydı. Ebeveynleri halkın yaşantısıyla çok ilgilidiler ve kendisi de vaktinden evvel gelişmişti. Amcası Prens Ferman Ferma da dahil olmak üzere akrabalarından bazılarının Anayasal Devrim'de önemli rolleri olmuştu. İlk Meclis için 1906 yılında seçimler yapılırken Musaddık aday oldu ve Isfahan'dan seçimi kazandı. Kanuni yaş olan otuzuna varmadığı için Meclis'e giremedi ama politik kariyeri başlamıştı.

O yıllarda Musaddık politik bir kişilik olmanın ötesinde bir gelişim gösterdi. Ayrıca alışılmadık duygusal özellikler de göstermeye başladı. Sınırsız özgüveni onu prensipleri için delice savaşmaya itiyor ama diğerlerini isteksiz bulunca bu sefer uzun süreli sessizliğe gömülüyordu. Bunu ilk defa 1909 yılında Şah Muhammed Ali'nin Meclis'e kanlı saldırısından sonra

yaptı. Demokrat yoldaşlarının yanında kalıp beraber dövüşmek yerine İran'ın aydınlanma için hazır olmadığı sonucuna varıp ülkeyi terk etti. Kendi sınıfından İranlıların yaptığı gibi Paris'i medeni dünyanın merkezi olarak kabul ediyordu. Oraya gitti ve Siyasal Bilgiler Okulu'na girdi.

Musaddık Fransa'da kaldığı sürede bütün hayatı boyunca başına dert olacak hastalıklarla uğraştı. Kimse bunları kesin olarak teşhis edemedi. Fakat zaman zaman ortaya çıkıp ülser, hemeroid, mide ifrazatı ve diğer rahatsızlıklara sebep oluyorlardı. Aynı zamanda sinirsel bir yanı da vardı, sara ve ruhi yıkımlara yol açıyordu. İster tamamen tıbbi isterse de psikosomatik olsun bunlar Musaddık'm kişiliğinin bir yansıması ve parçasıydılar. Ülkesinin şimdiye kadar gördüğü en çarpıcı politikacıydı. Konuşma yaparken öyle zamanlar oluyordu ki göz yaşları yanaklarından aşağı süzülüyordu. Çoğu zaman duygusal kimi zaman fiziki durumundan dolayı uzun baygınlıkları oluyordu. Dünyada tanınan bir şahsiyet olunca diğer ülkelerdeki düşmanları bu kişilik özelliğini onunla alay edip küçümsemek için kullandılar. Duyguların halkın önünde derinlemesine ifade edilmesi, Batı'nın bilmediği fakat Şiiğin dinî uygulamalarının yüzyıllar boyunca sürdüğü İran'da sadece kabul edilen değil hem de kutlanan bir şeydi. Ülkesinin ızdıraplarını tamamen benimseyip paylaştığının ispatıydı.

Hastalığının azması Musaddık'ı bir yıl sonra Fransa'daki derslerini bırakıp İran'a geri dönmek zorunda bırakmıştı. Orada kısmen dinlenebilecekti. Çünkü çok nefret ettiği Şah Muhammed Ali'ye tahtı zorla terk ettirmişlerdi. İyileştikten sonra Avrupa'ya geri döndü. Bu sefer yanında karısı, üç küçük çocuğu ve sevgili annesi ile beraber İsviçre'nin Neuchatel kasabasına geldi. Üniversiteye başladı ve 1914 yılında bir İranlının bir Avrupa üniversitesinden aldığı ilk hukuk doktorasını tamamlayıp İsviçre vatandaşlığına geçmek için başvuruda bulunmaya karar verdi. Ama önce ülkesine gidip İslâm hukuku üzerine hazırlayacağı kitabı için araştırmalarını tamamlayacaktı.

Musaddık çelişkilerin ateşiyle yanmakta olan bir ülkeye geri döndü. Anayasal Devrim İranlılara demokrasinin yasak mey-

vasının tadına bakma fırsatı vermişti ve halk daha fazlası için sabırsızlanıyordu. Kaçar yönetimi çöküyordu. En önemlisi de Birinci Dünya Savaşı'nın patlaması tüm politik kesinlikleri belirsizliğe itip her şeyi mümkün hale getirdi. 1907 yılında İran'ı aralarında paylaşan Britanya ve Rusya dizginleri hâlâ ellerinde tutmakla birlikte, onların bu rolüne olan kızgınlık birçok İranlıyı Kayzer'in Almanya'sına sempati duymaya yöneltiyordu. Anayasal Devrim sırasında çok önemli bir şahsiyet haline gelmiş olan Hasan Takizade etrafında toplanan bir grup entelektüel, Berlin'de "özgürlük komitesi" kuracak kadar ileri gittiler. Radikal bir gazete yayınlıyorlar ve nihayetinde de Tahran'da yönetimi ele geçirmeyi hedefliyorlardı. Bu gelişmelerden çok etkilenen Musaddık İsviçre'ye geri dönmek yerine İran'ın ilk modern üniversitesi olan Tahran Hukuk ve Siyasal Bilimler Okulu'na katıldı. *İran ve Kapitülasyon Anlaşmaları* adlı kitabında, İran'ın modern ve Avrupa tarzı hukuki ve politik bir sistem kurabilmek için hayati bir adım atması gerektiği tezini ileri sürüyordu. İran, hukuku yabancılar da dahil olmak üzere herkese eşit uygulamalı ve kimseye özel haklar tanınamalıydı.

Yurda dönmesinin üzerinden bir yıl geçmeden, başbakan olan amcası Ferman Ferma, Musaddık'tan kabineye maliye bakanı olarak katılmasını istedi. Musaddık aile ilişkilerini kullanarak iktidara geldiği şeklinde suçlanmak istemediğinden teklifi reddetti. 1917 yılında bir apandisit krizi geçirdi ve Bakü'de ameliyat oldu. Nekahat döneminde bu sefer maliye bakan yardımcısı olması teklif edildi. O sırada amcası artık başbakan değildi ve annesinin zorlaması ile teklifi kabul etti. Bir dizi yolsuzluk planını ortaya çıkarıp haksızlık yapanların cezalandırılması için ısrar ederek çalışma arkadaşlarını tedirgin etti. İki yıl varmadan da işine son verildi. Bir kere daha İran'ın onun hizmetlerini hak etmediğine karar verip Neuchatel'e geri döndü. Böyle yapmakla, bütün hayatı boyunca da sık sık yapacağı gibi, utanç verici bir uzlaşmayı kabul eden bir pragmatik olmaktan ziyade şerefli bir amaç uğruna yenilmeyi tercih eden bir hayâlperest olduğunu gösterdi.

Iran'ı Britanya'nın hamiliği altına sokan rezil 1919 Anglo-Persian Anlaşması haberlerini aldığı anda Musaddık Neuchatel'deydi. İranlı bir biyografi yazarına göre protesto amacıyla yapabileceği her şeyi yaptı:

Avrupa'da bulunan diğer önemli İranlılarla yazışıp, haberleşti, broşürler yayınlayıp Milletler Cemiyeti'ne anlaşmayı protesto eden yazılar yazdı. Hatta Comité de Résistance de Nations için yapılmış ve anlaşma karşıtı cümlelerin olduğu bir mührü almak üzere Bern'e kadar gitti. Öfke, hayâl kırıklığı ve yalnızlık sınırları üzerinde çok yıpratıcı bir etki yapıyordu. Şüphelendiği gibi Britanyalı ajanlar tarafından gözleniyordu. Bunlardan biri "şık, güzel ve canlı" bir komşu kadındı. Balkondan, "Est-ce que vous voulez fumer ce soir?"* diye seslenip de Musaddık'tan "Pardon, madame. Je suis malade. Je suis tres occupe. Je suis fatigue. Excusez-moi. Je n'ai pas le temps"** cevabını alınca hayâl kırıklığına uğramıştı.

Yurttaşlarının Anglo-Persian Anlaşması'na karşı öfkeyle ayaklanmalarını Musaddık'ı harap etti. Birkaç ay sonra şu karara vardı: İran yurtseverliğinin hedefi sonsuza kadar yok olmuştur ve Musaddık'a da kendi vatanında yer yoktur. İsviçre yurttaşlığı için yaptığı başvuruyu teslim etmeye karar verip, geri kalan günlerini hukuk çalışarak geçirdi. Ne yazık ki İsviçre göçmenlik kanunları bu seçeneği düşünmeye başladığından beri sıkılaştırılmıştı, başvurusu ertelendi. Bunun üzerine o da bir ithalat-ihracat şirketi kurmaya karar verip tüccarlarla gerekli bağlantıları yapmak için İran'a gitti. Doğduğu toprağa ayak basar basmaz kendini tekrar politikanın içinde buldu. Tahran'a doğru giderken Fars'ın güney bölgesinden geçti. Yerel yöneticiler onun varlığını öğrenince büyük paralar teklif edip orada kalıp vali olmasını istediler. Teklifin parasal kısmını reddedip görevi kabul etti. Hatta hiç maaş almadan çalışmak için ısrarcı oldu.

(*) Bu gece sigara içmek ister misiniz?

(**) Özür dilerim hanımefendi. Hastayım. Çok meşgulüm. Yorgunum. Beni affedin. Hiç vaktim yok.

Rıza Han 1921 yılında yönetime gelince Musaddık'ın yeteneklerini kullanmaya çalıştı. Onları kısa ve mutsuz bir ortaklık oldu. Musaddık önce çok ehliyetli olduğu bir göreve, maliye bakanlığına getirildi. Ama göreve başlar başlamaz Rıza ve arkadaşlarını tehdit eden rüşvet karşıtı bir kampanya başlattı ve çok kısa zamanda istifa etmeye zorlandı. Sonra Azarbeycan bölgesi valisi olarak atandı. Burada Sovyetler ayrılıkçı bir isyan çıkarmak istiyorlardı. Rıza ona orada üslenmiş olan askerlerin kumandasını vermeyi reddedince istifa etti. Daha sonra birkaç aylığına dışişleri bakanı olarak hizmet etti. Sonunda Rıza'nın ne demokratik içgüdülerini ne de anti-emperyalist imanını paylaşmadığı sonucuna vardı. Dışişleri bakanlığını bıraktı ve Meclis'te bir sandalye edinmek için uğraştı, kolaylıkla da seçildi. Şimdi artık bağımsız bir temsilci idi ve çok geçmeden Rıza'nın en keskin muhaliflerinden biri olarak ortaya çıktı.

Meclis'e girdiği 1924 yılında Musaddık zaten politik bir figür haline gelmişti. Ülkesini derinlemesine biliyor, politik sistemi tanıyordu. Geri kalmışlığın çoğunu yabancı efendilerin açgözlülüğüne atfediyordu. Henüz politik ya da değil herhangi bir kurumun parçası olmamıştı. Mahkemeye çıkarmakta ısrar ettiği birçok zengin ve nüfuzlu İranlı, Musaddık'ın sınıfına ihanet ettiğini düşünüyordu. Hatta destekçilerinin bir kısmı dahi güçlü özgüveninden kaynaklanın ağır eleştirilerinden rahatsızlık duyuyorlardı.

Musaddık'ın görünüşü de karakteri gibi garipti. Uzun boyluydu ama omuzları sanki ağır bir yük taşıyormuş gibi aşağı sarkmıştı. Bu ona hüküm giymiş bir adam metanetle idama yürüyormuş görüntüsü veriyordu. Yüzü uzundu. Mahzun bakışlı gözler ve düşmanlarının bir akbabanın gagasıyla mukayese ettikleri uzun ve çıkıntılı bir burunla dikkat çekiyordu. Derisi ince ve solgun beyaz renkteydi. Fakat hayatta öyle kararlılıkla yürüyordu ki yurttaşları için etkili bir ilham kaynağı idi. Hem akıl hem de eğitim olarak onlardan üstündü. Bu başka ülkelerde politikacının geri durma sebebiydi ama İran'da olmazdı. Çünkü burada aklın hayatını yaşamayanlar, yaşayanları her zaman takdir etmişlerdir. Kuzenlerinden birinin biyografisi

sinde yazdığı gibi, meclise girişi onun dikkat çekici kariyerinde yeni bir safhanın başlangıcına işaret ediyordu:

Takatsiz, av köpeği gözleri ve soylu alını ile Musaddık bir milleti silkeleyecek adama benzemiyordu... Ona göre İran halkının sözcüsü sadece parlamentoydu. Seçim nasıl yapılırsa yapılsın ya da üyeleri ne kadar namussuz olursa olsun, gücü dış etkilere ya da saraya değil anayasanın otoritesine dayanan tek kurumdur. Meclis onun kürsüsü oldu. Tahran halkının seçtiği kişi olarak kürsüyü önce Britanyalılar ve Ruslar'ın daha sonra da Amerikalılar'ın kötü idarelerini itham etmek için kullandı. "Evinin en iyi idare edecek kişi İranlı'nın kendisidir" dediğinde sadece kanaatini değil kararlılıkla yürüteceği politikayı da belirtmiş oluyordu. Bu politika onu en nihayetinde *Time* dergisine kapak yaptı. Dünyanın petrol düzenini temellerinden sarsmıştı.

Her ne kadar Musaddık İran'ın kendi kaderini tayin hakkının bayraktarlığını yapsa da arkadaşlarına çok az güveni vardı ve ancak pek azı onun sözlü saldırısından kurtuldu. Onları korkaklık, insiyatifsizlik ve hepsinden de kötüsü yurtsever olmamakla suçladı. Kürsüdeki gürlemeleri hem korkutucu hem de teatral idi. Sinirli ve öfkeli anlarında el kol hareketleri yapar, gözlerinden dökülen davetsiz gözyaşlarını eliyle silerdi. Bir yandan kurbanlarının maskesini düşürürken bir yandan da onlarla birlikte acı çeken din adamının erdemliliğiyle dinleyicileri kendine bağlardı... Seçkin, duygu yüklü ve tam bir aristokrat olarak ülkesinin her şeyine o kadar güveniyordu ki, sözleri alelade insanlara ulaştı ve onları etkiledi. Musaddık İran'ın gerçekten herkes tarafından sevilen ilk lideriydi ve o da bunu biliyordu.

Eğer İran sadece ülkeye ait sorunlarla karşılaşmış olsaydı Musaddık reform ve modernleşmenin gayretli bir savunucusu olarak hâlâ hatırlanıyor olacaktı. Ama ülkenin başlıca çıkmazı, Britanya ve özellikle de Anglo-Iranian Petrol Şirketi gibi dış güçler ile olan ilişkiler etrafında toplanıyordu. Birçok İranlı bu güçlere baş eğmişti ama Musaddık asla eğmedi.

Musaddık Meclis'teki ilk birkaç ayında sık sık konuşma yaptı. Konuları askerî rüşvetten, İran'da yeni endüstriler kurmanın gerekliliğine kadar uzanıyordu fakat ana tema demokrasi ve kendine güven idi. Bir konuşmasında şöyle diyordu: "Eğer bir ülkeye başka milletlerin çabaları ile getirilen refah halkın yararına olsaydı, o zaman her millet yabancıları evine davet ederdi. Eğer boyun eğdirme faydalı ise o zaman hiçbir ülke kanlı savaşlar ve ağır kayıplar pahasına özgürlüğünü kazanmaya çalışmazdı."

29 Ekim 1925'te Meclis'e o zamana kadarki en önemli kanun teklifi geldi. Bu Rıza'nın destekçilerinden geliyordu. Kaçar hanedanı ilga edilecek, Rıza da Şah olacaktı. Musaddık dehşete düştü. Teklif üzerinde konuşma sırası kendine geldiğinde, diğer vekiller sessizliğe gömüldüler. Kuran'ın bir nüshasını çıkarıp oturumdaki herkesten ayağa kalkmalarını ve anayasal sistemi korumak için yemin etmelerini istedi. Hepsi istenileni yaptı. Sonra günün en uzun ve en duygulu konuşmasında Musaddık Rıza'nın başarılarına övgüler yollayıp eğer ülkeyi yönetmek istiyorsa Rıza'nın Şah değil başbakan olması gerektiğini söyledi. Kraliyet ve idari gücün tek bir kişinin elinde toplanması "sadece gericilik, sadece *istibdad*" olacak ve bu sistem "Zanzibar'da dahi bulunmayacak kadar" yoldan çıkmış bir sistem olacaktı. Musaddık ümitsizce Rıza'nın otoriter eğilimleri hakkında uyarılarda bulundu ve eğer tahta çıkarılırsa ülkenin mutlakiyetçiliğe geri döneceğini öngördü.

Musaddık, "Anayasal Devrim'de insanların kanlarını akıtması diktatörlük elde etmek için miydi? Kafamı kesseler, beni kötürüm yapsalar bile böyle bir karara hiçbir zaman razı olmam," diyordu.

Musaddık, Rıza'nın tahta geçmesine mani olabileceğini hayâl etmiyordu. Rıza yok olmanın eşliğindeki bir ülkede yükselen güçtü ve Musaddık'ın ateşli konuşmasından hemen iki gün sonra Meclis Rıza'nın tahta geçişini onaylayarak bu gerçeği anladığını gösterdi. Törende Rıza gösterişli ve mücevherle kaplı tacı aynı Napolyon'un yaptığı gibi, istediği şekilde yönetmeye kararlı olduğunu sembolize edecek bir şekilde kendi el-

leriyle başına koydu. Birkaç ay tek başına yönetti. Sonra gücünü emniyete almış olarak bir başbakan atadı ve Musaddık'a da dışişleri bakanlığını teklif etmesi talimatını verdi. Bu kurnazca bir manevraydı. Musaddık'ın halk arasında ve yeni rejime hizmet edebilecek yurtsever unsurlar arasında desteği vardı. Musaddık'ın teklifi reddetmesi hiç kimse için sürpriz olmadı. Bağımsız bir vekil olmaktan hoşnuttu ve diktatörlüğe karşı duyduğu nefretin çok yakında onu Şah ile bir çatışmaya sokacağına şüphesiz farkındaydı. Kabineye katılmayı reddetmekle yetinmeyip kabine oluştuğunda da ona suçlamalarda bulundu. Konuşmasında Anglo-Persian Anlaşması pazarlıklarındaki rollerinden dolayı iki bakanı hain ilan etti.

Takibeden aylarda Şah Rıza Musaddık'a yüksek mahkeme başkanlığı, hatta başbakanlık da dahil olmak üzere hükümette yüksek görevler teklif etti. Musaddık hepsini geri çevirdi. 1926 yılının sonunda Meclis'e tekrar seçildiğinde yeminin içinde Şah'ın otoritesine saygı ifadesi olduğundan yemin etmeyi reddedecek kadar ileri gitti. Bu onun meclise girmesini engelleyebilirdi ama varlığının gücü ve isteğinin kuvveti karşısında kimse duramadı.

Iran'daki diğer kurumlar gibi Meclis de kısa zamanda Şah Rıza'nın lastik mührü seviyesine indirildi. Muhalefet partilerini kanun dışı ilan edip liderlerini kamu görevlerinden menetti. Bir kere bu baskı kampanyası başlayınca kurbanlarının arasında yakında Musaddık'ın da olacağına hiç şüphe yoktu. 1928 seçimleri yaklaştığında Şah Rıza muhaliflerin seçilememesi için oyların özel bir şekilde sayılmasını emretti. Musaddık da kaybedenlerin arasındaydı. Kırk beş yaşında politik kariyeri sona eriyor gibiydi.

Azlolmuş devlet adamının önünde birkaç yol vardı. Şah Rıza'ya karşı muhalefetini yumuşatabilir ve rejim içinde çalışmayı deneyebilirdi fakat prensiplerinin gücü bunu imkânsız kılıyordu. Bir devirme kampanyası başlatarak rejime isyan edebilirdi ve muhtemelen öldürülmesine sebep olurdu. Şah Rıza'nın uzun süreli müttefikleri bile sadakatlerinden şüphelenildiği zaman bu kadere paylaştıklarıydı. Geri kalan seçenek sadece za-

mana değil Musaddık'ın şahsiyetine de en uygun olanıydı. Gözden kayboldu ve Tahran'ın yüz kilometre batısında bulunan Ahmedâbad'daki arazisinde köşesine çekildi, kendini çalışmaya ve deneysel çiftçiliğe adadı. Basında ve kamuoyunda adından bahsedilmez oldu. Şah Rıza'nın gücü arttıkça Musaddık'ın görüntüsü zayıfladı ve yok oldu. Birçok İranlı zamanının geçtiğine inanıyordu. Kendisi de öyle düşünüyordu.

Kendini mahkûm ettiği sürgünün ilk birkaç yılından sonra, yalnızlığın kederi ve Şah Rıza'nın Anglo-Iranian'ın ülkenin petrol endüstrisini işleteceğini teyit eden 1933 anlaşmasının haberi ile harabolup hastalandı. Ağzından öyle çok kan geldi ki, 1936 yılında Almanya'ya uzmanlara muayeneye gitti. Buna yol açacak bir sebep bulunamadı. Bu hasta haline rağmen Şah Rıza ondan korkuyordu. 1940'ta bir gün askerler Ahmedâbad'da bulunan evini, devlete karşı bir hareketin dellilerini bulabilmek için sıkıca aradılar. Hiçbir şey bulamamalarına rağmen onu tutukladılar. Yerel polis karakolundaki polis amirine kızgınlıkla protestonu belirtirken, kanuna göre tutukluların yirmi dört saat içinde ya bir suç ile suçlanmaları yoksa serbest bırakılmaları gerektiğini söyledi. Amir tanıdığı tek kanunun Şah Rıza'nın isteği olduğunu, Şah Rıza'nın da bir suçlama olmaksızın Musaddık'ın süresiz hapsedilmesini emrettiğini söyledi. Bu Musaddık'ı çıldırttı. Onu hapis haneye götürecek olan arabaya ayaklarından sürüklenerek götürüldü. Yolda aşırı dozda aldığı sakinleştiriciler açıkça bir intihar teşebbüsüydü ama ancak komaya girebildi. Hücresinde, gardiyanın deyişiyle, "kronik isteri" belirtileri gösterip kendisini usturayla kesmeye çalıştı ve bir noktada açlık grevine girdi. Şah'ın İsviçre doğumlu arkadaşı Ernest Perron, Musaddık'ın annesi tarafından vakfedilmiş bir hastanede tedavi görmüştü. Onun ricası ile birkaç ay sonra Musaddık'ın ev hapsinde tutulmak üzere Ahmedâbad'a geri dönmesine izin verildi.

Bir kısmı aktif politika içinde kalanı da belirsizlik içinde geçen yirmi yılda Musaddık Şah Rıza ve rejimini İran'ın en büyük düşmanı olarak gördü. Sonra aniden Şah Rıza gitti. Bu hem millet hem de Musaddık için her şeyi değiştirdi. 1943 se-

çimleri uzun yıllar içinde ilk serbest seçim oldu. Musaddık geri çekilmeyi bıraktı, Meclis'teki eski sandalyesine kavuşmak için girdiği seçimde bütün adaylardan daha fazla oy alarak seçildi. Fakat eski düşmanı tahttan indirilmiş olsa da İran rüyasına giden yolun üzerinde yeni ve hatta daha kuvvetli bir düşman duruyordu. Britanyalılar ve özellikle de Anglo-Iranian Petrol Şirketi ülkeye şimdiye kadar hiç olmadığı kadar hâkim olmuşlardı. Musaddık bakışlarını onlara çevirecekti.

Efendisinin Emirleri

Iran, 1940'ların sonunda ayrılıkçı isyanlar ile parçalanıp Anglo-Iranian Petrol Şirketi tarafından kan kusturulurken, genç şah Muhammed Rıza dikkatini spor arabalara, yarış atlarına ve kadınlara vermişti. Uluslararası eğlence yerlerinin müdavimiydi, en çok Londra'daki gece kulüplerini seviyordu ve Yvonne De Carlo, Gene Tierney ve Silvano Mangano gibi ikinci sınıf sinema aktristleriyle ilişkisi vardı. Birkaç kere ülkedeki zayıf durumunu baskı ve seçim hileleri ile sağlamlaştırmak istedi ama tek başarabildiği kendisini komik duruma düşürmek oldu. Gazeteler ona Britanya uşağı adını takmışlardı. Onu suçlayan halk gösterileri yapıyordu. O ise birçok İranlının kendisini hor gördüğünün farkında değildi. Nitekim yıldönümü kutlaması için Tahran Üniversitesi'ni ziyaret ettiğinde de tehlikede olduğunu düşünmüyordu.

O gün, 4 Şubat 1949'da, kar yağıyordu. Fotoğrafçı gibi görünen genç bir adam tabancasını çekip ona ateş etmeye başlarken, Şah arabasından henüz çıkmış merdivenlere yaklaşıyordu. İkisini ayıran mesafe sadece iki metre kadardı ama silahlı adam çok kötü bir atış yaptı. İlk üç kurşun Şah'ın askerî şapkasına isabet etti. Şah refleksiyle ateş edene doğru döndüğü için dördüncü kurşun sağ yanağında delik açtı. Açıkçası koruma-

lar, generaller ve polisler Şah'ın hayatının kurtarılmaya değer görmediler ve iki adamı bir an yüzyüze bırakıp kendilerini korunmaya aldılar. Beşinci kurşun atıldığında Şah başını eğdi. Kurşun omuzunu sıyırdı. Tek kurşunu kalan suikastçı doğrucu hükümdarın göğsüne nişan alıp tetiği çekti. Hafif bir klik sesi geldi. Tabanca sıkışmıştı.

Tehlike geçince güvenlik elemanları ayağa fırladılar, suikastçıyı vurup öldürdüler. Yirmi dokuz yaşındaki Şah Rıza'nın kendine gelmesi birkaç dakika aldı. Sık nefesler alırken ilahi güçler tarafından kurtarıldığını ilan etti. Ertesi gün kan lekeli üniformasını Subay Kulübü'ne gönderdi ve mahfaza içine koyularak sergilenmesini emretti. Hemen ardından babasının yaptığı gibi iradesini İran'a kabul ettirme zamanının geldiğine karar verdi.

Şah Rıza'ya 1941 yılında tahttan el çektirildiğinde İran yeni bir çağa girmişti. Ortalıktan çekilişi tebaasının bir kısmını heyecanlandırmıştı. Bunlar arasında daha önce Şah tarafından sürülmüş olan binlerce aşiret mensubu vardı. Perişan haldeki yerleşim yerlerini derhal terk edip atalarının dağlarına ve göçebe hayatlarına geri dönmüşlerdi. Bazıları ise onun sert yönetimi altında yıpranmakla beraber ülkenin kaosa ve yabancılara karşı bir siper kaybettiğinden de korkuyorlardı. Çoğu kimse, sert öğretmenin hastalanması karşısında haylaz okul çocuklarının hissettiklerine benzer şekilde rahatlama ile endişe karışımı bir duygu içindeydi. Gazeteler, siyasi partiler, işçi sendikaları ile sosyal organizasyonların yanısıra suç çeteleri de çiçek açtı. Şah Rıza'nın insanların içine damla damla akıttığı korku eridi gitti. Tek yönlü yola girdiği için şoförünü azarlayan yukarı sınıftan bir kadın şu cevabı aldı: "Oo! Fark etmez, artık Şah Rıza yok."

Korkulan kuvvetli adam tahttan çekilmeye zorlandıktan sonra Britanyalılar önce Kaçar hanedanına itibar kazandırmayı düşündüler. Londra'da yaşayan ve taht üzerinde hak iddia eden kişinin Fars dilini bilmediğini öğrenince de Muhammed Rıza'nın tahta çıkmasına müsaade etmeye karar verdiler. Taç giyme töreninin hemen ardından onu Britanya taraftarı bir politi-

kacı olan Muhammed Ali Furugi'yi başbakan olarak ataması için yönlendirdiler. Furugi aracılığı ile İran'ı etkili bir şekilde yönettiler. Güçlerini korumak için ülkenin üç bölgeye ayrıldığı eski formülü canlandırdılar. Sovyet askerleri kuzeyi kontrol ederken, Britanyalılar petrol sahaları ile Abadan'daki rafineriyi ve Hindistan yolunu içine alan güney bölgeleri ellerinde tuttular. İranlıların ise, işgalcilerin gözetimi altında Tahran ile ülkenin geriye kalan orta kısmını idare etmesine izin verildi.

Müttefikler İran'ı savaş süresince çok iyi kullandılar. Buradan çok büyük miktarlarda petrol çıkarmakla kalmayıp, aynı zamanda Ortadoğu ve Kuzey Afrika'ya düzenledikleri askerî operasyonlarda kullanmak için birkaç büyük üs de inşa ettiler. Fakat İranlılar yaşama standartlarının başaşağı gittiğini görüyorlardı. Kaynaklar sivil amaçlardan askerî amaçlara kaydırılıyordu. Kamyonlar ve demiryolları çoğunlukla askerî amaçlar için kullanılıyordu. Spekülatörler zenginleştikçe fiyatlar yükseldi. Kötü hasatlar birçok insanın aç kalmasına sebep oldu. Furugi halkın öfkesinin hedefi olunca azledildi ama halefleri daha iyisini yapamadı.

Savaş süresince, İran askerî işgal altındayken muhalefet susturulmuştu. Sonra yavaş yavaş siyasi hayat yeniden başladı. Herkes savaş ve işgalin geçici bir durum olduğunu anladı. Bunlar ortadan kalkınca yeni bir ulus oluşacaktı.

Ne Şah Muhammed Rıza ne de onun çeşitli başbakanları 1940'lar süresince halkın hayâllerini anlayabildi. Bunu anlayabilen tek kişi ise 1942 yılında İran'a askerî bir heyetin başkanı olarak gelen parlak Amerikan askeri General H. Norman Schwarzkopf oldu. Schwarzkopf West Point mezunuydu ve New Jersey Eyaleti Polis şefi olmuştu. Lindbergh'in kaçırılma soruşturmasını yönetmesi onu ünlü biri yapmıştı. Daha sonra birkaç sene *Gang Busters* adlı radyo oyununun seslendirme-sinde çalışmıştı. İkinci Dünya Savaşı başlayınca tekrar orduya katıldı ve İran'a gönderildi. Müttefik kumandanlar ona ülkenin düzensiz taşra polis gücünü birinci sınıf bir birliğe dönüştürme görevi verdiler. O da görevi büyük bir istekle üstlendi. Ekmek İsyanları ve diğer protestoların ülkeyi sarstığı zor za-

manlar da dahil olmak üzere altı yıl boyunca o ve onun İran İmparatorluk Jandarması nerede karışıklık çıktıysa oradaydılar. Aynı zamanda solcuların ve diğer muhaliflerin başına bela olacak bir gizli güvenlik birliğini de sessizce eğitiyordu. Birçok İranlının zihnine Şah'ın gücünü ülkenin dört bir yanına taşıyan korkunç bir kişilik olarak yerleşti. Tarihin garipliği, oğlu General H. Norman Schwarzkopf da bölgeye 1990-1991'deki Çöl Fırtınası Harekatı'nın kumandanı olarak geri döndü ve bölgenin tarihinde değişmez bir iz bıraktı.

* * *

20. yüzyıl ortalarında İranlılar eski problemleri olan fakirlik ve az gelişmişlik için yeni çözüm yolları arıyorlardı ve başka ülkelerde de olduğu gibi kimileri doğmakta olan komünizm ideolojisini kucakladılar. 1930'larda Şah Rıza sol eğilimli birkaç düzine profesör ve siyasetçiyi hapse atmıştı. Bunlar parmaklıklar arkasındayken siyaset tartışmak için bol bol zaman buldular. Rıza'nın tahttan indirilmesinden sonra serbest bırakıldılar ve kendilerine Elliüçüncü Grup adını verip yeni bir siyasi platform aramaya başladılar. Bunlardan bazıları İran'ın ilk gerçek siyasi partisi olan Tudeh'i (Kitle) oluşturmak üzere liberaller, reformcular ve sosyal eylemcilerden oluşan dağınık bir grup ile birleştiler. Partinin 1942 yılında yapılan kuruluş kongresinde Tudeh, hükümetin halkı zenginin sömürsünden koruması gerektiği prensibine dayanan ilerici bir programı kabul etti. Bu program tek parti yönetimi veya devrim yoluyla değil geniş kapsamlı reformlarla gerçekleşecekti. Genç, yurtsever, idealist ve gelecek vaadeden bir harekete benziyordu. Britanyalılar faaliyetine izin verirken, Sovyet komiserler de saflarındaki komünistlerin varlığından çok hoşnut olup fiilen desteklediler.

Tudeh bir süre modernite ve Avrupalı fikirlerin partisi olarak başarılı oldu. Ama Sovyet yanlısı kanat gittikçe kuvvetlenerek sonunda 1944 yılında kontrolü ele geçirdi. Tudeh kesin olarak Marksizme döndü ve şehirlerdeki fakirler arasında çok geniş bir örgütlenme kampanyası başlattı. O kadar başarılıydı ki 1

Mayıs 1946'da Tahran ve Abadan caddelerini onbinlerce heyecanlı gösterici ile doldurabildi. Liderlerinin birçoğu o sene Meclis seçimlerini kazanıp çocuk emeğinin sınırlanması, hıf-talık kırk sekiz saat çalışma, doğum izninin garanti edilmesi ve asgari ücretin tesisi gibi kanunların geçmesini sağladılar.

Tudeh'in artan gücü Sovyetleri İran'a cüretkâr bir darbe vur-maya teşvik etti. İkinci Dünya Savaşı sırasında üç Müttefik kuvvet çarpışmaların bitiminden altı ay sonra işgal kuvvetleri-ni İran'dan geri çekeceklerine dair anlaşmışlardı. Belirlenen süre dolduğunda, 1946 yılının başlarında, Stalin anlamamaz-lıktan geldi. Sovyet güvenliğine karşı şüphe götürür bazı teh-ditlerden bahsederek Kızıl Ordu'nun İran'ın kuzey bölgeleri olan Azerbaycan'da kalacağını ilan etti. Tudeh, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan ettiğinde ise askerleri-ne kendi otoritesini tesis etmek üzere bölgeye girebilecek İran askerlerine engel olmasını emretti. Çok geçmeden silahları Moskova'dan gelen yerel bir milis gücü ortaya çıktı. Bir ara Azerbaycan tamamen ayrılabilirmiş gibi göründü. Sovyetler Birliği'ne katılacaktı veya Sovyetlerin Türkiye'ye karşı yapaca-ğı hareket için bir atlama noktası olarak kullanılacaktı. Fakat Şah Rıza'yı hatırlayan Azeriler başka bir diktatörlük ihtimali karşısında isyan ettiler. Olağanüstü yetenekli bir devlet adamı olan Başbakan Ahmet Kavam Moskova'ya gitti ve Stalin'i bir çatışmanın eşiğinden dönmeye ikna etti. O askerlerini geri çe-kerken General Schwarzkopf'un jandarmaları da bölgenin başkenti Tebriz'e giriyordu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ta-rih olmuştu. Coşkulu Azeriler bulabildikleri Tudeh liderlerini sorgusuz sualsiz asarak kutlama yapıyorlardı.

Şah Muhammed Rıza kuvvetli bir monarşi karşıtı olan Tu-deh'ten korkmakta haklıydı. Fakat Azerbaycan hadisesinden sonra birkaç yıl bu partiye karşı bir şey yapmak için bir yol bulamadı. Ama 1949 suikast teşebbüsünden sonra bir şey bul-du. Bütün delillerin başarısız suikastçinin dinci bir fanatik ol-duğunu göstermesine rağmen Şah bunu görmezliğe gelip Tu-deh'i suikast teşebbüsünü organize etmekle suçladı. Partiyi ka-patıp düzinelerle liderini de hapsetti.

Suikastin yarattığı halk sempatisini kavrayan Şah gücünü arttırmak için birkaç adım daha attı. 1906 anayasası ile kurulmasına müsaade edilen ama hiçbir zaman kurulmayan, adı Senato olan bir ikinci yasama meclisinin kurulmasını emretti. Senatörlerin yarısını atama hakkı kendisine verilmişti. Sonra, her iki meclisi de feshetme ve yeni seçimlere gitme yetkisini aldı. En sonunda ve belki de en önemlisi Meclis'te başbakanı atama yöntemini değiştirtti. Anayasaya göre Meclis başbakanı seçiyor Şah da onaylıyordu. Şimdi sistem tersine işleyecekti, Şah seçecek ardından Meclis adayı onaylamak veya reddetmek için oylama yapacaktı.

Şah Muhammed Rıza bütün bu adımları Britanyalıların akıllı tavsiye ve destekleri ile attı. Uzun yıllar boyunca Britanya yetkilileri bunu basit bir mantık meselesi olarak gördüler. Madem İran'da çok hayati ticari çıkarları vardı o zaman ilişkileri dengeli ve dostça tutmak gerekirdi. Britanyalıların onayı olmaksızın Muhammed Rıza tahta çıkamazdı ve Şah onlara borçlu olduğunu biliyordu. 1946 yılında rafineride şiddetli protestolar başlayınca tahsilata geldiler.

Abadan'ı sarsan isyanlar birçok İranlıyı işçilerin taleplerini desteklemeye yöneltti. Bunun sebebi kısmen insiyaki olarak duyulan sempati fakat esas olarak Anglo-Iranian Petrol Şirketi'nin çalışma koşullarıydı. Örneğin, 1947 yılında şirket vergi sonrası kârını 112 milyon Amerikan Doları muadili 40 milyon pound olarak açıklamış ama İran'a sadece 7 milyon pound vermişti. Daha da kötüsü Şah Rıza ile yapılan 1933 anlaşmasındaki işçilere daha iyi ödeme, daha fazla terfi imkânı, okul, hastane, yollar ve telefon sistemi yapma taahhütlerine de hiçbir zaman uymamıştı. 1949 yılında Abadan'da gördükleri karşısında İran'ın petrol enstitüsü başkanı Manuçer Fermanfermayan dehşete düşmüştü:

Günlük ücret elli sent idi. Tatil parası yok, hastalık izni yok, maluliyet tazminatı yok. İşçiler, bırakın buzdolabı ya da vantilatör gibi lüksleri, akar suyu ve elektriği bile olmayan, Kazaabad veya Kâğıt Şehir adı verilen gecekondu kasabalarında

yaşıyorlardı. Kışın araziyi sel basıyor ve göl haline geliyordu. Şehirde çamur dizlere kadar yükseliyor ve taşıma sandallarla yapılıyordu. Yağmurlar kesilince durgun sulardan kalkan küçük kanatlı, ısırğan sinek bulutları burun deliklerini dolduruyor, yemek pişen tencerelerin etrafında kara kümeler oluşturuyor ve yağlı bir zambak gibi yapıştığı rafinerinin pervanelerini bozuyorlardı.

Yaz mevsimi daha da beterdi. Hiç ilkbahar belirtisi olmadan aniden geliveriyordu. Rüzgâr ve kum fırtınaları çölün sıcaklığını bir havalandırma aleti gibi püskürtürken, sıcaklık şimdiye kadar gördüğüm en kavurucu, yapışkan ve merhametsiz olanıydı. Kagazabad'daki evler paslı varillerin çekiçlenerek düzeltilmesi ile yapılmışlardı ve boğucu fırınlara dönüşüyorlardı... Her çatlakta yanan petrolün iğrenç ve sülfürlü leş kokusu, Anglo-Iranian Petrol Şirketi'nin rafineriyi işletmek için günde yirmi bin varil, yılda bir milyon ton petrolü hesapsızca tüketip bunun için hükümete bir sent dahi ödememesini hatırlatıyordu.

Havalandırma tertibatlı ofislerinde keten gömlekleriyle oturan Anglo-Iranian Petrol Şirketi yöneticilerine göre işçiler işe yaramayan asalaklardı. Abadan'ın İngiliz tarafında çayır, gül bahçeleri, tenis kortları, yüzme havuzları ve kulüpler varken Kagazabad'da hiçbir şey yoktu, ne bir çayhane, ne bir hamam. Tek bir ağaç bile yoktu. Ne kadar fakir ve kurak olursa olsun her İran şehrinin bir parçası olan çinilerin aksinin bulunduğu havuz ile merkezdeki gölgeli meydan bile burada yoktu. Asfalsız yollarda fareler resmi geçit yapıyorlardı. Bakkal mallarını satarken sıcaktan korunmak için su dolu bir fıçıda oturuyordu. Sadece eski mahalledeki eğri büğrü, çamurdan tuğlalarla yapılmış cami ilahi kurtuluş ümidini sunuyordu.

Uzlaşma fikrinden nefret eden ve dik kafalı bir Iskoç olan Sir William Fraser'ın yönetimindeki Anglo-Iranian her türlü reform başvurusunu reddetti. Fraser ve Britanya hükümetinin saldırganlığı anlaşılabilir şeylerdi. Britanya dünya hâkimiyetini esas olarak sömürge ulusların doğal kaynaklarını sömürerek elde etmişti. Anglo-Iranian'ın kârının yarısından fazlası şirke-

tin hisselerinin yüzde 51'ine sahip olan Britanya hükümetine gitmişti. Ek olarak, her yıl milyonlarca pound vergi ödemiş ve Kraliyet Donanması'nın ihtiyacı olan petrolü de pazar fiyatının altında bir fiyatla sağlamıştı. Dışişleri Sekreteri Ernest Bevin İran'dan gelen o petrol olmaksızın "Britanya'da elde etmeyi hedeflediğimiz yaşam seviyesine ulaşma ümidimiz yoktur," diye durumu özetlerken hiç de abartmıyordu.

Tabii ki İranlıların Britanyalıları sempati duyması zordu. Meclis üyeleri petrol şirketinin İran'a daha iyi bir anlaşma teklif etmesini talep etmeye başladılar. 1949 yılında da içlerinden on tanesi imtiyazı feshedecek bir kanun tasarısı teklif edecek kadar ileri gittiler. Onların baskısı ve Abadan'da devam eden şiddetin açık tehdidi Britanyalılar için gözardı edilemeyecek bir gerilimdi. İran'daki durumlarını meşru kılacak yeni bir yapıya ihtiyaçları vardı.

Şah'ın hayatına kastedilmesinden üç ay sonra Fraser teklifini sunmak üzere Tahran'a geldi. Fraser'ın teklif ettiği anlaşma, Şah Rıza'nın 1933 yılında imzaladığı anlaşmaya ek olarak tasarlandığı için Ek Anlaşma olarak bilinir. İran'a bazı iyileştirmeler sunuyordu: Anglo-Iranian'ın yıllık imtiyaz ödemesinin 4 milyon pounddan aşağı olamayacağı garanti ediliyordu, kuyu açabileceği arazi daraltılıyordu ve daha fazla sayıda İranlı'nın idari görevler için eğitileceği sözü veriliyordu. Ama İranlılara şirketin idaresinde daha fazla söz hakkı ya da şirket kayıtlarını denetleme yetkisi vermiyordu. İran başbakanı teklifi bir görüşme zemini olarak kabul edip aralarındaki farklılıkları görüşmek üzere Fraser'ı davet etti. Fraser ise bunun son teklif olduğunu belirtip başbakanla görüşmeyi reddetti, özel uçağı ile Londra'ya geri döndü.

Fraser'ın Tahran'dan ayrılmasından sonra Maliye Bakanı Abbasgoli Golşayan "Britanyalılar bütün dünyayı istiyor," diye yakınacaktı. Fakat Britanyalıların istediğini yapmak zorunda olduğunu bilen Şah Muhammed Rıza kabineye Ek Anlaşma'yı kabul etmesini emretti. 17 Temmuz 1949'da da istediği oldu. Ancak yürürlüğe girebilmesi için Şah'm kontrolünün dışında olan Meclis tarafından onaylanması gerekiyordu.

Kabinenin onayından önce, Meclis'in birçok üyesi Ek Anlaşma'yı alenen kınadı. Maliye Bakanı Golşayan, Paris Üniversitesi'nin ünlü uluslararası hukuk profesörü Gilbert Gidel'i bir rapor hazırlamak üzere görevlendirmişti. Profesörün hazırladığı elli sayfalık raporda Anglo-Iranian'ın İran'dan büyük miktarlarda para kaçırmak için yaptığı muhasebe hileleri belgeleniyordu. Britanyalıların sadık hizmetkarı olması gereken Maliye Bakanı Golşayan'ın raporu açıklamasıyla birlikte birçok kişi Ek Anlaşma'nın aleyhine döndü. Öfkeli vekillerden biri olan Abbas Iskenderi yaptığı ateşli konuşmada anlaşmayı kınadı ve konuşmasını, kendisinin dahi sonuçlarını tahmin edemeyeceği bir uyarıyla bitirdi. Birçok ülkedeki Amerikan petrol şirketlerinin yaptığı gibi Anglo-Iranian'ın da kârını İran ile yarı yarıya bölüşmesini talep etti. Eğer bu talep reddedilirse İran "petrol endüstrisini millileştirip, ham petrolü kendisi çıkaracaktır," diye uyardı.

Meclis'in dönemi sona eriyor, seçimler yaklaşıyordu. Birçok bakan Ek Anlaşma'ya karşı oy kullanıp Şah'ı öfkelenmek istemiyordu. Fakat halkın heyecanı da lehte oy kullanmalarını zorlaştırıyordu. Bunun üzerine kürsü işgali ile kanunu engelleme yolunu seçtiler. Meclis dört gün boyunca hem anlaşma hem de Britanya'nın vefasızlığı üzerine yapılan ithamlarla yankılanıp durdu. Sonunda vakit doldu. Ek Anlaşma bir sonraki Meclis'e kalmıştı.

Şah Muhammed Rıza olayların böyle gelişmesinden hoşnut değildi ve bir sonraki Meclis'in kendisini dikkate almasını sağlamak için gerekli her şeyi tasarlamıştı. Şah taraftarı adayları rüşvete bağlamaktan, bariz seçim sahtekârlığına varıncaya kadar çeşitli teknikler kullanıp birçok ılımlı üyenin seçilmesini garanti altına aldı. Babasının yaptığı gibi oy kullananları aldatabileceğini tahmin ediyordu ama yanıldı. İranlılar demokrasiye açtı ve artık sessiz kalmak istemiyorlardı. Çeşitli şehirlerde protestolar patladı. En şiddetli gösteriler milliyetçi adayların başını çeken, halkın çok sevdiği Muhammed Musaddık'ın seçimi kaybettiğinin ilan edildiği Tahran'da yapıldı.

Musaddık dürüst seçimlere inanan herkesi 13 Ekim'de evi-

nin önünde toplanmaya çağıran bir bildiri yayınladı. Binlerce kişi geldi ve Musaddık onları Şah'ın sarayına yönlendirdi. Kapıya vardıklarında kalabalığa dönerek Şah yeni ve dürüst bir seçim yapmayı kabul edene kadar buradan kıpırdamayacağını belirten ateşli bir nutuk attı. Sözünü de tuttu. Üç gün üç gece boyunca o ve birkaç düzine demokrat, saray çimlerinin üzerinde oturdular. Birleşik Devletler'e bir geziye çıkmak üzere olan ve sıkıntıya engel olmak isteyen Şah sonunda pes etti.

Şah, Birleşik Devletler'i ziyaret ederek yeni bir dünya gücünün ortaya çıkışını kabul etmiş oluyordu. Bu güç, İran'ın tarihini hiç kimsenin hayâl edemeyeceği bir şekilde ve kesinlikte şekillendirecekti. Başkan Truman, 1949 yılının Kasım ve Aralık aylarının birkaç haftasına yayılmış olan bu ziyaret sırasında, şahı, kendisini insanların hayatlarını iyileştirmeye adanması için ikna etmeyi umuyordu. Şah komünizmi İran'dan uzak tutacak şeyin askerî güç değil sadece sosyal reform olduğu konusunda ikna olmuştu.

Şah'ı Washington'a getirmesi için Truman, *Bağımsızlık* adlı özel uçağını Tahran'a gönderdi ve onu Blair House'a yerleştirdi. Şah daha sonra New York'a gitti, kendisine Metropolitan Sanat Müzesi'nde bir ziyafet verildi. Yabancı devlet adamlarının seyahat programlarında genellikle bulunmayan Idaho, Kentucky, Arizona ve Ohio'nun da içinde bulunduğu çeşitli yerleri gezdi. Lockheed ve General Motors gibi şirketler onun için ziyafetler verdiler. Dışişleri Bakanlığı, Princeton ve Michigan Üniversitesi'nden onur belgeleri almasını ayarladı. Maçtan önce onursal kaptanlığına getirildiği George Washington takımının Georgetown takımı ile yaptığı futbol maçını seyretti. West Point ve Annapolis'de yirmi bir pare top atışı ile selamlandı.

Ancak dışardan görüldüğünün aksine Şah'ın ziyareti iyi gitmedi. Truman, Dışişleri Bakanı Dean Acheson ve Genelkurmay Başkanı General Omar Bradley ile yaptığı toplantılarda tekrar tekrar İran'ın ihtiyacının daha büyük bir ordu ile daha çok silah olduğunu ısrarla söyledi. Tanklar, anti-tank silahları,

kamyonlar ve büyük miktarda mühimmat istedi. Ayrıca onbinlerce yeni askere ödeme yapmak için ve büyüyen subay kıtalarının eğitimi için para istiyordu. Öne sürdüğü basit mantık anlaşılabilir bir şeydi. İran anayasasına göre Şah'ın ordudan başka kontrol ettiği hiçbir şey olmadığından kuvvetli bir ordu kişisel gücünün anahtarı olacaktı. Ev sahipleri sohbetleri İran'ın sosyal ihtiyaçlarına çevirdiğinde ise ilgisi kayboluyordu. Acheson onu Çin'de olup bitenlere dikkat etmesi konusunda uyardı. Milliyetçi lider Çankay-Şek'in büyük bir askerî gücü vardı ama "sadece askerî çözüm" düşündüğünden ayakta kalmayı komünistlere karşı kaybetmişti. Her iki taraf bir anlaşmaya varamadılar. Sonunda Truman istediği askerî yardımı vermeden misafirini evine gönderdi. Şah ayrılırken yayınlanan ortak resmî bildiride sadece Birleşik Devletler'in askerî yardım ile ilgili talebi "aklında tutacağı" vardı.

En tutkulu arzusu olan askerî yapılanma için Amerikalıları ödeme yapmaya ikna etmekte başarısız olan Şah, İran'a dönüşünde hasımlarım şimdiye kadar hiç olmadığı kadar iyi örgütlenmiş buldu. Hile karıştırılmış seçim sonuçlarının iptal edilmesine onay vermesi, gücünün sınırlarını gösteriyordu. Bunun daha uzun sürecek bir başka etkisi de oldu. Başarılı oturma eyleminden sonra saray topraklarını terk eden ve zafer sevinci içinde olan yirmi kadar protestocu Musaddık'ın evinde buluşup tarihi bir karar verdiler. Zaferlerinin üzerine; siyasi partiler, işçi sendikaları, sivil örgütler ve diğer organizasyonların biraraya geldiği, demokrasiyi güçlendirip İran'daki yabancı gücünü sınırlamaya kendini adanmış bir koalisyon inşa etmeye karar verdiler. Adını Milli Cephe koydular ve Musaddık'ı da oybirliğiyle lider olarak seçtiler. Arkasına ilk defa doğru düzgün bir örgütü ve halkın desteğini alan altmış yedi yaşındaki yurtsever nihayet politik düzene meydan okumak için gerekli bütün araçlara sahip oluyordu.

Şah'ı yenilemeye zorladıkları seçimde Musaddık ve Milli Cephe'yi kuran diğer altı kişi Meclis'e seçildiler. Zaferleri İran politikasında gelişmekte olan yeni bir şeyi işaret ediyordu: Milliyetçi şevk ile ateşlenmiş ve geniş halk desteğinden emin,

örgütlü, bilgili muhalif blok. Ortaya çıkışıyla hem Şah'ın acil hedefi olan Ek Anlaşma'nın onaylanmasının hem de uzun dönemli planı olan kraliyet gücünün yeniden kurulmasının önüne hatırı sayılır bir engel koyuyordu. İran'ın geleceği hakkındaki iki farklı hayâl hiç olmadığı kadar şiddetli bir çatışma içindeydi.

Şah isteklerine razı olacak zayıf başbakanları tercih ederdi. Fakat 1950 yılının başında o ve Britanyalılar Ek Anlaşma'yı onaylaması için Meclis'i zorlayacak kuvvetli birine ihtiyaç duydular. İlk tercihi olan Muhammed Said anlaşma konusunda isteksizdi, hatta oylama yapılmasını bile reddediyordu. İki ay sonra Şah onu daha kuvvetli bir Britanya taraftarı olan Ali Mansur ile değiştirdi. Fakat Mansur da anlaşma için savaşılmaya niyetli değildi. Britanyalılar sabırsızlanıyordu. Nisan ayında Tahran'a Sir Francis Shepherd adında, diplomatik tecrübesini El Salvador, Haiti, Peru, Belçika Kongosu ve Doğu Hint Antilleri gibi ya diktatörler ya da yabancı güçler tarafından yönetilen ülkelerde kazanmış yeni bir büyükelçi gönderdiler. Dışişleri'ne çektiği ilk telgraflarından birinde Shepherd, Şah'ın Mansur'a "Ek Petrol Anlaşması'nın en kısa zamanda yürürlüğe girmesini sağlamasını" emrettiğini, ama Mansur'un "efendisinin emirlerini yerine getirmek gibi bir niyetinin olmadığını" rapor etti.

Hem Dışişleri hem de Anglo-Iranian için Mansur'un aradıkları adam olmadığına karar vermek uzun sürmedi. Daha sert bir başbakana ihtiyaçları vardı. Onların adayı İran'da geleneksel olanın tersine bir sivil değil, General Schwarzkopf'un en güvendiği subaylardan biri olan ve daha sonra da ordunun genelkurmay başkanı olan General Ali Razmara idi. Ancak çok kararlı birinin Musaddık ve Milli Cephe'yi alt edebileceğine inanıyorlardı.

20 Haziran'da Meclis Ek Anlaşma'yı incelemek için on sekiz üyeli bir komitenin kurulması için oylama yaptı. Britanyalılar bunu bir meydan okuma olarak kabul edip, Şah'a Başbakan Mansur'u görevden alıp General Razmara'yı yerine atayarak bu meydan okumaya cevap vermesini tavsiye ettiler. Böyle bir tavsiye görmezden gelinemezdi.

Razmara'nın zayıf endamı ve sevimli gülümsemesi onun enerjisini, zekâsını ve merhametsiz ihtirasını yalanlar gibiydi. Kırk yedi yaşında, acımasız, soğukkanlı ve profesyonel bir askerdi. İranlı subayların çoğu gibi o da rüşvet fırsatlarını değerlendirmişti ama hiç hata yapmayacak kadar yetenekliydi. Baba Şah Rıza onun kahramanıydı. İran'ın ancak acımasız ve affetmeyen bir tiranın yönetiminde büyük bir ülke olabileceği inancını paylaşmışlardı. Fakat Rıza'nın aksine kültürlü, kozmopolit, Fransız askerî akademisinde eğitim görmüş, yabancı güçleri yatıştırmanın İranlı liderler için ne kadar önemli olduğunu bilen birisiydi. Onların desteğini kazanarak yönetime geldi. Britanyalılara Ek Anlaşma'nın kabul edilip yürürlüğe girmesi; Ruslar'a Şah Muhammed Rıza'nın hayatına kastedilme teşebbüsünden sonra hapsedilen Tudeh liderlerinin serbest bırakılması ve Ortadoğu ile daha fazla ilgilenmeye başlayan Amerikalılara da anti-komünist haçlı seferleri için destek ve anlayış sözü verdi.

Meclis Razmara'nın atanmasını görüşmek üzere Haziran ayının sonunda toplandı. Musaddık'ın onu yabancı güçlere alet olmakla ve diktatörlükle suçlayan azarlayıcı nutkuna kimse şaşırılmamıştı. Konuşmalar bittikten sonra Razmara'nın rahat rahat seçilmesi de sürpriz olmadı. Gücünü vekillerin yarısından fazlasının kampanyasına yardım için kullanmıştı ve onlar da borçlarını ödüyorlardı.

Razmara göreve geldi. Kaderin onu İran'ı tekrar eski büyüklüğüne kavuşturmak için seçtiğinden emindi. Musaddık da aynı şeylere kendisi için inanıyordu. Şah da öyle inanıyordu. Üçünden sadece biri yaklaşmakta olan çatışmadan zaferle çıkabilecekti.

1950 yılının yaz mevsimi boyunca Razmara'nın ofiste geçirdiği ilk günler daha az kararlı bir adamı yıldırayabilirdi. Yeni Amerikan büyükelçisi Henry Grady'nin gelişi birkaç kişinin öldürüldüğü bir isyanın patlaması için kıvılcım olmuştu. Grady'e kişi olarak hiç kimsenin bir şey dediği yoktu fakat yabancıların ül-

kelerinin işlerine müdahalesi etmesi politize olmuş İranlıları öyle öfkeliyordu ki yeni genel vali görünümünde birinin gelmesi bile binlercesini sokaklara dökmeye yetiyordu. Başbakan Razmara'nın siyasi stratejisini planlarken yükselen milliyetçiliği hesaba katması gerekirdi. Britanyalı patronlarına Ek Anlaşma'yı düzelttikleri takdirde onaylabileceğini söyledi. Anglo-Iranian'ın, teklifini, kayıtlarını İranlı müfettişlere açmak, İranlıları yönetim kademeleri için yetiştirmek ve imtiyaz ödemelerinin bir kısmını ulusal gelişmeyi desteklemek üzere avans olarak ödemek şeklinde iyileştirmesini önerdi.

Teklif kurnazcaydı. Anglo-Iranian bunu kabul etseydi Milli Cephe'nin altını oyduğu gibi, kendi durumunu da uzun yıllar boyu sağlamlaştırıcaktı. Britanyalıların teklifi reddetmesi Razmara'yı ümitsizliğe düşürdü. Büyükelçi Shepherd şirketin teklifinin son olduğunu ve kabul edecekleri tek iyileştirmenin "Ek Anlaşma'yı suçlamaya devam eden bazı isterik vekillerin ilaç tedavilerini ücretsiz yapmak" olduğunu Razmara'ya söyledi. Kolonyal çağın sona ermekte olduğunu ve dünya hâkimiyetini devam ettirmenin tek yolunun yükselmekte olan milliyetçi güçlerle işbirliğinden geçtiğini anlamaktan aciz Britanyalılar tarihî bir fırsatı kaçırdılar.

Razmara'nın Şah, Dışişleri ve Anglo-Iranian'ın isteklerini uzlaştırmaktan başka çaresi yoktu. Ek Anlaşma'yı onaylaması için Britanya taraftarı görüşleri ile bilinen birini maliye bakanı olarak atadı. Başlıca müttefiklerinden birisi ise Nazi propagandacısı olarak şöhrete ulaşan Behram Şarug adlı radyocuydu. 1940'ın ilk yıllarında Şarug Berlin Radyosu'nun İran servisi şefiydi. İranlılara Mihver Devletler'in zaferleri ve Alman-İran ilişkilerinin parlak geleceği hakkındaki haberleri ulaştıran onun heyecanlı sesiydi. Yayınları Britanya karşıtı iğneleyici sözler ile doluydu ve İran'da Britanya emperyalizmine karşı yayılan öfkeyi fişekliyordu. Savaşın yönü değişince esrarengiz bir şekilde işini kaybetti. Bazı Nazi güvenlik birimleri onun Britanya ajanı olmasından şüpheleniyorlardı. Kısa bir süre sonra dinleyicilerini şaşırtarak Tahran Radyosu'nda bol bol Britanya taraftarı yayın yapmaya başladı. Razmara onu "radyo

ve propaganda" müdürü olarak atamıştı. O da Anglo-İranean'ın hedeflerini on yıl önce Nazilere gösterdiği hararetle gayretle benimsedi. Bir yandan ateşli raporlar yayınlarken diğer yandan da kolay kandırılabilir gazete yazarlarını ve editörleri seçip rüşvete bağlama konusunda Anglo-İranean'a yardım ediyordu.

Bu sırada Meclis petrol komitesi üyelerini seçmişti. Hiç şüphesiz Musaddık da onların arasındaydı ve komitenin ilk toplantısında başkan seçildi. Komite haftada iki gün toplanıyordu. Üyelerinin çoğu artık Anglo-İranean ile uzlaşma konusyla ilgilenmiyorlardı. Bu toplantıların çoğuna katılan İran petrol enstitüsü başkanı Manuçer Fermanfermayan daha sonraları şöyle yazacaktı:

Komite görünüşte Ek Anlaşma'yı araştırmak ve bir uzlaşma bulmak için kurulmuştu. Fakat anlaşmanın teknik ve ekonomik yönleri pek gündeme gelmedi. Vekiller petrol konusunda yeterince bilgili değillerdi ve petrole ilgileri siyasetle ilişkisi ölçüsündeydi. Onun yerine sürekli işgücü maliyetiyle ilgileniyorlardı... Gelişmeleri Musaddık belirledi. Şikâyet etti, suçladı ve yirmi beş yıl boyunca çok geliştirdiği müthiş bir alaycılıkla her şeyi eleştirdi... Musaddık dolarlarla, sentlerle ya da günlük varil sayısı ile ilgilenmiyordu. Ona göre temel mesele milli egemenlikti. İran'ın egemenliği, İranlıları Britanya çıkarlarına feda eden bir şirket tarafından yok ediliyordu. Bu yüzden hükümetin uzlaşma için istekli oluşuna çok öfkeleniyordu ve AIOC'nin gitmesine kesin olarak karar veriş bundandı.

O sonbahar Tahran'da havalar serinlerken halkın ateşi sürekli yükseldi. Britanyalılar uzlaşmayı reddederek politik olarak çok hareketli olan bir nüfusun tek cephede toplanmasını sağladılar. Hatta İslâm hukukuna bağlı dinî grupların bile Musaddık ve diğer laik liberaller ile koalisyona girmesine sebep oldular. Otuz yıl sonra ülkenin lideri olarak ortaya çıkacak genç Ruhullah Humeyni'nin de aralarında bulunduğu birkaç molla, Musaddık ve müttetiklerinin İslâmiyet'ten vazgeçtikle-

rine inandıkları için bu koalisyona katılmayı reddettiler. Ama birçok önemli molla Milli Cephe ile taktik ittifaklara girdi. Bunların arasında en etkili olanı ise hiçbir zaman büyük bir din bilgini sayılmayan fakat İran anti-empyralist hareketinin en önemli şahsiyetlerinden biri olan parlak ve ateşli Ayetullah Ebulkasım Kaşani idi. Kaşani'nin babası Birinci Dünya Savaşı'nda Mezopotamya'da Britanyalılara karşı savaşırken öldürülmüş, kendisi de İkinci Dünya Savaşı'nda Müttefiklerin İran'ı işgali sırasında bir İngiliz hapisanesinde tutulmuştu. Serbest bırakılmasından sonra çabucak popüler bir lider olarak ortaya çıktı. 1949 yılındaki suikast girişiminden sonra Şah Muhammed Rıza onu sürgüne gönderip sesini kısma çalıştı ama o Beyrut'tan katıldığı seçimi kazanıp Meclis'teki sandalyesini aldı. Halkın baskısı geri dönmesine izin vermesi için Şah'ı zorladı ve yüzbinlerce kişi onu karşılamak için toplandı. Kalabalığa karşı yaptığı konuşmada Musaddık ve Milli Cephe'yi İran'ın en dürüst yurtseverleri olarak selamladı.

Kaşani şiddetli bir Batı karşıtı idi ve liberal fikirlerden nefret ederdi. Müslümanların laik kanunlara ancak *şariat* ile uyumluyorsa itaat etmeleri gerektiğine inanırdı. Milliyetçisi çok sınırlıydı. İranlıların kendi işlerini kontrol altına almalarını isterdi. Ama esas hayâli, isyancıların işi bitip temizlendiklerinde İran'ın pan-İslâm milletler topluluğunun bir parçası olarak Batı'ya ve komünist bloğa meydan okumasıydı. Yaklaşık yarım asır önce Anayasal Devrim'i destekleyen mollalar gibi Britanya karşıtı kampanyanın kutsal bir görev olduğunu gördü. Bu görevin peşinden siyasete daldı ve Meclis'te kendi grubunu kurup kitleleri Musaddık'ın amaçları için seferber etmek üzere yorulmaksızın çalışmaya başladı. Bir toplantıda "İslâm ona bağlı olanları yabancı boyunduruğuna girmemeleri için uyarıyor!" diyordu.

Sakallı din adamı Kaşani ile İsviçre eğitilmiş aristokrat Musaddık Britanya karşıtı ateşi körüklüyorlardı. Meclis'te Ek Anlaşma'ya karşı olan görüş daha da kuvvetlendi. Başbakan Razmara Ekim ayında Meclis'e anlaşmanın onayı için ricada bulunduysa da hakaret sağanağı altında boğuldu. Yerine otur-

duktan sonra bir düzineden çok vekil cevap vermek için ayağa fırladı. Hepsi Anglo-Iranian'ı açgözlü bir canavar, Razmara'yı da onun uşağı olmakla suçladı. En heyecanlısı Musaddık idi. Önce Ek Anlaşma'nın bir kölelik aracı olduğunu ilan ettikten sonra, tiyatrovari bir şekilde dönerek Razmara'ya şöyle dedi: "Eğer Anlaşma'yı onaylarsan bir daha bu yüz karasını temizleyemezsin."

Musaddık, 25 Kasım'da Ek Anlaşma'yı oylamak üzere parlamentodaki komisyonuna getirdi. Komite her zaman olduğu gibi Meclis'teki bir odada toplandı. Dışarda hafif kar örtüsünün üzerinde parlak bir güneş vardı. Musaddık ile Milli Cephe'ye üye olan diğer dört komite üyesi Anglo-Iranian'ı millileştirmek gibi çok radikal bir öneri yaptılar. Komitenin diğer üyeleri henüz bu kadar ileri gitmeye hazır değildi. Fakat bu fikre muhalif de değillerdi. Komite tam ittifakla Anlaşma'nın reddini tavsiye etmeye karar verdi.

Artık olaylar kendi kendine gelişmeye başladı. İran siyaseti haritası olmayan bir bölgeye doğru yola koyulmuştu, devletin dümenini ise sağlam bir el tutmuyordu. Her gün herkesin bulunduğu yer değişiyordu. Hiçbir grup diğerinin iyi niyetine güvenmiyordu. Aşağılamalar ve sert sözler tartışmalara yön veriyordu.

Aralık sonunda Aramco diye bilinen Arap-Amerikan Petrol Şirketi'nin Suudi Arabistan ile yeni bir anlaşma yaptığı ve buna göre şirketin kârını Suudiler ile yarı yarıya paylaşacağı haberleri Tahran'a geldi. Büyükelçi Shepherd hiç vakit kaybetmeksizin Londra'ya çektiği telgrafta Anglo-Iranian'ın da İran'a benzer bir teklif sunması için ısrar etti. Hem Dışişleri hem de petrol şirketi teklifi reddetti. Böylece felaket kapıya dayanmadan önce krizi çözmek için bir şans daha kaçırdılar. Anglo-Iranian'ın Tahran'daki müdürü E. G.D. Northcroft, genel müdürlüğe milliyetçi harekete "çok fazla önem verilmemesini" tavsiye etti.

Britanyalılar gerçeklerden o kadar uzaklardı ki, şirkette bir İranlı olarak en yüksek mevkiye çıkmış, yıllardır onlara sadakatle hizmet etmiş, Northcroft'un yardımcısı Mustafa Fatih, kendini protestoda bulunmaya mecbur hissetti. İran'da görevli

iken tanıdığı Anglo-Iranian idare heyeti üyesi olan Edward El-kington'a yirmi üç sayfalık heyecanlı bir mektup yazdı. Doku-naklı bir üslupla, şirketi, "Asyalıların uyanmakta olan milliyet-çiliğini ve politik bilincini" gözönüne alarak "geniş bir vizyon, diğer insanların düşüncelerine saygı ve felaketi önleyecek net bir düşünce tarzı" göstermesi için uyarıyordu. Anglo-Iranian'm müttefikleri olan "çürümüş yönetici sınıflar" ve "sülük gibi bü-rokrasi" çağdışı ve beceriksizdi, felaketi davet ediyorlardı. Fa-tih'e göre eğer şirket şartlarını değiştirir ve kârı yarı yarıya pay-laşmayı kabul ederse Ek Anlaşma'yı onaylamak için Meclis içinde hâlâ yeterli destek bulunurdu. Aksi halde Anlaşma sona erecekti çünkü şirketin politikaları "liberal ve ilerici sınıfları Britanya'dan soğutmuştu". Yürekten gelen bu samimi sesi kim-se önemsemedi. Elkington'un mektubu gösterdiği bir Britanyalı diplomat burun kıvrıp Fatih için "pek güvenilmez," dedi.

Yüzleşme artık kaçınılmaz hale gelmişti. Sonunda tarihin onlara ülkelerini Britanyalı emperyalistlerin yönetiminden çe-kip alma şansını verdiğine inanan İranlı milliyetçiler gelecek için heyecanlıydılar. Haziran 1951'de Anglo-Iranian'ın milli-leştirilmesini hedefleyen geniş kapsamlı bir kampanya başlat-tılar. Büyük bir kalabalık toplandı. İlk konuşmacılar Milli Cephe'dendi. Meselelerini anlattıkça coşkuyla teşvik edildiler. Bu sadece başlangıçtı. Politikacıların bitirmesinin ardından mollalar kürsüye çıkıp her iyi Müslüman'ın kutsal görevinin millileştirmeyi desteklemek olduğunu beyan ettiler. Mollaların sonuncusu ise bizzat Muhammed Peygamber'in cennetteki mekânından İran'ın doğuştan hakkı olan şeyleri yabancı kafir-lere sattığı için Razmara hükümetini mahkûm ettiğini açıkla-yan bir *fetva* okudu. Ne Milli Cephe'nin laikleri ne de Ayetul-lah Kaşani'yi takip eden köktenciler birbirleriyle yaptıkları it-tifaktan dolayı rahat değillerdi fakat büyük amaç için araların-daki derin farklılıkları bir kenara bıraktılar.

Zavallı Razmara şimdi güç durumdaydı. Kitleler çoktandır onun en iyisinden bir Britanya piyonu en kötüsünden de bir hain olduğuna karar vermişlerdi. O ise tekrar tekrar hem Mec-lis içindeki hem de dışarıdaki protestocuların çılgın bir rüya-

nın peşinde olduklarını ve ülkenin çıkarının Britanyalılar ile bir anlaşmayı gerektirdiğini söylemekte ısrar etti. Britanyalıların durumunu kurtarmak için delice uğraşmasına rağmen, ne Anglo-Iranian ne de Dışişleri ona hiç destek vermedi. Büyükelçi Shepherd ona "Britanya halkının geçmişte insanlık için yaptığı muazzam hizmeti" takdir etmeyen nankörlere karşı "sağlam durmasını" tavsiye eden bir mektup yazacak kadar ileri gitti.

Razmara görevine sadıktı. 3 Mart'ta Musaddık'ın petrol komitesinin önüne çıkıp millileştirme fikrine karşı muhalefetini bir kez daha anlattı. Bunun kanunsuz olacağını, Britanyalıları habersiz misilleme yapmaya iteceğini, İran ekonomisini harap edeceğini söyledi. O gece Büyükelçi Shepherd ülkesine Razmara'nın konuşmasının "ana fikrini" kendisinin yazdığını bildiriyordu.

İranlılar ise bir protesto patlayışı ile karşı harekette bulundular. 7 Mart'ta yapılan kitle gösterisinde millileştirme için yapılan çağrılar yerini "Britanyalılara ölüm" çığlıklarına bırakmıştı. Artık Razmara'nın devri bitmişti. Bunu Şah bile biliyordu. Çeşitli kesimlerden politikacılara başbakan olarak kimi tavsiye edeceklerini usulca sormaya başladı. Herbiri aynı cevabı verdi: Musaddık.

Herkes Razmara'nın günlerinin sayılı olduğunun farkındaydı fakat kariyerinin ne kadar şiddetli bir şekilde sona ereceğini pek azı sezebildi. Binlerce göstericinin Britanya nefretlerini haykırmak üzere Tahran'da toplandığı bir gün, Razmara ve Şah'ın bir arkadaşı olan Asadullah Alem, bir dinî liderin cenazesi için Tahran camiine geldiler. Kalabalıktan elinde tabancayla genç bir adam çıktı ve ateş etti. Razmara öldü. Polisler silahlı adamı yakaladılar. Adı Halil Tahmasbi olan marangoz, dinci bir terör örgütü olan Fedayin-i İslâm'ın üyesiydi.

Sorgu hâkimlerine "Mütevazi bir hizmette bulunduysam, bu Allah içindir. İran'ın Müslüman halkını yabancı köleliğinden kurtarmak içindir," dedi.

Razmara'ya yapılan suikastin ayrıntıları hiçbir zaman tam olarak aydınlatılamadı. Öldürücü atışın Tahmasbi tarafından

değil Şah ya da yakın çevresi adına hareket eden bir asker tarafından yapıldığına ve Razmara'nın ölümle randevusuna Asadullah Alem tarafından kasten götürüldüğüne dair kanıtlar ortaya çıktı. Yıllar sonra emekli bir İranlı albay hatıratında öldürücü atışın sadece askerlerde bulunan Colt tabancadan yapıldığını yazacaktı.

“Bu eylem için sivil giysili bir çavuşun seçildiğini” iddia ediyordu. “Tahmasbi'nin ateşe başladığı anda Razmara'ya Colt ile ateş edip öldürmesi söylenmişti... Razmara'nın vücudundaki yaraları inceleyenlerin onun zayıf bir silahın kurşunu ile değil ama bir Colt kurşunu ile öldürüldüğüne dair hiçbir şüphesi kalmadı.”

Razmara uzlaşma için son ümidi temsil ediyordu. Suikastten önce davasını zaten kaybetmişti. Ölüm silahlarının ateşlenmesinin hemen ertesi gününde Musaddık'ın petrol komitesi yürümekte olduğu hedefe doğru kaçınılmaz adımı attı. Anglo-Iranian Petrol Şirketi'nin millileştirilmesini oybirliği ile Meclis'e tavsiye etti.

Ertesi gün, binlerce insan Ayetullah Kaşani'nin komitenin kararını onaylayan ve Meclis'ten acele etmesini isteyen konuşmasını duymak için toplandı. Kamuya mal olmuş hiçbir şahıs kitlelerin öfkesini tahrik etme korkusu olmadan millileştirmeye karşı gelemezdi. Britanya'da eğitim görmüş yeni Başbakan Hüseyin Ala bile millileştirmenin getireceği zorlukları gördüğü halde aleyhinde konuşmaya cesaret edemedi.

Britanya Büyükelçiliği'nde ise Büyükelçi Shepherd hâlâ akan seli durdurabilmek için bir şansı olduğuna inanıyordu. Meclis üyelerinin millileştirme oylamasının yapılacağı gün evde kalmalarını sağlamaya çalışıyordu. Böylece yeterli sayının bulunması önlenecekti. Önce Şah'a bir mesaj göndererek monarşist ve muhafazakâr vekillerin üzerinde “bütün etkisini kullanmasını” istedi. Daha sonra Başbakan Ala ile biraraya gelip, ters bir tavırla “millileştirme gibi bir hareketle şirketin faaliyetlerinin kanunen durdurulamayacağını” bildirdi ve ilk defa Anglo-Iranian'ın kârı yarı yarıya bölüşme fikrini düşünmeye hazır olduğunu da bildirdi.

Ala'nın cevabı ise "az zaman önce yarı yarıya bir anlaşma kabul edilebilirdi ama artık daha fazlası istenecek," şeklindeydi.

Meclis tarihi oylama için 15 Mart'ta toplandı. Şah'a oradan uzak duracağına dair söz veren birkaç vekil de dahil olmak üzere doksan altı vekil hazır bulundu. Hepsi millileştirmenin lehinde oy kullandı. Beş gün sonra da sadece birkaç yıl önce kurulmuş ve üyelerinin yarısından çoğu Şah tarafından atanmış olan Senato oybirliği ile onayladı.

Musaddık, hayranları etrafını sarmadan sokağa adım atamayan efsanevi bir kahraman olmuştu artık. İç bölgelerdeki aşiret liderleri onun zaferini kutladılar. Ayetullah Kaşani ona Kiros ve Darius ayarında bir kurtarıcı gibi davrandı. Hatta Tudehli komünistler bile onu benimsediler. Sonraki birkaç hafta boyunca Meclis onun sunduğu her kanun tasarısını karşı koymadan onayladı. O anın adamı olduğu o kadar açıktı ki Başbakan Ala makamında kalmak için bir sebep bulamadı ve Nisan ortasında istifa etti.

Ama Britanya hükümetinin teslim olmaya hiç niyeti yoktu. İran'ın durumuna hafif sempati gösteren Dışişleri Bakanı Bevin sağlık nedenleriyle istifa edip yerine dışişlerinden habersiz Herbert Morrison'un atanması ile beraber Britanya'nın tutumu da katılaştı. Morrison otuz yıl İşçi Partisi içinde yükselmek için çalışmıştı ve dünyada olup bitenler hakkında bilgi sahibi değildi. En gurur verici başarıları yeni bir Waterloo Köprüsü inşa etmek ve Londra'nın taşımacılık sistemini yeniden düzenlemek olmuştu. İran'ın meydan okumasını cahil yerlilerin medeniyet güçlerine karşı isyanından ibaret basit bir mesele olarak ele aldı. Dışişleri bakanı olarak yayınladığı ilk basın açıklamalarının birinde, Britanya askerlerinin İran'a doğru hareket etmesi için ısrar edip "gerekirse de İran petrol sahasına müdahale etmek için hazır olmasını" istedi.

Morrison'un ısrarıyla, Dışişleri'nden, Deniz Kuvvetleri Komandanlığı'ndan, Bank of England'dan, Yakıt ve Enerji Bakanlığı'ndan üst düzey stratejistler "İran için Çalışma Grubu"

oluşturmak üzere biraraya geldiler. Kriz ile başedebilmek için bir zemin oluşturacak çeşitli araştırmalar sipariş etti. Bu araştırmaların biri de İranlıların psikolojisi üzerineydi. Britanya diplomatı olan yazar tipik İranlının davranışlarını şunların belirlediğini iddia ediyordu:

utanması olmayan bir onursuzluk, kaderci bakış açısı ve acıya aldırmamak... Sıradan bir Persli kibirli, prensipsiz, üstesinden gelemeyeceğini bildiği veya yapmaya hiç niyetli olmadığı işler için söz vermeye hevesli, her şeyi erteleyen, azmi ve enerjisi olmayan fakat disipline boyun eğen biridir. Bütün bunların üstüne entrikadan hoşlanır ve eğer kişisel bir menfaat ihtimali varsa yalan ve şerefsizliğe sapmaya hazırdır. Her ne kadar hünerli bir yalancı olsa da kendisine inanılmasını beklemez. Teknik konular hakkında kolaylıkla üstünkörü bir bilgi edinip kendisini de bunun çok derin bir bilgi olduğuna inandırır.

Böyle insanlarla eşit veya saygılı bir temelde görüşmek tabii ki anlamsız olacaktı. Bunun yerine Dışişleri onları tekrar kontrol altına almak için üç çatalı bir strateji oluşturdu. Öncelikle, Şah Muhammed Rıza Meclis'i fesh etmeye ikna edilecekti. İkinci olarak, otuz yıl önce Şah Rıza'nın yönetime gelmesine yardım eden Britanyalıların favorisi yaşlı Sayid Ziya'yı başbakan olarak atayacaktı. Üçüncü olarak da Washington'daki Truman yönetimi "en azından bizim bakış açımızdan bir farklılık veya uyumsuzluk belirtmemesi" için zorlanacaktı. Bu politika formüle edildikten sonra, Anglo-Iranian da İranlı işçilere ödediği paraları azaltarak kararlılığını ispatladı. Binlerce kişi protesto için sokaklara döküldü.

Hemen ardından Britanyalılar Abadan sularına savaş gemilerini göndermeye başladılar. Nisan ortasında üç fırkateyn ve iki kruvazör rafinerinin görüş alanı içinde pusuya yatmıştı. Bu tansiyonu daha da yükseltti. Petrol işçileri cesaretle tozlu sokaklara döküldüler. Bir dizi kavga, ardında altı İranlıyı, iki İngiliz petrol işçisini ve bir İngiliz denizciyi ölü olarak bıraktı. Bazı İranlılar Britanyalıların askerî müdahaleye bahane hazır-

lamak için kasdi bir provokasyon kampanyasına başladıkları sonucuna varmıştı.

Büyükelçi Shepherd İran'ın yeni ve daha kararlı bir İngiliz taraftarı başbakana sahip olması halinde, durumu yeniden kontrol altına alacağına inanıyordu. Seyid Ziya'yı aday göstermesi için Şah'a ısrar etti ve o da kabul etti. Meclis oylama için 28 Nisan tarihini programa koydu. O sabah Shepherd millileştirme tehdidi altında iken Majestelerinin hükümetinin hiçbir pazarlık yapmayacağını bildiren bir demeç verdi. Bu güç gösterisi ve arkadaşı Seyid Ziya'nın da hükümetin başında olması ile olayların başka bir yöne doğru hareket etmeye başlayacağını hesaplıyordu. Bu oldukça hayâli bir senaryo idi ve bir kere daha Britanyalıların İran'ın içinde bulunduğu ruh halini nasıl tamamen yanlış değerlendirdiklerini gösteriyordu.

Seyid Ziya'nın atamasını görüşmek için toplanan Meclis'te olanları en ateşli milliyetçi bile öngöremezdi. Bütün gözler tabii ki o anın kahramanı Musaddık'ın üzerindediydi. Herkes, onun, Britanyalılar ve onların hain yardakçıları üzerine utandıran tiratlarından birini söyleyerek muhalefeti yönlendirmesini umuyordu. Fakat başkan tartışmaya kimin başlamak istediğini sorduğunda Musaddık sessiz ve ifadesiz bir biçimde oturdu. Britanyalıların bordrosunda bulunan önemli bir sağ kanat vekili olan Cemal Imami kürsüye geldi. Imami Seyid Ziya'dan bahsetmedi bile. Onun yerine Musaddık'a yönelik hücumla başladı. Meclis'i kilitlediği, ülkeyi de devamlı şikâyetleri ile felce uğrattığı için onu suçladı. Imami, ihtiyar adam gerçekten bir mücadele istiyorsa başbakan olmayı denemesini ve işin ne kadar zor olduğunu ancak o zaman göreceğini tepeden bir bakışla söyledi. Musaddık birkaç defa hükümeti alması için yapılan teklifleri reddetmişti ve Imami'ye göre bunun sebebi şuydu: Musaddık kendinden başka herkesin nasıl yanlış olduğunu anlatan konuşmalar yapmaktan zevk alan ama olumlu hiçbir şey teklif etmeyen o sorumsuz hava torbalarından biriydi.

Oturum Imami'nin konuşmasını bitirmesi ile sessizleşti. Musaddık uzunca bir süre bekledi ve sonra ayağa kalktı. Yavaşça ve telaşsızca konuşarak başbakan olması için yapılan

tekliften onur duyduğunu ve müteşekkir olduğunu söyleyip tevazu içinde görevi kabul ettiğini belirtti. Herkes afallamıştı. En çok da İmami. Şaşkınlık çok geçmeden pandomime döndü. Alelade bir teklif Musaddık'ı başbakan yapmıştı. Yetmiş dokuz karşı on iki oy ile teklif geçti.

O anda elinde tuttuğu gücün farkında olan Musaddık, eğer Meclis Anglo-Iranian'ın millileştirilmesini sağlayacak anlaşmayı onaylarsa ancak o zaman başbakan olarak hizmet edeceğini söyledi. Şartları arasında Anglo-Iranian'ın hesaplarını bir parlamento komitesinin denetlemesi, tazminat için iki tarafın isteklerinin de gözönüne alınması, bir petrol endüstrisini işletmek için gerekli uzman sağlamak amacıyla yurtdışına eleman gönderilmesi ve yeni bir Ulusal İran Petrol Şirketi'nin kuruluş anlaşmasının onaylanması vardı. Öğleden sonra Meclis bütün şartları onayladı.

Düşünemeyen şimdi gerçekleşmişti. İran milliyetçiliğinin ve kraliyete karşı direnişin sembolü olan Musaddık birdenbire gücün zirvesine gelmişti. Bu hem neşe fakat hem de çok büyük bir belirsizlik anıydı. Herkes titanların savaşının gelmekte olduğunu anladı. Hiç kimse bunun İran ve dünyanın geri kalan kısmı için ne anlama geldiğini tahmin etmeye cesaret bile edemezdi.

Her Yerde Görünmez Düşmanlar

26 Haziran 1950 sabahı milyonlarca İranlı ile milyonlarca Amerikalı endişeyle radyolarının etrafında toplandılar. Duyacakları haberlerin hayatlarını ebediyen şekillendirebileceğini biliyorlardı. Çoğu durumu ciddiye alıyordu ve korku içindeydi. Ama İran'da meydana gelen krizin Birleşik Devletler'i aniden pençesine alan kriz ile hiçbir alakası yoktu.

O gün Şah, General Ali Razmara'yı başbakan olarak atayacağını açıkladı. Bütün ülkedeki dükkânlarda, fabrikalarda ve kahvelerde insanlar toplanıp birbirlerine bunun ne anlama geldiğini sordular. Acaba Razmara son anda Britanyalılar ile bir anlaşma yapabilir miydi? Eğer yapamazsa ne olacaktı? Britanya askerleri İran'ı işgal edebilirler miydi? Bir devrim mi olacaktı? Ulus bir çözülme ya da karışıklığa doğru mu gidiyordu?

Amerikalılar ise çok farklı haberlerle meşguldüler. Komünist askerler Kore'de otuz sekizinci paraleli geçip güneye doğru ilerlemeye başlamışlardı. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi acilen toplanarak, işgalcileri, çekilmedikleri takdirde savaş çıkacağı yönünde uyardı. Dünyanın iki süper gücünün de elinde nükleer silahlar bulunduğundan birçok Amerikalı mahşerin yakın olduğunu düşünüyordu.

O haziran günü İranlılar ile Amerikalıların zihinlerini meş-

gul eden şeylerin arasındaki muazzam fark, ikinci yarısına girilen 20. yüzyılda ülkelerin ne tür endişelerin pençesinde olduğunu yansıtıyordu. İranlılar Büyük Britanya ve onun Anglo-Iranian Petrol Şirketi ile heyecanlı ama aynı zamanda da korkutucu bir yüzleşmeye doğru gidiyorlardı. Amerikalıların önündeki gelecek de daha az ciddi değildi. Kore'deki savaş, ülkenin dünya çapında korku veren bir düşman ile mücadeleye kilitlendiğinin ispatıydı.

Her iki ulusun da henüz anlamadığı, bu iki krizin eninde sonunda tek bir krize dönüşeceğiydi. Çoğu Amerikalının görüşüne göre amansız komünist ilerleyişle karşı karşıya kalan Birleşik Devletler, İran'ı benzersiz bir tarihi ve benzersiz bir siyasi mücadelesi olan bir ülke olarak görmekten yavaş yavaş vazgeçti. İran'ın Britanya'yla kavgası Doğu-Batı çatışmasının bir parçası olarak görülmeğe başlandı.

Bu dönem boyunca Amerikan bilincini büyük bir korku özellikle de kuşatılmışlık korkusu şekillendirdi. İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden iki ay sonra Potsdam'da buluşan müttefik liderler, "demokratik ve barışçı bir temelde" işbirliği sözü vermişlerdi ama onların bu cömert sözlerinin ardında derin bir güvensizlik yatıyordu. Sovyet hâkimiyeti daha şimdiden Letonya, Litvanya ve Estonya'yı etkisi altına almıştı. 1946'da Bulgaristan ve Romanya'da, 1947'de Macaristan ve Polonya'da, 1948'de de Çekoslovakya'da komünist hükümetler işbaşına geçtiler. Arnavutluk ve Yugoslavya da komünizmi seçti. Yunan komünistleri hâkimiyeti ele geçirmek için büyük bir hamle yaptılar. Sovyet askerleri Berlin'e giden yolları on altı ay boyunca kapattılar. 1949 yılında Sovyetler Birliği başarılı bir nükleer deneme yaptı. Aynı yıl Çin'de Batı yanlısı güçler Mao Zedung komutasındaki komünistlere karşı verdikleri iç savaş kaybettiler. Washington'dan görülen manzara düşmanların her yerde ilerlemekte olduğuydu.

Değişmekte olan uluslararası havaya karşı tepki olarak, Truman 1947 yılında Merkezi Haberalma Teşkilatı'nın kurulmasını onayladı. "Ulusal güvenliği etkileyen haberalma ile ilişkili görev ve sorumlulukları" yürütmek gibi belirsiz bir ifadeye sa-

hip olan ilk emirname, bir yıl içinde “hür dünyanın tehdit altındaki ülkelerinde sabotaj ve anti-sabotaj, yıkım ve kurtarma tedbirleri almak ... yeraltı direniş hareketleri, gerillalar ve göçmen kurtarma hareketlerine yardım sağlayıp, yerli anti-komünist unsurları desteklemek” şeklinde genişletildi. 1950'nin Ocak ayında Ulusal Güvenlik Konseyi, NSC-68 olarak bilinen ve Birleşik Devletler'in komünist hareketlere karşı sadece hayati güvenlik çıkarlarının olduğu yerlerde değil, nerede olursa olsun karşı durması gerektiğini öne süren ve yeni ufuklar açan bir belgeyi yayınladı.

Belgede, “Artık dünyanın her yerinde özgür kurumlara saldırılmaktadır ve hâkimiyetin kutuplaşması bağlamında düşünlüğünde özgür kurumların herhangi bir yerdeki yenilgisi tüm özgür kurumların yenilgisi anlamına gelir,” sonucuna varılmaktadır.

Soğuk Savaş, Birleşik Devletler'in sadece düşmanlarının gücünü değil ama dostlarının da hayati önemini fark etmesini sağladı. 1949 yılında bunların on birini etkili bir askerî ittifak altında, Kuzey Atlantik Antlaşması Paktı (NATO) içinde biraraya getirdi. Bu yeni ittifakın temeli Birleşik Devletler ile Britanya arasındaki dayanışmaydı. İran gibi ülkelerde ne yapılabileceği hakkındaki farklı görüşlerin bu dayanışmayı zayıflatmasına izin verilemezdi.

Başkan Truman da birçok kişi gibi Sovyetler'in İran'ı kendi yörüngesine çekmek istediğine inanıyordu. Kuzey Kore'nin Güney Kore'yi istila edişinin hemen ertesi günü bir yardımcısına onu tedirgin eden ülkenin sadece Kore olmadığını söyledi. Oval Ofis'te masasının yanındaki bir küreye yaklaşmış, işaret parmağını İran üzerine koyup “eğer dikkatli olmazsak sorun çıkarmaya başlayacakları yer burası olacak,” dedi.

Britanya ve Rusya bir yüzyıldan daha uzun bir süre boyunca İran'ın egemenliğini çiğnediklerinden, doğal olarak İranlıların çoğu her ikisinden de nefret ediyordu. Çoğunluğun Birleşik Devletler için duyduğu şey ise hayranlıktı. Çok az sayıda

Amerikalı tanımışlardı, onlar da cömert ve fedakârdı, zenginlik veya hâkimiyet elde etmekle ilgilenmeksizin İran'a yardım etmişlerdi.

İranlıların en iyi tanıdığı Amerikalı, 1909 yılında Anayasal Devrim'de İranlı arkadaşlarının yanında çarpışırken öldürülen genç ve kararlı öğretmen Howard Baskerville idi. Bir şehit olarak saygı gördü ve "Amerikan Lafayeti" olarak adlandırıldı. Birçok kişiye göre, onun fedakârlığı Amerikalıların diğer yabancılarından daha takdire şayan olduklarının bir kanıtıydı.

Baskerville Şah'ın askerlerince vurulduğunda hayâlperest bir eğitmen olan Amerikalı Samuel Jordan'ın Tahran'da kırk üç yıl sürecek ikameti başlıyordu. Sahibi olduğu Elburz Koleji ülkedeki ilk modern orta eğitim okullarından biriydi ve mezunlarından binlercesi İran'a şekil veren insanlar oldu. Jordan'ın mensubu olduğu Presbiteryen mezhebi de ülkede bir hastane ile bir kız okulu kurdu.

Mezunlarından birisi yıllar sonra şöyle yazacaktı: "Amerikalılara genel bir hayranlık ve sevgi vardı. Fakirleştirilmiş ve kavgalar sebebiyle parçalanmış ama vakur ülkemizin gelişimine Amerikalıların katkıları sayılarıyla kıyaslanamayacak kadar çoktu... Halka kendi yaşam şekillerini zorla kabul ettirmeye veya onları kendi dinlerine döndürmeye çalışmadan Farsçayı öğrenip bütün İran'da okullar, hastaneler ve dispanserler yapmaya başladılar."

İranlıların Birleşik Devletler'e olan hayranlığının tek sebebi kendini bu ülkeye adanmış örnek insanların varlığı değildi. Amerikalı yetkililer İran'ın haklarını yüksek sesle savunuyorlardı. Birleşik Devletler, Britanya'nın İran'da kolonyal hâkimiyeti elde etmesine imkân sağlayan 1919 tarihli Anglo-Persian Anlaşmasını sert bir biçimde eleştiriyordu. Aynı yıl Versay'da, İran'ın Britanya ve Rusya'dan Birinci Dünya Savaşı sırasındaki işgal dolayısıyla meydana gelen zararın karşılanması için talep ettiği ama reddedilen parasal tazminatı destekleyen tek dünya lideri Başkan Woodrow Wilson idi. 1920'lerin ortasında Tahran'da bulunan Amerikan elçisi "her sınıftan İranlının Amerika'ya hâlâ sınırsız güveni vardı," diye yazabiliyordu.

İkinci Dünya Savaşı başlayana kadar Birleşik Devletler'in İran'a yönelik aktif bir politikası yoktu. Savaştan sonra ise Amerikan gücü dünyanın her köşesine erişmeye başlamıştı. Petrolün Müttefik zaferindeki önemli rolü Washington'daki siyasetçileri özellikle Ortadoğu üzerinde odaklanmaya itti. Soğuk Savaş yoğunlaştıkça daha da dikkat kesildiler.

Bu süre zarfında Amerikan diplomasi tarihinin dev bir şahsiyeti olan Dean Acheson, Birleşik Devletler'in İran'a yönelik politikasını yönetti. Acheson, Üçüncü Dünyanın milliyetçi güçlerine yakınlık duyuyordu. Varlıklı olarak doğmamış olsa bile zayıf yapısı, ince çizgili elbiseleri, gösterişli bıyığı ile bir asilzadeyi andırıyordu. Gençliğinde Theodore Roosevelt'e hayran bir Cumhuriyetçi iken daha sonra Franklin Roosevelt'in idaresinde çalışan bir Demokrat oldu. 1948 seçimlerini kazandıktan sonra Truman onu dışişleri bakanı olarak atadı. Her iki adam da yoksul ülkelerin halklarına onların gerçek dostlarının Sovyetler Birliği değil Birleşik Devletler olduğunu göstermekte kararlıydılar.

Göreve başladıktan sonra Acheson enerjik ve liberal düşünceli bir Teksaslı olan George McGhee'yi Yakın Doğu, Güney Asya ve Afrika işlerinden sorumlu yardımcı olarak atadı. Bu etkili göreve geldiğinde McGhee daha henüz otuz sekiz yaşındaydı. Oklahoma Üniversitesi'nde jeoloji tahsili yapmış, daha sonra da Rodos bursu kazanarak Oxford'a gitmişti. Çalışmalarını bitirdiğinde, Anglo-Iranian Petrol Şirketi, ona İran'da jeofizikçi olarak iş teklif etmişti. Fakat teklifi reddederek Birleşik Devletler'e dönmüş, kendi petrol şirketini kurmuştu. Şirketin başarısı onu zengin etmişti. Varlığı Dışişleri Bakanlığı'nda ücret almaksızın çalışması için yeterliydi. Petrol endüstrisi ile ilgili tecrübelerine rağmen Britanya Dışişleri'nde bazı kimseler ona güvenmiyordu. Onun Anglo-Iranian'ı zayıflatmaya çalıştığından ve böylece içinde belki kendisinin de gizli bir menfaatinin olduğu Amerikan petrol şirketlerinin İran'da Britanyalıların yerini alacağından şüpheleniyorlardı.

McGhee, 1949 yılı sonunda, Şah Muhammed Rıza'nın Washington ziyareti sırasında Amerikalı yetkililerle yaptığı toplan-

tıların çoğuna katılmış, genç hükümdarın “gösterişli ve gerçeklikten uzak” askerî tutkularına uzak durmuştu. Hemen ardından Anglo-Iranian’ın yetkililerini bir toplantıya davet etti. Onlara şirketlerinin son yıllık raporunu okuduğunu ve elde ettikleri kârdan çok etkilendiğini söyledi. Şirketin elde ettiği serveti İran ile daha eşit şartlarda paylaşması için belki de bunun iyi bir zaman olduğunu söyledi. Misafirler bu fikri küçümsediler. İçlerinden biri, eğer Anglo-Iranian İran’ın isteklerini karşılamaya başlarsa yakında “kasada hiçbir şey kalmaz,” diyecek kadar ileri gitti.

Bu tartışma sonraki aylarda daha da şiddetlendi. McGhee, Anglo-Iranian’ın yöneticilerini eğer Başbakan Razmara’yı kurtarmak ve Meclis’i Ek Anlaşma’yı kabul etmeye razı etmiyorlarsa ödün vermeleri gerektiği konusunda devamlı olarak uyardı. Bir seferinde şirketin İran’a daha fazla ödeme yapmaya müsait olmadığı ısrarı karşısında öfkelenerek Dışişleri Bakanlığı’ndaki petrol uzmanı Richard Funkhouser’dan şirketin işleri hakkında bir rapor hazırlamasını istedi. Rapor Anglo-Iranian’ın “fevkalade kârlı” bir şirket olduğu sonucuna vardı. Şirket çıkardığı petrolü üretim maliyetinin on ila otuz katı arasında bir fiyatla satıyordu, küstahlığından dolayı da “İran’da gerçekten nefret ediliyordu”.

Yaklaşmakta olan felaketi gördüğü için ciddi bir biçimde kaygılanan McGhee, Londra’ya gidip davasını şahsen savunmaya karar verdi. 1950 yılının Eylül ayında geldiği Londra’da çok soğuk karşılandı. Hem Britanya Hükümeti’nin hem de Anglo-Iranian’ın üst düzey yetkilileri kararlı bir şekilde onun uzlaşma ricalarını geri çevirdiler. Artık daha fazla İranlıyı denetici olarak eğitmeyeceklerini, defterlerini İranlı müfettişlere açmayacaklarını ve petrolü için de İran’a daha fazla para teklif etmeyeceklerini söylediler. Başkan Sir William Fraser “eğer bir penny daha fazla ödersek şirket batır,” dedi. Bu derece yalancılık McGhee’ye daha fazla konuşmanın faydasız olacağını gösterdi. Toparlandı ve ülkesine döndü.

Dünyanın en gelişmiş kolonyal geleneği içinde pişmiş Britanyalı yetkililer, Britanya’nın yabancı ülkelerde yaptığı çalış-

malar sonucunda oradan fayda elde etmesine razı olmayan Truman yönetimi karşısında şaşkına döndüler. Amerikalılar ve daha ziyade de İranlılar için açgözlü emperyalizm olan şey Britanyalılar için sadece sağduyu idi. Yakıt ve Enerji Bakanlığı müsteşarı Sir Donald Fergusson'un bir notunda yazdığı gibi, Britanyalılar İran'da yaptıklarıyla dünyaya büyük hizmette bulduklarında ısrar ediyorlardı:

Iran toprağının altındaki petrolü keşfedip onu dışarı çıkararak, rafineriyi inşa eden, otuz ya da kırk ülkede İran petrolü için pazar yaratan, rıhtımlar, depolama tankları ve pompalar, karayolu ve demiryolu depoları ve diğer dağıtım vasıtaları ile muazzam bir tanker filosunu kuran, Britanya girişkenliği, yeteneği ve çabasıdır. Bunlar, İran petrolünün, çok daha güçlü olan Amerikan endüstrisi ile rekabet edebilecek bir çıkış yolunun olmadığı zamanda yapılmıştır. Tüm bunlar İran hükümeti veya İranlılar tarafından ne yapılmıştır ne de yapılabilirdi.

Iran'da yaklaşan kriz ile ilgili olarak Amerika ve Britanya arasındaki derin anlayış farkı her iki ülkenin 1950 yılında Tahran'a gönderdikleri yeni büyükelçilerin şahsında çok canlı olarak temsil ediliyordu. Bir ekonomist olan Amerikan büyükelçisi Henry Grady ilk deneyimini Yunanistan ve Hindistan gibi siyasetin milliyetçiler tarafından şekillendirildiği ülkelerde edinmişti. Grady Birleşik Devletler'in gelişen dünyadaki milliyetçi güçler ile ittifak yapmaması durumunda bu güçlerin Marksizme ve Sovyetler Birliği'ne döneceğine inanıyordu. O ateşli bir anti-komünist olduğu kadar ateşli bir anti-emperyalistti de.

Hem yaradılış hem de siyaset olarak Grady, Tahran'daki Britanya elçisinin, gözlerinde şimşekler çakan Sir Francis Shepherd'in, tam ters kutbundaydı. Bu iki büyükelçinin kendi başkentlerine gönderdikleri raporlar öylesine farklıydı ki aynı ülkeyi tasvir ettiklerini söylemek pek zordu. Grady, uzun zamandır kanını emen ve acınacak haldeki Şah'ına uşak muamelesi yapan Britanyalılar tarafından sömürülüp yoksullaştırılmış

bir ülke görüyordu. Shephard ise Anglo-Iranian'ı İran'a iyilikten başka bir şey getirmeyen akıllı ve babacan bir şirket olarak görüyordu. Tersine inanan nankör İranlılar –veya her şeye burnunu sokan Amerikalı diplomatlar– için yapabileceği bir şey yoktu.

1951'in Şubat ayında George McGhee, Ortadoğu'daki bütün Amerikan büyükelçilerini İstanbul'da bir toplantıya çağırdı. Programda ana maddelerden biri İran sorunu üzerine Birleşik Devletler ile Britanya arasında ortaya çıkan sürtüşme idi. Diplomatlar, Anglo-Iranian'ın saldırganlığının "Ortadoğu'daki Birleşik Devletler/Birleşik Krallık çıkarlarını etkileyen en büyük siyasi engellerden birisi olduğuna" karar verdiler. Gizli bir notta, şirketin "tepkici ve demode politikalarının" sadece tehlikeli ve her an patlamaya hazır bir ortam yaratmakla kalmayıp aynı zamanda "İran'da komünizmi kontrol etmeye engel" de teşkil ettiği belirtiliyordu. Bu konsensus Truman'ın yönetimi boyunca Amerikan politikasına yön verdi.

İran krizi sonraki birkaç haftada derinleşti. 7 Mart'ta Başbakan Razmara öldürüldü. 15 Mart'ta Meclis "bütün İran'da petrolün millileştirilmesi ilkesini kabul eden" tarihi oylamayı yaptı. Bazı vekiller, kısa bir zaman önce kendi temel sanayi kuruluşlarını millileştiren Britanya Parlamentosu'nun bu oylama sonucunu kabul edeceğine inanıyorlardı. Dışişleri Bakanı Ernest Bevin "Ülkesinin kaynaklarını millileştirme hakkını talep eden bir kimseye hangi fikirle karşı çıkabilirim? Biz aynı şeyi burada kömürde, elektrikte, demiryollarında, taşımacılıkta ve çelikte yapıyoruz," demişti. İran krizi patladığında Bevin artık yoktu ve hükümet millileştirmenin ülke içinde takip edilecek akıllı bir yol olduğuna ama ülke dışında tahammül edilemeyeceğine oy birliği ile karar verdi.

Meclis'in Anglo-Iranian'ı millileştirme oylamasından sonra McGhee derhal Tahran'a uçtu. 17 Mart'ta oraya vardığında büyükelçi Shepherd'ı şaşkın bir vaziyette buldu. Shepherd oylamadan dolayı özellikle Arap-Amerikan Petrol Şirketi'ni, yani Aramco'yu ve Amerikalıları suçluyordu. Shepherd'a göre, Aramco'nun kârını Suudi Arabistan hükümeti ile yarı yarıya

paylaşacağını ilan etmesi Britanya'nın pazarlık gücüne "vuru-
lan ağır bir darbe"ydi. McGhee de cevaben Anglo-Iranian'ı ay-
lar önce yüzde elli yüzde elli bir anlaşma için uyardığını söyle-
di. Shepherd'a şirketin "İran'da oluşan yeni duruma farklı bir
yaklaşımda bulunmak yerine çok yavaş ve çok katı davran-
rak" bu dertleri kendi başına kendisinin açtığını söyledi.

O gece McGhee Şah ile buluştu. McGhee'nin sonradan yaz-
dığına göre toplantı çok sinir bozucuydu:

Bir buçuk yıl önce Washington'a yaptığı ziyaret sırasında
Şah'la beraberdim. O zamanlar taleplerinin ciddiye alınmasını
isteyen, mağrur ve dik duruşlu genç bir adamdı. Bir kanape
üzerinde uzanarak beni kabul ettiği karanlık kabul salonunda
ise kederli ve yıkılmış bir adam vardı. Kendisinin de öldürü-
leceğinden korktuğunu hissediyordum... Bizim desteğimiz ile
millileştirmeyi önleyebileceğini mi düşünüyordu?

Şah yapamayacağını söyledi. Bunu kendisinden istememe-
mizi rica etti. Daha bir hükümet dahi kuramıyordu. Herkes
korku içindeydi. Her yerde görünmez düşmanlar vardı... Tüm
çabanın ümitsiz olduğunu düşünüyordu. Sanki kaybolmuş
gibiymiş. Karanlık odasında onu yalnız bıraktım. Üzgün ve dü-
şünceli yüzünü her zaman hatırlayacağım... Ölüm hayaleti ve
yaklaşan kaos Tahran üzerinde kasvetli bir kara bulut gibi asi-
li duruyordu. Elveda dediğimde üzgündüm.

McGhee ülkesine geri dönerken Londra'da durup Anglo-
Iranian'ın başkanı Sir William Fraser ve Dışişleri Bakanı Mor-
rison ile biraraya geldi. Toplantılar o kadar fırtınalı geçti ki
Morrison Britanya'nın davasını anlatmak için Washington'a
bir heyet göndermeye karar verdi. Heyetin başkanlığına
McGhee'nin Oxford'daki hocası ve Britanya'nın Washington
büyükelçisi olan Sir Oliver Franks'ı atadı.

Toplantılar dokuz güne yayıldı. Britanya temsilcileri İran'ın
petrol şirketini millileştirmesine izin vermenin "herkes tara-
fından Rusya'nın zaferi olarak kabul edileceği"ni ve "Birleşik
Krallığın ödemeler dengesinde yıllık bir milyon pound kayba

sebepe olacağını, bunun da yeniden silahlanma programı ile yaşam kalitesini ciddi olarak etkileyeceğini” öne sürdüler. Franks, İran’ın petrol şirketi ve Britanya ile ilgili “somut bir şikâyetinin olmamasına” karşın Britanya’nın “stratejik bir ihtiyacını” kaybetmekten çok endişe duyduğu konusunda ısrar ediyordu. Anglo-Iranian’ın Batı için çok kritik bir varlık olmasının sebebi “sadece ödemeler dengemizdeki önemi değil ... aynı zamanda hammaddeler üzerinde kontrol kurmamızı da sağlamasıdır”. İran petrolü “ortak savunmamız için” çok gereklidir ve onu kaybetmek “yeniden silahlanma kabiliyetimizi” kötürüm eder.

McGhee birkaç gün boyunca hayâl kırıklığı içinde dinledi. Sonunda, Britanyalıları İran ile görüşme yapmaları gerektiği, aksi takdirde felaketle karşılaşacakları yönünde uyardı. “Sokaktaki adam için de anlaşılabilir bir dürüstlük havası yaratacak,” kâri İran ile yarı yarıya bölüşme konusunda Britanyalıları ısrar etti. Britanyalıları ise ikna olmamışlardı. McGhee daha sonra “En sonunda 18 Nisan’daki son toplantımızda büyük bir üzüntüyle Franks’e, tekliflerinin, millileştirme meselesinde başarı için gerekli gördüklerimize uymadığını bildirdim,” diye yazacaktı.

Washington’daki toplantının hemen ardından İran kendi cesur yoluna koyuldu. 1 Mayıs 1951 tarihinde Şah Muhammed Rıza Anglo-Iranian’ın imtiyazını iptal edip onun yerine İran Ulusal Petrol Şirketi’ni kuran önemli kanunu imzaladı. Britanya ertesi gün kanunun askıya alınmasını talep etti. 6 Mayıs’ta Muhammed Musaddık kabinesini Meclis’in onayına sundu. Kabine derhal onaylandı ve Musaddık başbakan olarak görevine başladı.

Musaddık’ın yönetime gelmesi İranlılar için nasıl tarihi bir an ise, Britanyalıları için de en azından şaşırtıcıydı. Şimdiye kadar İran başbakanlarını satranç taşları gibi istediği şekilde idare eden Britanya şimdi karşısında kendilerinden nefret eden birisini buldular. Devlet kontrolündeki Tahran Radyosu Musaddık’ın yönetime gelmesinin hemen ardından “İran’ın son elli yıldaki ızdırıp, sefalet, kanunsuzluk ve çürümüşlüğüne petrol ve petrol şirketinin zorbalıkları sebep olmuştur,” diye yayın yaptı.

Kısa bir an için Başbakan Attlee uzlaşmaya niyetlenir gibi oldu. Attlee Britanya'nın temel sanayi kuruluşlarından bazılarının millileştirilmesi planlarının hazırlığına katılmış bir sosyalist idi. Bir kabine toplantısında Attlee Britanya'nın Anglo-Iranian'ın millileştirilmesini kabul ettiğine dair genel bir duyuru yaparak Musaddık'a "görünüşü kurtarma fırsatı verip" daha sonra da karışık bir anlaşma düzenleyerek şirketin ayrıcalıklarının çoğunu korumasını tavsiye etti. Herbert Morrison şiddetle muhalefet etti. Attlee'yi İran'a verilecek her tavizin tahammül edilemez bir örnek teşkil edeceği ve her yerde milliyetçileri cesaretlendireceği konusunda uyardı. Attlee ikna oldu ve Washington Büyükelçisi Franks'e bir telgraf çekti. Telgrafta Acheson'a şunları söylemesini istedi: "İran petrolü ekonomimiz için hayati önemdedir ve İranlıların anlaşmadan doğan yükümlülüklerine riayet etmeden kurtulmalarını engellemek için mümkün olan her şeyi yapmanın gerekli olduğu fikrindeyiz."

Ama Acheson, Musaddık'ın, "sadece İran'ı değil, bütün Ortadoğu'yu sallayan milliyetçi nitelikteki büyük bir devrimi" temsil ettiğine inanıyordu. O ve Truman yönetiminde diğer yer alanlar, Britanya tarafındakileri, kavgacı politikalarından vazgeçip Musaddık'a adil bir uzlaşma teklif etmeleri konusunda zorlamaktan hiç vazgeçmediler. Musaddık'la anlaşmanın kolay olmadığını bile bile bunu yapmaya devam ettiler. *New York Times*'ta yayınlanan bir makale Musaddık'ın bu özelliğini açıkça anlatıyordu:

Anglo-Iranian Petrol Şirketi'nin birkaç hafta içinde girdabında kaybolduğu milliyetçilik ateşinin büyük dalgası, şimdi ansızın İran'ın şüphesiz en büyük demagoglarından birini, yaşlı Muhammed Musaddık'ı iktidarın zirvesine çıkarıyordu. Halkın gözünde, yeni Başbakan, kolayca etkilenebilen Parlamento'yu harekete geçirip, birçoklarının gözünde yıllarca ülkenin hayat kaynaklarından beslenmiş ejderhayı, Anglo-Iranian'ı altetmesini sağlayan ilahi adaleti temsil ediyordu...

Yeni Başbakan zamanında atanan bir diplomat Dr. Musaddık'a Anglo-Iranian'ın kamulaştırılmasında nasıl bir yol izle-

yeceğini açıklamasını istedi. Dr. Musaddık yaklaşık yarım saat boyunca geçmiş 100 yıl boyunca Britanya emperyalizminin kötülüklerini tarif etti. Bitirdiğinde diplomat sorusunu tekrarladı. Başbakan yeniden Britanya emperyalizmini suçladı. Görüşme sona erdi.

Bundan sonra Dr. Musaddık ne yapacaktı? Sorunun ucu açıktı ve herkes kendi tahminini yapabiliirdi.

1951'in ortalarında Washington ve Londra arasında gidip gelen mesajlar iki müttefikin Musaddık konusunu ne yapacakları hakkındaki görüş farklılıklarını azaltmaya yaramamıştı. 18 Mayıs'ta Dışişleri Bakanlığı yayınladığı basın açıklamasında, Amerikalıların, "İran'ın egemenlik haklarını tamamiyle tanıdıklarını ve topraklarından çıkarılan petrol dolayısıyla İran'ın gelirindeki artış isteğine de katıldıklarını" beyan etti. Morrison bunu dehşetle okudu ve o öğleden sonra Büyükelçi Franks'e çektiği telgrafta "hepimize mezar olabilecek bir durumda Amerikan tarafının farklı tutumundan dolayı gerçekten çok rahatsız olduğunu," bildirdi.

Hemen ardından Morrison Acheson'a gönderdiği mesajda Britanya tarafının içinde bulunduğu durumu mümkün olan en açık ifadeyle ortaya serdi. Britanya'nın İran'da karşı karşıya kaldığı en önemli sorunu şöyle anlattı: "Sorun, hammadde-lerin içinde en önemli olanla ilgidir. Bu varlığın kontrolü çok önemlidir... Britanya'daki Parlamentonun ve halkın hassasiyeti bu büyüklükte bir varlığın etkin kontrolünden feragat etmemizi kabul etmeye hazır değildir."

Amerikalılar bu notu umursamadılar. 31 Mayıs'ta Truman, Attlee'ye İran'daki "patlamaya hazır ortamın" daha da kötüye gitmemesi için pazarlıklara "hemen başlaması" konusunda zorlayıcı bir not gönderdi. Attlee, millileştirmeyi başarması için İran'a izin vermenin "bütün hür dünyada çok ciddi yansıması" olacağı cevabını verdi. Yine de Attlee, Truman'm ısrarı karşısında Britanyalıların Musaddık ile en azından görünüşte bir işbirliğine girmesi gerektiğini fark etti.

Attlee'nin önerisi uyarınca, Anglo-İranian'ın başkan yardım-

cısı Basil Jackson başkanlığında bir heyet görüşmeler için Tahran'a gitti. Heyetin Tahran'a vardığı gün, İran Jandarmasının Kermanşah'taki Anglo-Iranian ofisine el koymasıyla Musaddık heyete hoşgeldin demiş oldu. Sanki bu durum havanın bozulması için yeterli değilmiş gibi bir de Büyükelçi Grady Wall *Street Journal* ile yapılan bir mülakatta Amerika'nın tavrını yeniden anlattı.

Grady "Millileştirme tamamlandığına göre Britanya'nın hoşgörülü bir tavır takınması akıllıca olacaktır. Musaddık'ın Ulusal Cephe partisi parlamentodaki en makul ve dengeli politik unsurdur," diye iddia ediyordu.

İranlılar, ancak Londra'dan gelen ziyaretçiler "önceki şirketin" millileştirilmesini olmuş bitmiş kabul ederlerse görüşmeye başlayabileceklerini belirttiler. Jackson reddetti ve İran'ın 1933 anlaşmasına uyması şartında ısrar ederek altmış yıllık süre dolmadan vazgeçemeyeceğini söyledi. Bir karşı teklifi vardı. Anglo-Iranian İran'a 10 milyon pound ödeyecek, ayrıca görüşmeler süresince de ayda 3 milyon pound verecekti. Ayrıca şirket varlıklarını yeni kurulmuş olan İran Ulusal Petrol Şirketi'ne transfer edecekti. Ancak bir şartla, "varlıkların kullanım hakkına koşulsuz sahip" yeni bir şirketin kurulması şartıyla. Britanya'nın millileştirme gerçeğini hâlâ kabul etmediğini gösteren kurnazca bir deklarasyondur bu. Britanyalılar "kârda, idarede veya ortaklıkta esnek olabilirler ama kontrolde asla" diyen Dışişleri'nin değişmeyen pozisyonunu yansıtıyordu. İranlı görüşmecilerin teklifi reddetmesi hiç kimse için sürpriz olmadı.

20 Haziran'da Musaddık Fransa'da eğitim görmüş bir mühendis olan Mehdi Bazergan'ı İran Ulusal Petrol Şirketi'ne genel müdür olarak atadı. Bazergan derhal Abadan'a uçtu. Rafineriyi hâlâ Britanyalı yöneticiler işletiyorlardı. Kendisinin onların yeni patronu olduğunu bildirdi. İlk emri, Britanyalı tanker kaptanlarının bundan böyle demir almadan önce taşıdıkları petrol miktarını gösteren makbuzları kendisine getirmeleri oldu. Böylece o da ne kadar petrol ihraç edildiğinin kaydını tutabilecekti.

Britanya tarafı bunu tahammül edilemez buldu. Birleşmiş Milletler'deki büyükelçilerinin de beyan ettiği gibi petrolün "Anglo-Iranian'm yasal mülkü olduğuna" inanıyorlardı. Tanker kaptanları makbuzları vermeyi reddedince Bazergan Anglo-Iranian'ın genel müdürü Eric Drake'ı sabotaj yaptığı için tutuklamakla tehdit etti. Daha sonraları geri çekilen ama o sırada Mectlis'te bekleyen bir kanun tasarısına göre bu suçun cezası ölümdü. Büyükelçi Shepherd, Drake'e İran'ı terk etmesini tavsiye etti. O da tavsiyeye uydu ve şirketi Irak'ta Şattül-Arab'ın karşısında Basra'da bir ofisten yönetmeye başladı. Oradan makbuzların teslim edilmesi talebini geri çevirmeye devam etti. İranlıların ısrar etmeleri üzerine Sir William Fraser Londra'dan bir emir yayınladı. Tanker kaptanları tankerlerde bulunan tüm petrolü geri boşaltıp Abadan'dan boş ayrılacaklardı.

İran o güne kadar dünyanın dördüncü büyük petrol ihracatçısı idi ve Avrupa petrolünün de yüzde doksanını karşılıyordu. Şimdi ise tek bir tankere bile sahip olmadığından bir damla petrol bile ihraç edemeyecekti. Hâlâ İranlıların kendi isteği önünde eğileceğine inanan Fraser için durum mükemmeldi. "Paraya ihtiyaçları olunca dizleri üzerinde sürünerek bize gelecekler," diye kehanette bulundu.

İran'ın petrol endüstrisini millileştirme fikri, hem Fraser ve Anglo-Iranian'daki arkadaşları hem de Britanya hükümetinin yetkilileri için anlamsız ve imkânsızdı. Bunu ciddiye almıyorlardı. Britanyalıların görüşüne göre tüm bu kampanya Londra'dan daha fazla para sızdırmak için bir manevra ya da sonuçlar ortaya çıktığında sona erecek duygusal bir fevrandan oluşan muazzam bir blöftü.

Eric Drake sonraları "1951'den bir ya da iki yıl önceye kadar bizim orada sonsuza kadar kalmayacağımızı düşünen var mıydı. Biz orada İran ile Anglo-Iranian Petrol Şirketi arasında yapılan uluslararası bir anlaşma gereği bulunuyorduk ve görebildiğimiz kadarıyla da bunun sona ermesi için hiçbir sebep yoktu," diye yazacaktı.

Britanya basını heyecanla anti-Musaddık koroya katıldı. Londra gazetesi *Times* "sorumsuz Pers politikacılarını" ülke-

nin eğitimsiz yığınlarını kışkırtmakla suçladı. *Economist* ise Anglo-Iranian'ın "muazzam bir günah keçisi" haline getirildiğini belirtip, "sağduyusu olan hiçbir Persli kitlelerin dehşet verici sefaletinden Anglo-Iranian Petrol Şirketi'nin sorumlu olduğuna inanmaz," diye iddia ediyordu. *Observer* da Musaddık'ı "yabancı düşmanlığı saplantısı olan" bir "Robespierre fanatığı" ve "trajik Frankenştayn" olarak tarif ediyordu.

Atlantiğin karşı kıyısındaki sesler ise oldukça farklıydı. *Washington Post*'a göre, birçok İranlı, petrol şirketini "devlet içinde devlet ve sefaletlerinin sembolü olarak" görüyordu. *New York Times* birçok Ortadoğu uzmanının Musaddık'ı Thomas Jefferson veya Thomas Paine ile kıyaslanabilecek bir kurtarıcı olarak gördüğünü söylüyordu. *Chicago Daily News* birçok Britanyalı'nın dahi hükümetlerinin meseleyi ele alış tarzından dolayı rahatsız olduğunu bildiriyordu. Gazetenin Londra muhabiri, "Britanyalı eleştirmenler McGhee'nin İran krizinden sorumlu olduğunu düşünmüyorlar ve Dışişleri'nin suç ortaklığı ve ihmali ile birlikte Anglo-Iranian'ın tüm işi berbat ettiğinde hemfikirler," diye yazıyordu.

Britanya'da gerçekten de görüş ayrılığı vardı. Anglo-Iranian'ın bizzat kendi danışmanı Sir Frederick Leggett, Dışişleri'ndeki bir arkadaşına yazdığı mektupta şirketin "Perslilerin ulusal isteklerini kabul edecek bir jestte bulunmadığı" için "acınacak hale düştüğünü" anlatıyordu. Devlet Bakanı Kenneth Younger, Morrison'a yazdığı bir notta "Anglo-Iranian Petrol Şirketi'nin sergilediği dar görüşlülük ve siyasi bilinç yoksunluktan" şikâyet ediyor ve bu durumun "hiçbir zaman ciddi ve düzgün bir tahminini yapmaya çalışmadığını" belirtiyordu. Earl Mountbatten Donanma Bakanlığı'ndaki üstlerine, "küstah yerlilerin gözünü nasıl korkutacağı" hakkında tavsiyelerde bulunan "adı kötüye çıkmış, kavgacı" Herbert Morrison'u dinlemek yerine, Britanya "ekonomik ve askerî tehditlerin işleri daha da kötüye götüreceğinin" farkına varmalı diyordu.

Artık bazı Britanyalı diplomatlar Dışişleri'ne aykırı raporlar gönderiyorlardı. Tahran'da bulunan çalışma ateşesi çektiği telgrafta Abadan'daki şartların acınacak bir halde olduğunu ve

işçilerin “sağlıksız, içinde elektrik ve su olmayan, kerpiçten yapılmış kulübelerde ... bir başka deyişle gerçek gecekondu-
larda” yaşadığını söylemişti. Tel Aviv’deki Britanya elçisi *Jerusalem Post*’ta çıkan bir raporun kendisini Anglo-Iranian’ın “olan her şeyi hakettiği” konusunda ikna ettiğini söylemişti. Bu raporu yazan, “dünya üzerindeki en fakir yaratıklar” diye tarif ettiği İranlılarla beraber Abadan’da birkaç yıl çalışmış bir İsrailli’ydi.

Yılın yedi sıcak ayı boyunca ağaçların altında yaşadılar... Kışın ise bu insan yığınları şirket tarafından inşa edilmiş, içinde 3.000-4.000 insanın yaşadığı, duvarlarla ayrılmamış büyük salonlara geçtiler. Her aile ancak bir battaniye büyüklüğünde yer işgal ediyordu. Tuvalet yoktu... Britanyalılarla olan tartışmalarda sık sık Perslilere karşı davranışlarındaki yanlışları göstermeye çalıştık. Cevap, genellikle, “biz İngilizlerin yerli-
lere nasıl davranılacağına dair yüzlerce yıllık tecrübemiz var. Sosyalizm kendi ülkemizde iyidir, fakat burada sen efendi olmak zorundasın,” oluyordu.

28 Haziran’da Musaddık Abadan’da bulunan Britanyalı teknisyenler ve yöneticilerden bir ricada bulundu. İran’ın onların uzmanlığından “faydalanma konusunda endişeleri” olduğunu söyledi. İşlerinin başında durdukları takdirde “ülkemiz sizi çok sıcak duygularla misafir edecektir,” dedi. İran’ın kendi başına rafineriyi çalıştıramayacağından emin olan Fraser cevap olarak şirketin Britanyalı çalışanlarının çoğunun İran’ı terk etmesini istedi.

Hali hazırda Anglo-Iranian’ın Kermanşah’da bulunan ofisini kontrollerinde tutan İranlılar için bir sonraki adım Abadan ve Tahran’daki ofislerini de ele geçirmektir. Haziran’ın son günlerinde bunu da yaptılar. Abadan ofisinin yöneticisi akıllıca bir hareketle kritik evrakı İranlıların giremeyeceği yer olan Britanya konsolosluğuna taşıdı. Ama Tahran ofisinin başındaki Richard Seddon o kadar hızlı davranmadı. Bir İran heyeti evni aramaya geldiğinde ocakta yananların yanısıra birçok evra-

kı da ele geçirdi. O gece orada bulunan bir İran dışişleri görevlisi bulduklarını şöyle özetledi:

Birçok doküman götürülmüşse de, geriye kalanlar AIOC'un İran'ın tüm siyasi hayatına nasıl yön verdiğini Musaddık'ın ispatlaması için yeterliydi. Belgeler şirketin senatörleri, Meclis'teki vekilleri ve önceki kabinenin bakanlarını nasıl etki altına aldığını ve karşı gelenlerin nasıl ustalıkla görevden uzaklaştırıldıklarını ifşa ediyordu. Gazetelere Ulusal Cephe liderlerinin çoğunun gerçekte AIOC'nin yordakçuları olduğunu iddia eden makaleler yayınlaması için ödemeler yapıldı...

Ele geçen dokümanlar arasında önceki Başbakan Ali Mansur'un görevde kalmak için AIOC'ye yalvarıp bunun karşılığında da şirkete daha fazla tolerans gösterecek yeni bir maliye bakanı atama sözü vermesi ile ilgili kanıt da vardı. Bir başka tomar mektup ise AOIC'in Behram Şarug'un İran Radyo ve Propaganda Dairesi'ne başkan olarak atanmasına yardım ettiğini ve Şarug'un Londra'ya yaptığı bir seyahat sırasında şirkete hizmet edenler arasına katıldığını kanıtlıyordu. Ayrıca Tahran Valisi aracılığı ile Ulusal Cephe'ye karşı esnaf birliklerini harekete geçirmek için hazırlanmış emir ve raporlar da ele geçti.

Hükümet tüm bu dokümanı çabucak yayınladı ve birçok İranlı bunu petrol şirketinin hainliğinin delili olarak kabul etti. Musaddık Anglo-Iranian'ın İran demokrasisini yıkmak için "uğursuz ve kabul edilemez" bir hareket düzenlediğinin ispat edildiğini söyledi. Vekillerin antikolonyal öfkesi daha da artmıştı. Aynı şekilde öfkeli olan yorumculardan biri de, bir Tahran gazetesinde "şimdi perde açıldı ve gazeteci, Meclis vekili, idareci ve hatta başbakan kılığındaki hainlerin gerçek kimliği çıplak olarak ortaya serildi. Bu adamlar kurşunla delik deşik edilip, leşleri de köpeklere atılmalı," diye yazacaktı.

Krize bir çözüm bulmak için hâlâ ümitli olan Truman, Ulusal Güvenlik Konseyi'ni Haziran sonunda toplantıya çağırdı. Önünde duran gerçekler korku vericiydi. George McGhee'nin Dışişleri'ni ve Anglo-Iranian Petrol Şirketi'ni etkileme çabaları

tamamen başarısızlığa uğramıştı. Anglo-Iranian çalışanlarını Abadan'dan boşaltmaya başlamıştı ve rafinerinin tamamen kapatılması da olasılıklar arasındaydı. Britanya savaş gemileri meşum bir şekilde açıkta devriye geziyordu. Ulusal Güvenlik Konseyi'nde bulunan Ortadoğu uzmanları, raporlarının birinde eğer petrol sorunu halledilemezse "hür dünya için İran'ın kaybedilmesi açıkça ihtimal dahilindedir" diyordu. Raporlarında Britanyalıların İran'ı ciddi olarak istila etme niyetinde olduklarını ve böyle bir istilanın "hür dünyayı bölüp, İran'da karmakarışık bir durum yaratacağını ve İran Hükümeti'nin de yardım için Sovyetler Birliği'ne başvuracağını" belirtiyorlardı.

Bu rapor Truman'ı her zamankinden fazla endişelendirdi. Birkaç gün içinde aldığı iki haberle birlikte korkuları da arttı. Birincisi Musaddık'tan geliyordu ve İran ile Britanya'nın çarpışma yolunda olduğunu gayet açık bir şekilde ortaya koyuyordu. Musaddık millileştirme projesini Britanya'nın sabotaje etme çabalarından yakınıyordu. Sonra da meşum bir şekilde, "İran'daki Britanya tabiyetinden olan kişilerin hayatları ve varlıkları için hiçbir tehlike yoktur. Bununla beraber önceki petrol şirketinin ajanları tarafından etrafa yayılacak söylentiler heyecan ve karışıklığa sebep olabilir," diye ekliyordu.

Musaddık'm uyarıları 1 Temmuz'da Büyükelçi Grady tarafından daha açık bir ifadeyle aktarıldı. Çektiği telgrafta Truman'ı "İran'ın patlamaya hazır bir bomba" olduğu ve Britanyalıların Musaddık'ı devirme yollarını aradıkları konusunda uyardı. "Mr. Morrison'ın önderliğindeki Britanyalılar zorluklarına rağmen hükümeti devirmek için eski taktiklerini kullanmada kararlılar. Musaddık ülkesinin insanların yüzde doksan beşi, doksan sekizi tarafından destekleniyor. Onu yerinden oynatmaya çalışmak tam bir budalalık olur," diye yazdı.

Grady'nin "tam bir budalalık" diye kastedtiği şey gerçekten Britanyalıların planladığı idi. Musaddık'ın kendileri gibi düşünmesini sağlama ümidinden tamamen vazgeçtiler. Onun istediği tavizleri yerine getirmeye de hazır değillerdi. Büyükelçi Shepherd Londra'ya çektiği bir telgrafta, "ondan kurtulmayı denememizin zamanı gelmiştir", böylece İran bir kere daha

“katı ve beceriksiz” bir başbakan yerine “makul ve dost” bir başbakana sahip olacaktır diyordu.

5 Temmuz’da Lahey’den gelen haber işleri daha da karıştırdı. Britanya’nın isteği üzere toplanan Uluslararası Adalet Divanı bir “bildiri” yayınlarak İran’a görüşmeler süresince petrol şirketinin faaliyetlerine izin vermesini tavsiye etti. İran meseleye taraf olmayı reddetti çünkü Adalet Divanı ülkeler arasındaki anlaşmazlıklar için karar verebilirdi. 1933 tarihli petrol anlaşması İran ile özel bir şirket arasında yapıldığından müdahale hakkı yoktu. Lahey’de bulunan İranlı bakan tavsiyeyi “geçersiz” ve “iç işlerimize bir müdahale” diyerek reddetti.

Bu Dışişleri Bakanı Morrison’un çözümünü katılaştırdı. Avam Kamarası’na gitti ve kürsüye çıkıp İran’daki durumun “tahammül edilemez hale geldiğini” söyledi. Britanya’nın kızgınlığının derecesini Musaddık’ın anlaması için, Kraliyet Donanması’nın “Abadan’ın çok yakınında bulunduğunu” ve “İranlıların sorumluluklarını yerine getirmemesi halinde de” harekete geçmesi için emir verileceğini belirtti.

Truman şimdi her zamankinden daha büyük bir tehlike görüyordu. Ona göre İran petrolünü kimin kontrol edeceği sorusu ikincil önemdeydi. Onu esas kaygılandıran Birleşik Devletler ile Britanya arasındaki Musaddık ile nasıl anlaşılacağı tartışmasının kontrolden çıkmasıydı. Atlantik ittifakı ikiye bölünebilirdi. Son bir çaba olarak, uzlaşma için Musaddık’a Amerika’nın arabuluculuğunu teklif etti.

Bu mesele ülkeniz, Britanya İmparatorluğu ve bütün hür dünyanın iyiliği için öyle tehlikelerle doludur ki, söz konusu problemlere en büyük ciddiyetle eğiliyoruz... Görüşmelerinizin kesilmesini ve hem İran’ın hem de dünyanın zararına olacak petrol operasyonlarının çökmeye doğru sürüklenmesini kaygıyla izledim. Bu, şüphesiz devlet adamlarının önlemek için yol bulabileceği bir felakettir...

Adalet Divanı’nın çalışmasına büyük önem veriyorum... Bundan dolayı onun teklifini çok dikkate almanızı samimiyetle tavsiye ederim. Onun ifadesinin sadece hukuki düşün-

celere dayanan bir karar olarak düşünülmemesini, tarafsız bir kurumun adalet, eşitlik ve barışçı bir dünya önerisi olarak düşünülmesini tavsiye ederim...

Sayın Başbakan, size bu şartlar altında mümkün olduğunca yardımcı olabilmek için samimi bir arzum var. Bu konuyu, sizin de bildiğiniz gibi, benim en yakın danışmanlarımdan ve seçkin yurttaşlarımızdan biri olan Mr. W. Averell Harriman ile uzun uzadıya tartıştık. Kendisini kabul etmeye razı iseniz benim özel temsilcim olarak bu acil durumu görüşmek üzere Tahran'a göndermekten sevinç duyacağım.

Averell Harriman, Britanya ve Sovyetler Birliği'nde büyükelçilik, Marshall Planı'nında yöneticilik yapmış başarılı bir diplomatı. Ayrıca Şah Muhammed Rıza'yı tanıyordu ve İran'daki meselelerde uzman olduğu düşünülüyordu. Truman kendisine yeni görevini verdikten hemen sonra Washington'da bulunan evinde birçok ünlü kişiyi bir araya getirdi. Bunlar Dışişleri Bakanı Acheson, Bakan Yardımcısı McGhee, Bakanlık'tan iki yetkili ve Britanya Büyükelçisi Sir Oliver Franks idi. Hepsi İran'daki durumun fazlasıyla tehlikeli olduğunda hemfikirdiler. Hepsi Abadan'daki küçük bir olayın Britanyalıların askerî müdahalesine yol açacağından ve bunun da Musaddık'ı Sovyetler'den yardım istemeye iteceğinden korkuyorlardı. Böyle olmasa bile rafinerinin kapanmasının bir sosyal ve siyasi karışıklık başlatacağından emindiler.

Harriman daha göreve başlamadan tartışmalar başladı. Britanyalılar tüm fikre karşıydılar. Dışişleri Bakanı Morrison Acheson'a gönderdiği sabırsız bir notta Britanya'nın "ciddi güçlükler içinde olduğunu" ve Birleşik Devletler'den artık daha fazla görüşme değil "bütün kalbiyle destek" beklediğini yazıyordu. "Bu kontrol edilmesi zor problem ile başa çıkmada en belli başlı güçlüğümüz, Perslilerin, petrol problemi hakkında Amerikalı ve Britanyalı tarafların fikirlerinin farklı olduğuna dair ısrarlı inanışlarıdır. Başkan'ın temsilcisi tarafından yapılacak bir yaklaşım korkarım ki yalnızca Dr. Musaddık'ın bu inancını kuvvetlendirecektir," diye yazıyordu.

Bu mesaj, Acheson'un "Morrison dışişleri konusunda hiçbir şey bilmiyor ve durumu anlamıyordu" şeklindeki düşüncesini doğruluyordu. "Yaratıcılıktan uzak ve mermi kokulu diplomasi taraftarı" olarak nitelendirdiği Britanyalıların Tahran'daki sert büyükelçisi Sir Francis Shepherd'a daha da az değer veriyordu. Hoşnutsuzlukları karşılıklıydı. Acheson'un Tahran'a bir hükümet temsilcisi göndereceğini öğrenir öğrenmez, bunun kendi işine bir müdahale olduğunu düşünen Shepherd Amerikalıların cüreti karşısında duyduğu "şaşkınlık ve hayâl kırıklığını" ifade etmek için bir basın toplantısı düzenledi.

"Harriman'ın buraya gelmesinin ne faydası var?" diye sordu. "Biz bu meselede arabuluculuk istemiyoruz." Bu hiç de diplomatik olmayan bir feverandı ve Dışişleri'nin talimatı ile Shepherd ertesi gün sözünü geri aldı.

İşte bu havada, Büyükelçi Grady, Truman'ın mektubunu sunmak üzere Musaddık'ı ziyaret etti. Beyaz birtakım elbise ile şık bir tropikal şapka giyiyor ve gazetecilere mutluluk içinde el sallıyordu. Fakat toplantı hiç de iyi gitmedi. Musaddık'ın isteği üzerine Grady mektubu yüksek sesle okudu ve Truman'ın Adalet Divanı'nın tavsiyesine uyması için ısrar ettiği paragrafa vardığında Musaddık otuz saniye süren bir gülme nöbetine tutuldu. Sonunda sustuğunda uzun bir sessizlik oldu. Musaddık Grady'ye İran'ın bu davada Adalet Divanı'nın yargılama hakkı olmadığına inandığını söyledi. Daha sonra Birleşik Devletler'i uzun ve gittikçe öfkesi artan bir şekilde suçlamaya başladı. Uzun söylevi öylesine iğneleyiciydi ki Grady, Harriman'ın muhtemel ziyaretini bile söyleyemedi.

Bu karşılaşmanın haberlerini alan Acheson çok rahatsız oldu ve Grady'e Harriman'ın görevini net olarak bildiren açık seçik bir not yolladı:

Başkan'ın teklifi ve Başkan ile benim en büyük önemi verdiğimiz adımda yeni, olumlu bir unsur bulunmaktadır. Musaddık'ın son hareketinin ilk tepkisiyle aynı olmayacağına inanıyorum. Eminim ki, nezaketi, Başkan'ın mesajını tamamiyle dikkate almasını ve Başkan'ın bu konu hakkındaki görüşleri-

ni aktaracak ve Musaddık'ın olası önerilerini dinleyecek Başkan'ın kişisel temsilcisini kabul etmesini sağlayacaktır. Bundan dolayı sizden Musaddık'ı mümkün olabilecek en hızlı ve nazik bir şekilde tekrar görmenizi istiyorum. Biliyorum ki, bu düşüncelerle onu ikna edebilirsiniz.

Grady kendine söylendiği şekilde yaptı ve Acheson'un ikna edici olduğu doğrulandı. Harriman'ın görevinin herkesin menfaatine olduğu konusunda Musaddık ikna oldu. Harriman 15 Temmuz 1951'de Tahran'a vardı. Karşılama komitesi "Harriman'a ölüm!" diye bağırarak onbin öfkeli İranlı idi.

Siz Onların Ne Şeytan Olduğunu Bilmezsiniz

Avarell Harriman'ın Tahran'daki ilk saatlerinde bir uğursuzluk vardı. Bindığı limuzin havaalanından gelirken öfkeli kalabalıklara rastlamamak için dolambaçlı yollar kullandı. Kendisi için hazırlanan misafir sarayına salimen vardı fakat akşam yemeğini havada yankılanan silah sesleri arasında yemek zorunda kaldı. Zırlı arabalar içindeki askerler ve atlı polisler protestoculara ateş açıyorlardı. Gece yarısı olduğunda şehir kan ve gözyaşartıcı gaz ile yıkanmış gibiydi. Yirmiden fazla insan ölmüştü, ikiyüz kadar da yaralı vardı.

Protesto neden böylesine korkunç bir katliam ile sona ermişti? Ertesi gün çıkan gazeteler Şah Muhammed Rıza ve sertlik yanlısı İçişleri Bakanı General Fazlullah Zahidi'yi Harriman'a İran'ın bir kaos içerisinde olduğu izlenimini vermek için kasten şiddet kullanmakla suçladılar. Başbakan Musaddık çok öfkelenmiş ve gün bitmeden Zahidi'yi görevinden aldı.

O öğleden sonra Harriman ilk ziyaretini Musaddık'a yaptı. Bu toplantı Harriman'ın uzun diplomatik kariyeri boyunca yaptıklarından çok farklıydı. Musaddık'ın mütevazî evinin üst katındaki bir yatak odasına götürüldüğünde onu deve tüyü paltosu ile yatakta boylu boyunca uzanmış olarak buldu. Hasta haliyle Harriman'ı buyur ettikten sonra, Birleşik Devletler'in

zulme uğrayanların dostu mu yoksa sadece alçak Britanyalıların kuklası mı olduğunu öğrenmeyi ümit ettiğini söyledi. Harriman cevap olarak Londra'da yaşadığını ve iyi Britanyalılar olduğu kadar kötülerinin de olduğunu söyledi. Musaddık itiraz etti. "Siz onları bilmezsiniz, siz onları bilmezsiniz," diye mırıldandı.

Musaddık, Britanya'nın anayasal geleneğine duyduğu sınırsız saygıyla Britanya hükümeti ve emperyal tarihini küçümsemesinin asla çelişmediğini söyledi. Toplantılardan birinde düşün olduğu torunundan bahsedince Harriman torununun nerede tahsil yaptığını sordu. Musaddık "Tabii ki İngiltere'de, başka nerede olabilir ki?" diye cevap verdi.

Harriman Washington'a gönderdiği telgraflarda Musaddık'ı "çok katı" ve "kafasını Britanya petrol şirketinin İran'daki faaliyetleri ve etkisini tamamen yok etmeye takmış" biri olarak tanımlıyordu. Bir biyografi yazarına göre, Harriman'ın ihtiyar adam hakkındaki izlenimleri hayâl kırıklığını yansıtıyordu:

Yalan söylediği ortaya çıktığında [Musaddık] telaşlı, çocuksu bir kahkaha veya yürek paralayan bir itiraf ile karşılık veriyordu. Genellikle dolambaçlı bir taktik ve kötü gizlenmiş yeni bir çark ediş tekrarlanıyordu. Çaresiz olduğunu hissettiriyordu ve milliyetçi fanatiklerin açık baskısı altındaki bir lider olarak hiçbir konuda yumuşama göstermiyordu. Baskı altında olduğu zamanlarda pembe pijamaları içinde ellerini göğsünde kavuşturup, gözlerini kırıştırap yatağında soluyarak yatıyor ve hayata pamuk ipliğiyle bağlıymış gibi görünüyordu.

Ama uygun an geldiğinde zayıf, eli ayağı tutmaz bir adamdan kurnaz ve dinç bir düşmana dönüşebilirdi. Harriman'ın misafir edildiği saraya gelirken ayaklarını yavaşça sürüklüyor ve bastonuna dayanarak yürüyordu. Fakat içeri girer girmez bastonu bir kenara fırlatır ve bazen fırlattığı yerde unuturdu. Marie Harriman'a ilk takdim edildiğinde onun elini sıkıca tuttu ve neredeyse dirseğine varıncaya kadar her yerini öptü. Daha sonra ona öyle bakışlar atarken yakalandı ki bazen düşüncelerinin düzenini kaybettiği bile oldu.

Harriman Tahran'a gelirken Walter J. Levy adında bir petrol uzmanını da yanında getirmişti. Levy, Musaddık ile yapılan toplantıların birkaçına katıldı ve İranlıların Abadan'daki rafineriyi kendi başlarına çalıştırdıkları takdirde Musaddık hükümetinin karşılaşacağı engelleri tekrar tekrar sıraladı. Üst yönetim ve teknik işler için eğitilmiş hemen hemen hiçbir İranlı yoktu ve eğer bir mucize kabilinden petrolün akışı sağlansa bile, İran'ın bunu pazara taşıyacak tankeri yoktu. Anglo-İraniyan tarafından yapılan ve 1950 yılında yaklaşık 10 milyon pounda ulaşan imtiyaz ödemesinin de artık olmaması, İran'ın istikrarını bozup muhtemelen Musaddık'ın devrilmesine ve yerine Moskova güdümlü Tudeh hükümetinin geçmesine yol açacaktı. Bu da Batı'nın askerî müdahalesine yol açabilirdi.

Tartışmalar Musaddık'ı bir nebze olsun etkilemedi. İran'ın bütün dertlerinin kökeninde yabancı müdahalesinin olduğu fikrinde ısrar ediyor ve her şeyin Persepolis'i yirmi dört asır önce yakıp yıkan "Büyük İskender ile başladığım" söylüyordu. Levy, Britanyalılarla bir anlaşmaya varamazsa İran'ın nelere katlanmak zorunda kalacağını söylediğinde, Musaddık, gözlemini devirip şu çok basit cevabı veriyordu: "Tant pis pour nous." Bizim için ne kadar kötü.

Geleneksel diplomasideki al-ver pazarlığına alışkın olan Harriman ve yardımcıları, Musaddık'ın delirtici müzakere şekline dolaylı şaşkın vaziyetteydiler. Amerikalı tercüman Vernon Walters'ın daha sonra yazacağı gibi, "Dr. Musaddık iki adım geri atmak için bir adım ileri atmayı öğrenmişti. Gün boyu süren bir tartışmadan sonra Mr. Harriman Musaddık'ı belirli bir noktaya getirmişti. Ertesi gün tartışmayı özetlemek istediğinde, Musaddık bırakın önceki günkü yerinde, iki gün önceki yerinde bile değildi. Üç gün önceki bir yerde duruyordu."

Walters o sırada Birleşik Devletler ordusunda yarbaydı. Lisan konusundaki özel yetenekleri sonraları üstlerinin dikkatini çekecek ve parlak kariyeri CIA başkan yardımcılığı ve Almanya büyükelçiliği ile neticelenecekti. Bir keresinde, Musaddık'm burnunu kastederek "Jimmy Durante yanında burunsuz

kalır,” diyecek kadar saygısız bir zekâya sahipti. Daha da önemlisi, ne zaman harfi harfine tercüme yapıp ne zaman söylenenlere yeni bir anlam vereceğini iyi bilirdi. Mesela bir defasında Büyükelçi Grady’nin karısı İran liderine “Dr. Musaddık yüzünüz her şeyi anlatıyor. Hiçbir şey düşünmediğinizi boş bakışınızdan anlıyorum,” demişti. Walters bunu Fransızca’ya “Dr. Musaddık yüzünüz çok anlamlı. Derin derin düşündüğünüzü yüzünüzdeki ciddiyetten anlıyorum,” diye çevirmişti.

Musaddık ile Harriman arasındaki görüşmelerin duraklamasının sebebi Musaddık’ın tartışma şekli veya petrol endüstrisinin karmaşıklığını kavrayamaması değildi. Gerçek sebep, bu tartışmanın niye yapıldığı konusunda iki adamın farklı yaklaşımlarıydı. Harriman’a göre tartışmanın konusu pratik meselelerdi. Bunlar da mantıklı analiz yaparak, tartışarak ve uzlaşarak halledilebilecek bir dizi teknik konuydu. Musaddık’ın görüş açısı ise tamamen farklıydı. Ona göre, İran özgürlüğünün kutsal bir anını yaşıyordu. Kanında dolaşan Şii idealleri, isterse sonu şehitlik olsun, onu adalet aramaya kararlı kılıyordu. Bu olağanüstü anda rafinerinin yönetimi veya tanker kapasitesi hakkındaki detaylar onun için konuyla ilgisi olmayan gülünç şeylerdi.

Harriman’ın Britanya ile yeni bir ilişki kurması için Musaddık’a ısrarı üzerine yaşlı adam kafasını salladı ve “Siz onların ne hilekar olduğunu bilmezsiniz. Siz onların ne şeytan olduğunu bilmezsiniz. Siz onların dokundukları her şeyi nasıl kirlittiklerini bilmezsiniz,” dedi.

Walter Levy Tahran sokaklarında karşılaştığı bir grup insanla yaptığı sohbet sırasında İranlıların çoğunun da bu görüşü paylaştığını gördü. Aralarında şöyle bir diyalog geçti:

Levy: Britanyalı teknisyenlerin Abadan’ı terk etmesi halinde orayı sizin işletmek zorunda kalacağımızın farkında mısınız?

İranlılar: Evet.

Levy: Britanyalılar olmadan orayı işletemeyeceğinizin farkında mısınız?

İranlılar: Evet.

Levy: Böylece İran petrolü bir daha dünya pazarına ıkamayacak?

İranlılar: Evet.

Levy: Ve eğer İran petrolü retilemezse, İran hazinesine para da gelmeyecek?

İranlılar: Evet.

Levy: Ve eğer paranız olmazsa mali ve ekonomik bir kriz olur, bu da komünistlerin güçlenmesi demektir?

İranlılar: Evet.

Levy: Öyleyse bunun için ne yapmayı düşünüyorsunuz?

İranlılar: Hiçbir Şey.

Harriman Musaddık'ı ikna edemeyince, onu dolaylı yollar-dan etkilemeye karar verdi. nce Şah'tan yardım istedi. Fakat Şah gayet samimi olarak millileştirmenin aleyhinde tek kelime edemeyeceğini söyledi. Sonra İranlı gazetecileri bir basın toplantısına çağırıp, İran'ı "heyecan ile olduğu kadar mantıklada" krize göğüs germeye çağıran bir bildiri okudu. Bu sözler ağzından çıkar çıkmaz bir gazeteci ayağa fırlayıp "Biz ve tüm İran halkı Başbakan Musaddık'ı ve petrolün millileştirilmesini destekliyoruz!" diye bağırdı. Diğerleri de bağırmaya başladılar ve salondan yürüyüp ıktılar. Harriman baŐım ümitsizlik içinde sallayarak tek başına kaldı.

Musaddık ile kitleleri kimin etkileyebileceği sorusunu düşünüp taŐınırken Harriman'ın aklına tuhaf bir fikir geldi, Aye-tullah Kaşani'ye baŐvuracaktı. Ateşli bir molla olan Kaşani İran'ın en nüfuzlu Şahsiyetlerinden biriydi. Onlar kadar farklı iki adam olamazdı. Harriman dünyanın en zengin ailelerinden birisine mensuptu. Yale'de okumuŐtu. Kayak yapar, polo oynardı. Hayatını sosyetenin kaymak tabakası arasında geçirmişti. Kaşani ise lde Britanyalılara karşı savaŐmıŐ, onlar tarafından hapsedilmıŐ ve daha sonra da Şah'ın emriyle sürgüne gnderilmıŐti. Uzun ve siyah bir sakalı vardı, sarık takıyordu. Bütün dünyası günün büyük bir kısmını düŐünerek, dua ederek ve plan yaparak geçirdiği halı dŐeli kkk bir odadan ibaretti. Haftada birkaç kere kendisini ilahi bir varlık olarak gören

inançlı kalabalıklar karşısına emperyalizmi kınamak veya camiye gitmek için çıkıyordu.

Kaşani'nin kapısına vardığında Harriman'ı ruhani liderin kıpırdamadan oturduğu karanlık bir odaya aldılar. Ayakkabılarını çıkardıktan sonra halıya oturup saygılarını sundu ve petrol krizinin ancak İran'la Britanya arasında bir tür anlaşma sağlanması durumunda çözülebileceğini, Kaşani'nin de bunu kabul edeceğini umduğunu söyledi. Musaddık'ı bir Britanyalı görevli ile görüşmeye ikna etmek için belki de Kaşani'nin yardımcı olabileceğini söyleme cüretinde bulundu. Daha bu ilk cümlelerin tercüme edilmesiyle birlikte, Kaşani, hakaretler yağdırarak patladı. Özetle, hiçbir saygıdeğer İranlımm Britanya "köpekleri" ile biraraya gelmeyeceğini, bunu teklif etmekle Birleşik Devletler'in kendisini İran'ın bir düşmanı haline getirdiğini söyledi. İran petrolü toprağın altında kalabilirdi. "Eğer Musaddık dayanamayıp baş eğerse onun kanı da Razmara'nınki gibi akacaktır," diye sözlerini bitirdi.

Bu tehdit ile tatmin olmayan Ayetullah, bizzat Harriman'ı da tehdit etti. Harriman'a Binbaşı Embry'nin adını duyup duymadığını sordu. Harriman duymadığını söyleyince Kaşani açıkladı: "1911 ya da 1912 yılında İran'a gelen bir Amerikalı idi. Hiç üstüne vazife olmadığı halde petrol işi ile ilgilenip halkın nefretini topladı. Bir gün Tahran'da dolaşırken sokakta vuruldu ama ölmedi. Hastaneye kaldırdılar. Öfkeli kalabalık takip edip hastaneye daldı ve onu ameliyat masasında parçaladılar. Anladın mı?"

Harriman büyük bir çaba harcayarak kendini kontrol etti ve "Haşmetli, siz de şunu bilin ki ben de hayatım boyunca birçok tehlikeli durumlarda kaldım ve kolay kolay korkmam," diye soğukça cevap verdi. Kaşani omzunu silkti ve "Öyleyse denemekten bir zarar gelmez," dedi.

Harriman'ı ümitsizliğe düşüren sadece Kaşani'nin Musaddık'tan bile daha beter bir biçimde uzlaşma fikrini küçümsemesi değildi. Acheson'a gönderdiği bir telgrafta söylediği gibi Britanyalılar da onu diğerleri kadar bıktırıyordu:

Britanyalıların İran'daki petrolü en büyük denizaşırı zenginlikleri olarak kabul etmelerine rağmen, savaş zamanında Churchill ve Eden'in yaptığı ziyaretler dışında görebildiğim kadarıyla hiçbir bakan İran'a gelmemiş. Petrol şirketinin direktörleri de çok nadir gelmişler. Burada oluşan durum az gelişmiş ülkelerde dünya çapında yükselen milliyetçiliğin, kötü yönetim ile birleşmesinin trajik bir örneğidir. İranlıların Britanya kolonisi olmaktan kurtulabilmek için petrol gelirlerinden fedakârlık etmeye hazır olduklarına hiç şüphe yoktur. İnsanların büyük bir kısmı bunun üstesinden gelmek için her türlü sonuca katlanmaya hazır durumda. Britanyalıların buradan gönderdikleri raporların ve yaptıkları önerilerin gerçekçi olmadığı çok açıktır. Britanya hükümetinin burada neler olup bittiğini anlaması şarttır.

Tüm engellere rağmen bir ara çözüme ulaşılabilir gibi oldu. Harriman, eğer "Britanya hükümeti Anglo-Iranian Petrol Şirketi adına İran'daki petrol endüstrisinin millileştirilmesi prensibini kabul ederse" Britanya delegasyonu ile görüşeceğini açıklayan bir bildiri yayınlama konusunda Musaddık'ı ikna etti. Harriman'ın hiddetine rağmen Dışişleri bu görüşme önerisini geri çevirdi. O da Londra'ya gidip bizzat ricada bulunmaya karar verdi. Britanya kabinesi ile üç saatlik bir toplantı yaptı. Kabine üyeleri kendi aralarında bölünmüştü. Bazıları sert tavır devamından yana iken, diğerleri Tahran'a özel bir görevli göndermenin akıllıca olabileceğini kabul ediyorlardı. Başbakan Attlee Ortadoğu'da hiçbir tecrübesi olmayan, Britanya elit kesiminin varlıklı üyeleri Sir Richard Stokes ve Lord Privy Seal'i göndermeye karar verdi.

Stokes'a petrol şirketinin petrolün İran'a ait olduğunu kabul ettiğini ve kârı yarı yarıya paylaşmaya razı olduğunu Musaddık'a söylemesi talimatı verilmişti. Fakat petrolün çıkarılması, rafine edilmesi ve ihraç işlemleri Britanyalıların kontrolünde kalmalıydı. Bu teklif özünde Basil Jackson'un altı hafta önce Tahran'a götürdüğü teklifin aynısıydı. Stokes'a bunu açık etmemesi söylenmişti. Jackson'un teklifinin sınırları içinde kala-

cak fakat “gerekirse süsleyip, yumuşatarak ana noktaları başka şekillerde sunup yeniden biçimlendirecekti.”

İlk görüşmede Musaddık Stokes’a Katolik olup olmadığını sordu. Stokes evet deyince, Musaddık İran’ın Anglo-Iranian Petrol şirketi’nden boşanma aşamasında olduğunu ve Katoliklerin de boşanmaya karşı olmasından dolayı Stokes’un bu göreve uygun olmadığını söyledi. Stokes şaşırmamıştı. O da Musaddık’a onun Anglo-Iranian’a yaptığının boşanmaktan çok bir cinayete benzediğini söyledi.

Bu konuşma görüşmeleri tatsızlaştırdı. Anglo-Iranian’ın 31 Temmuz’da Abadan rafinerisini kapatma kararı görüşmeleri daha da güçleştirdi. şirket yetkilileri başka seçenekleri olmadığını söylediler. Depolama tankları tamamen doluydu. Tanker kaptanlarına İran’ın talep ettiği makbuzların imzalanmaması talimatı verildiğinden tankerler denize aılamıyordu. Bu adım krizin ne kadar derinleştiğini gösteriyordu.

Stokes Musaddık’a teklif ettiği anlaşmanın daha önce zaten başbakan tarafından reddedildiğini çok iyi biliyordu. Stokes ülkesine çektiği bir telgrafta teklifinin özünün “başka bir ad altında” Anglo-Iranian’ın faaliyetinin devamını sağlamak olduğunu söylüyordu. Ayrıca “bu tatsız gerçeği gizlemek için de birçok yöntemi denediğini fakat tehlikeli olmayan ya da Perslilerin bile kabul edeceği kadar şeffaf bir yol bulamamaktan” yakınıyordu. Kendi payına Musaddık sadece şu üç konuda görüşme yapabileceğini açıklamıştı: Sadece lke ihtiyaçlarını karşılamak için İran petrolünün Britanya’ya satışına devam edilmesi, Britanyalı teknisyenlerin yeni kurulan İran Ulusal Petrol şirketi’nin emrine verilmesi ve Anglo-Iranian’ın millileştirilen varlıkları için İran’ın ödeyeceği para miktarı.

Görüşmeler kaçınılmaz sona doğru giderken Stokes ve Hariman etrafa bir göz atmak için Abadan’a gittiler. Abadan’da meşgul oldukları işler kriz karşısındaki yaklaşımlarının ne kadar farklı olduğunu gösteriyordu. Stokes Britanya konsolosunun İranlı yetkilileri Abadan’dan dışarı çıkarmaya çalışması üzerine diplomatik heyecana kapıldı. Daha sonra kendisine havaalanından gelirken öncülük eden kamyonu bir İranlının

arabasının çarpmasıyla öfkesi çığıından çıktı. Konsolos yerel yöneticiye yazdığı öfke dolu mektupta “gelecekte Majestelerinin Hükümet temsilcisinin bu tür hakaretlere maruz kalması için” güvence talep ediyordu. İran dışişleri bakanlığı konsolosu sınır dışı ederek cevap verdi. Ayrılmadan önce Londra'ya bir telgraf çekip “askerî bir hareket durumunda” yardımcı olabilmek için Basra'da kalmayı teklif etti.

Harriman ise zamanını daha iyi kullandı. Abadan'ı dolaştı. Truman'a gönderdiği telgrafta “büyük bir batılı petrol şirketinin işçilerin barınması için ne kadar dehşet verici şeyler inşa ettiğini görmeye düştüğü şaşkınlıktan“ bahsediyordu. Daha sonraki mesajlarında Britanyalılar'ın “İran'a karşı tamamen bir 19. yüzyıl kolonyal tavrı içinde olmasından” yakınıyordu. Ciddi olarak görüşmelerde bulunmak yerine sadece “düşüncesiz cümleler” sarfedip, İran'da bulunan mülklerinin nasıl çalıştığına dair “tahrik edici ve kızgınlık içeren ifadelerde” bulunuyorlardı. “Britanyalılar işbirliği yapmadıkları takdirde görevimi başarabilmemin tamamen imkânsız olmasa da hayli zorlaşacağını samimi olarak ifade ediyorum,” diye bitiriyordu.

Bir bağırsak rahatsızlığı ve boğucu yaz sıcağı Harriman'ın sınırlarını daha da yıprattı. Tahran'da kaldığı saray gösterişliydi ama boğucu havayı dağıtmak için sadece birkaç tane hantal vantilatör vardı. Sarayda rahatlamaktan ümidini keserek içinde havalandırması bulunan resmî uçağı ile taşra şehirlerine uzun uçuşlar yapmaya başladı. Uçak kabininin olabildiğı kadar soğutulmasını emrediyor, sonra da o ve yardımcılarını battaniyelere sarınarak soğuşun zevkini çıkarıyorlardı. Vernon Walters serinlemek için saatte sekizyüz galon benzin yakmanın bir parça pahalı olduğunu söylediğinde Harriman öfkeyle dikilerek “eğer sen benim yıllarca ödediğim gelir vergilerini görseydin benim Birleşik Devletler için bunlardan birkaç tane satın aldığımı öğrenirdin,” diye cevap verdi.

Musaddık, Stokes ile birkaç defa daha biraraya geldi ve bir keresinde ümit ışığı olabilecek bir not uzattı ona. Eğer Britanyalılar İranlıların petrol endüstrisini kontrol etme hakkını kabul ederlerse, o da tazminat için şirketin “haklı taleplerini”

“bütünüyle ve uygun bir şekilde” görüşecekti. Şaşırın Stokes Dışişleri'ne bir telgraf çekerek ona ümit verici gibi gelen bu teklifi incelemek için izin istedi. Kaba saba iki emir taşıyan sert bir cevap geldi: “daha fazla imtiyaz olmayacaktı” ve Stokes görüşmeleri kesip derhal Londra'ya geri dönecekti.

22 Ağustos'ta Britanya kabinesi İran'a karşı bir dizi ekonomik yaptırım uygulamaya başladı. Şeker ve çelik de dahil olmak üzere temel Britanya mallarının İran'a ihracını yasakladı. Tüm Britanya personelinin İran petrol alanlarından ve yaklaşık üç yüz “anahtar” yöneticinin de Abadan'dan ayrılmasını emredip, İran'ın Britanya bankalarında bulunan hesaplarını bloke etti. Ertesi gün Stokes Tahran'ı terk etti.

Musaddık basın toplantısında “hiçbir sonuç yok” diye itirafa bulundu. “İyi değil. Her şey bitti.”

Stokes ayrılınca Başbakan Attlee Truman'a gönderdiği muzafferane bir telgrafta “sanırım görüşmelerin kesilmesine sebep olan tarafın tamamen Persler olduğunu kabul ediyorsunuzdur. Artık şimdi tek yol Birleşik Devletler kamuoyunun Majestelerinin Hükümetini desteklemesidir,” diyecekti.

Ama ricası ses getirmedi. Harriman'ın başarısızlığından dolayı Truman hayâl kırıklığı içindeydi ama suçu daha çok olan tarafın uyuşmaya yanaşmayan Britanya olduğunu düşünüyordu. Gönderdiği cevapta, ne Britanyalılar ne de Amerikalılar “İran halkının meşru isteklerine karşı olabilecek” hiçbir adım atmamalıdır diyordu.

Harriman Tahran'ı terk etmeden önce Şah'a bir ziyarette bulundu ve toplantı sırasında ihtiyatlı bir teklifte bulundu. Madem Musaddık krizin Batı tarafından kabul edilebilir bir şekilde çözülmesini imkânsız hale getiriyordu, o halde Musaddık devrilebilirdi. Harriman o sırada Şah'ın Musaddık'ı görevden almasının mümkün olmadığını biliyordu. Bununla birlikte meseleyi gündeme getirmekle iki sene sonra gerçekleşecek darbedeki Amerikan katkısının sinyallerini veriyordu.

Sonraları Vernon Walters, “bu diğerlerinden farklı bir görevdi. Alice Harikalar Diyarında gibiydi. Mr. Harriman'ın Washington'daki sekreterinden bir daha sefere neler olacağını ta-

kip edebilmek için o kitabın bir kopyasını istemiştim,” diye yazacaktı. “Bu seferlik başarıya ulaşamayan bir görevdi fakat önümüzdeki yirmi beş yılın petrol politikalarına damgasını vuracaktı. Dr. Musaddık’ın ömrü bunu görmeye yetmedi ama bir şekilde kökleri ona kadar uzanıyordu.”

Bu son çabaların da başarısızlığa uğraması üzerine Dışışleri Bakanı Morrison ve Büyükelçi Shepherd çabalarını Musaddık’ın devrilmesi üzerinde yoğunlaştırdılar. Shepherd bu düşüncüyü İranlı arkadaşlarına açtı ve hemen akabinde de Musaddık’ın bundan haberi oldu. 6 Eylül’de Senato’da yaptığı konuşmada onları suçlayarak, entrikalarına son vermedikleri takdirde Abadan’da kalan son Britanya vatandaşlarını da iki hafta içinde yurt dışına çıkarmakla tehdit etti. Başbakan Attlee’nin cevabı ise İran kıyılarında gezinen Kraliyet Donanması filosunu güçlendirmek oldu.

Britanya’lar, en azından bir yıldır, kendilerinin olarak kabul ettikleri rafinerileri ve petrol sahalarını emniyet altına almak için İran’a asker çıkarma ihtimali üzerinde duruyorlardı. 1950 yılının sonbaharında Büyükelçi Franks Washington’daki Amerikalı yetkililere hükümetinin “güney İran’a küçük bir Birleşik Krallık askerî gücü çıkartmasının provakatif değil ama istikrar sağlayıcı bir etkisinin olacağına” inandığını söyledi. Takibeden Nisan ayında Bank of England’ın başkanı Sir George Bolton, Ortadoğu danışmanının hazırladığı bir raporu Dışışleri’ne yoladı. Raporda, İran’daki politik hareketliliğin, “petrol sahaları ve rafineriyi güç kullanarak ele geçirecek bir müdahale ihtimali üzerinde durulması”nı gerektirdiği yazılıydı. Savunma Bakanı Emanuel Shinwell kabineye Anglo-Iranian’ın millileştirilmesine müsaade etmenin kötü örnek teşkil edeceğini söyledi ve “kuyruğumuzun devamlı olarak kapıya sıkıştırılamayacağımı göstermeye hazır olmalıyız,” dedi. Anglo-Iranian yetkilileri Dışışleri’ne gönderdikleri kısa bir notta, Britanya askerlerinin Abadan’a çıkmaları halinde “Perslilerin muhtemelen vazgeçeceği” ve şirketin de “İranlıların yapmayı reddedebilecek-

ri işleri yapmak için Doğu Afrika'dan binlerce zenciye" getirebileceğini öngörüyorlardı.

Harriman'ın gelişinden iki ay önce, 1951 Mayıs'ında, Britanyalılar İran'ın işgali ve istilası için detaylı iki plan hazırlamışlardı. Değişik aşamalarda Korsan ve Plan Y kod adları verilen birinci planda, rafineri ve petrol sahalarını "ele geçirip emniyet altına almak" için yetmiş bin askeri "hava yoluyla gelebilecek azami sayıda kuvvet ile birlikte bir deniz taarruzu yaparak" kullanmayı tasarlamışlardı. Mini Harekat adlı daha kısıtlı olan diğer planda ise, sadece rafineri iki haftalığına ya da süresiz olarak ele geçirilecek, tankerler depolarda bulunan petrolü alarak Körfez'de başka bir yerde rafine edilmesini sağlayacaktı. Bu planlara taraftar olanlar sadece Britanya'ya petrol akışını sağlamakla kalmayacaklarını aynı zamanda ülkede bir yurtseverlik dalgası da yaratacaklarını düşünüyorlardı. Amirallik Birinci Lordu olan Lord Fraser'a göre, cesur bir askeri darbe Britanya'daki "köhnelik ve kasveti" dağıtıp "Pers cüceler tarafından itilip kakılmaya" razı gelinmeyeceğini ispatlayacaktı.

Bazı Britanya yetkilileri bu planlara şüphe ile yaklaşıyorlardı. Fakat istiladan yana çok kuvvetli bir eğilim vardı ve eğer Truman yönetiminin amansız muhalefeti olmasaydı istila gerçekleşebilirdi. Amerika'nın Britanya büyükelçisi Walter Gifford 16 Mayıs'ta Acheson'a gönderdiği telgrafta Londra'da "savaş taraftarı havadan rahatsızlık duyduğunu" belirtiyordu. Ayrıca, Dışişleri'nin istila karşısında Amerika'nın itirazının "fazla olmayacağı ve muhtemelen üstesinden gelinebileceğine" dair bir düşünce taşıdığı konusunda uyardı.

Gifford sözlerine devam ederek "Bu arka plana rağmen Britanyalıların güç kullanma tehdidi onları eninde sonunda şu seçeneklerden biri ile karşı karşıya bırakacaktı: Ya öngörülemeyen sonuçların riskini alacaklar, ya da teslim bayrağını çekip prestijlerinin yok olmasının ve belki de mevcut konumlarının kaçınılmaz olarak zayıflamasının sonuçlarına katlanacaklardı. Bizim tahminimize göre Birleşik Krallığın güç kullanma ya da kullanmama yönünde alacağı nihai karar son tahlilde Birleşik Devletler'in ne kadar destek vereceğine bağlıdır," diyordu.

Acheson bu mesajın önemini çabucak kavradı. Büyükelçi Franks'i çağırarak Birleşik Devletler'in İran'a karşı "güç kullanmasına veya güç kullanma tehdidine" kesinlikle karşı olduğunu ve Truman'ın "Pers güçleri ile Britanya askerleri arasında silahlı bir çatışma çıkaracak hiçbir şeye müsaade edilmemesi üzerinde önemle durduğunu" belirtti. Onun bu açık sözlü tavrı istenilen etkiyi gösterdi. Franks hemen ülkesine bir mesaj göndererek Britanya'nın istila planlarını uygulaması halinde Washington'un "muhalefetinin şimdikinden daha şiddetli olacağı" konusunda uyardı.

Truman'ın mesele karşısındaki tavrı Amerikan basınında çok destek buldu. *Wall Street Journal* Britanya'nın "tehditleri" konusunda feryat etti. *Philadelphia Inquirer*, İran'ın Britanyalılar tarafından işgal edilmesinin "çabucak bir Üçüncü Dünya Savaşı'na yol açacağı" hususunda uyardı. CBS'in revaçta yorumcusu Howard K. Smith, Ortadoğu'da bulunan birçok ülkenin İran'ı desteklediğini ve bir istilanın "bütün Güney Asya'yı Batılı yabancılara karşı harekete geçirip hem Britanya hem de Birleşik Devletler için ciddi bir dert olacağını" iddia ediyordu.

Londra'daki savaş yanlılarının başını çeken Dışişleri Bakanı Morrison Amerikalıları tavırlarını değiştirmeleri için iknaya çalışıyordu. Ona göre eğer Britanya Musaddık gibi "zihnen fanatik olan" birinin karşısında "zayıf ve etkisiz" kalırsa bunun sonucu Batı için hiç de iyi olmazdı. Acheson'a Adalet Divanının "bildirisi"nden sonra İran'ın tutumundan vazgeçmemesi durumunda Amerikalıların istilayı destekleyip desteklemeyeceğini sordu. Acheson, kesinlikle desteklemeyeceği cevabını verdi. Şartlar ne olursa olsun İran'ın Britanya tarafından işgalinin "feci politik sonuçları" olurdu.

İran'ı işgal etme konusunda hiçbir zaman hevesli olmayan Başbakan Attlee için bu kadarı yeterliydi. Kabine 19 Temmuz'da askerî hareket seçeneğini ertelemek için oylama yaptı. Bu kararı dengelemek için de üç savaş gemisinin Irak'a gönderilmesine karar verdi. Ama Morrison vazgeçmedi. Eylül ayında Musaddık son kalan Britanyalıların da yakında Abadan'dan çıkarılacağını açıklayınca, Morrison kabineye istila zamanının

geldiğini söyledi. Attlee Körfez’de yapılacak bir deniz gücü gösterisine razıydı ama şiddetli bir askerî harekate kesinlikle karşıydı.

Attlee kabineye “Abadan Adası’nın işgali Pers Hükümeti’nde bir değişikliğe yol açmayacağı gibi bütün Pers halkının da Britanya’ya karşı birleşmesine yol açabilir. Pers işçiler olmayınca da ne petrol kuyuları ne rafineri çalıştırılabilir. Eğer çözümü kuvvet kullanarak bulmaya çalışsaydık Güney Amerika hükümetlerinin Birleşik Devletler’in öncülüğünü kabul ettiği ve Asya hükümetlerinin de bize karşı düşmanca tavırlarının olduğu Birleşmiş Milletler’de çok fazla destek bulamazdık,” dedi.

Attlee’yi istila için ikna edemeyen Morrison gizli bir operasyon başlatma kararı verdi. İran’da uzun yıllar boyunca araştırmalar yapmış iki meşhur bilim adamına yöneldi. Bunlardan biri, bayan Ann K. S. Lambton, İkinci Dünya Savaşı süresince Tahran’daki Britanya Büyükelçiliği’nde basın ateşesi olarak bulunmuş ve Britanya’nın en önemli İran uzmanlarından birisi olmuştu. Morrison’un isteği üzerine ilerde İran kamuoyunu Musaddık aleyhine döndürmek için Britanya’nın kullanabileceği “etkili propaganda yöntemleri”ni bulmaya koyuldu.

Lambton’un rolü sadece tavsiyede bulunma ile sınırlandırılmıştı. Lambton’un tavsiyesi ile Morrison’un bulduğu diğer bilgin daha ateşli bir karaktere sahipti. Morrison ondan tavsiyeden daha fazlasını istiyordu. Adı Robin Zaehner olan bu kıdemli gizli ajan İran’da Gizli Haberalma Teşkilatı için çalışmıştı. Zaehner’in akıcı bir Farsçası ve İran siyasetinin önde gelenleri ile yakın tanışıklığı vardı. Bir Dışişleri notunda “çok kurnaz bir kişi” olarak tarif edilmişti. Ancak cırlak sesi ve tuhaf halleri geleneksel casus tipine hiç uymuyordu. Meslek hayatını inceleyen bir Amerikalı onu renkli ve çok yönlü bir kişilik olarak tarif ediyordu:

Düşüncelerini hayat tarzıyla bağdaştırma konusunda Zaehner’in olağanüstü bir yeteneği vardı. Görevinin hafif yönlerinden zevk alırdı. Felsefe, din ve insan davranışları yerine dedi-kodu ve tartışma ile meşgul idi. Çok içki içerdi. Aldous Hux-

ley geleneğinin tersine Zaehner ebedi gerçeklik hakkındaki duyusal algılamasını arttırabilmek için uyuşturucular ile yakın temas halinde olmuştu... İran siyasetini öğrenmek isteyenlere Lewis Carroll'un *Aynaya Bakmak* adlı kitabını okumalarını tavsiye ederdi. Üstlerine hep duymak istediklerine inandığı şeyleri söylerdi. Sahip olduğu mizaç dolayısıyla ne gizli servisin netameli işlerine karıştı ne de daha çok gizlilik isteyen işler için yeterli disipline sahip oldu. Zaehner iyi yaşayan bir Oxford mensubunun yarı Gizli Servis ajanına çevrilmiş şekliydi.

1951'in ortasında Morrison Zaehner'i Tahran'daki Britanya Elçiliğine "vekil danışman" olarak atadı. Her ne kadar Zaehner bir gizli servis elemanı olmasa da zamanının çoğunu muhalif gruplar ile geçirip onlara Musaddık hükümetini düşürmenin yollarını anlatıyordu. Onun bu çalışmaları herkese cesaret verirken Dışişleri'ne gönderdiği raporlar da etkileyici oluyordu. Musaddık'ı devirmek için İran'a gönderilen ilk yabancı idi ve kaydettiği gelişme ile Musaddık'a karşı açılacak bir kampanyanın başarılı olabileceğine inanan Londra'dakilerin elini daha da güçlendirmişti.

Britanyalı liderler bir yandan İran'a gözdağı verecek askerî hazırlıkları yapıp hükümete karşı gizli kampanyayı başlatırken, diğer taraftan da ülke ekonomisini baltalayacak bir dizi tedbir aldılar. Ulusların iradesi gibi bireylerin iradesinin de acı çektilererek kırılabilmesi mümkün olduğundan bu stratejinin mantıklı olduğu söylenebilirdi. Ama burada Britanyalıların anlayamadığı ya da anlamayı reddettiği bir gerçek vardı. O da Musaddık ve İranlıların büyük çoğunluğunun kutsal amaçları için çok daha fazla acı çekmeye hazır oldukları idi. Şii dinî geleneği ile milliyetçi tutkular bütün İran'ı içine alan mükemmel bir karışım meydana getirmiş ve bu unsurlar beraberce İranlıların iradesini çelik gibi sertleştirmişlerdi.

Britanyalılar ilk önce İran Ulusal Petrol Şirketi'nin faaliyetini durdurmak istiyorlardı. Bunu gerçekleştirmek için de Aba-

dan'da bulunan rafineriye sabotaj düzenlediler. Millileştirme sırasında Abadan rafinerisinin genel müdürü olan Eric Drake, yıllar sonra, Britanyalı yöneticilerin makinaların çalışmamasını sağladıklarını, dolayısıyla da yeni gelen yöneticilerin rafineriyi harekete geçiremediklerini anlatır ve şunu ekler “sert bir direniş olmadı. Sadece sistemi işletecek parçalar olması gereken yerlerinde değildi, o kadar.”

Rafineriyi işletecek teknisyenler bulunduğu takdirde alınan bu önlemler çalışmayı engellemeyecekti. İran Ulusal Petrol Şirketi çeşitli Avrupa gazetelerine verdiği ilanlarla teknisyenler aramaya başladı. Britanyalı diplomatlar hemen harekete geçerek bunların Abadan'a gitmesini önlemeye çalıştılar. İsveç, Avusturya, Fransa ve İsviçre'yi ikna ederek bu işle ilgilenenlere vize verilmesini önlediler. Hâlâ müttefik işgali altında bulunan Almanya'da ise hükümetten “İran'a seyahat etme niyetinde olanlara ancak petrol işlerinde bir uzmanlıkları olmadığı takdirde pasaport verilmesini” istediler. Almanlar bu isteğe karşı direnecek halde değillerdi. Bir Amerikan şirketi önce İran hükümetine “petrol endüstrisini işletebilecek 2,500 Amerikalı teknisyen sağlama” teklifinde bulundu. Fakat sonra Dışişleri Bakanlığı tarafından “bunun Britanyanın çıkarlarına aykırı olduğu ve Birleşik Devletler'i utandırdığı uyarısını alınca” firma teklifini geri çekti. Amerikan Kongre üyesi olan Owen Harris hazırladığı bir kanun teklifi ile içişleri bakanlığının yetmiş uzmanlar temin ederek bunları İran'ın yardımına göndermeye yetkili kılınmasını istedi. Bu teklif Britanyalı diplomatların Dışişleri Komitesi'nde yaptıkları protesto üzerine akim kaldı. Britanya'da ise, İran'ı terk etmiş olan yirmi kadar Anglo-İranean çalışanı işlerine geri dönmek isteyince kendilerine yeni rejimin kuralları gereği aldıkları maaşı Britanya parasına çeviremeyecekleri söylendi.

Çok iyi yönetilen bu kampanya sonucu İran petrol çıkarmaz hale geldi. Buna rağmen Britanyalılar hâlâ İran'ın ya kendi uzmanlarını kullanarak ya da ablukaya rağmen ülkeye soktukları yabancı uzmanlar sayesinde rafineriyi işletme yolu bulacağından endişe ediyorlardı. Eğer böyle bir şey gerçekleşirse

onlar da İran'ın petrolünü satacak müşteri bulmasını önleyeceklerdi.

Britanya ve Birleşik Devletler'de bulunan şirketler dünyadaki tüm petrol tankeri mevcudunun üçte ikisine sahiptiler. Fakat Sovyetler Birliği ya da başka bir ülkeye ait tankerlerin İran petrolünü taşıma olasılığı vardı. Bunu önleyebilmek için Dışişleri önce "İran'dan çalınan petrolü taşıyan yabancı tankerleri açık denizlerde seyrederken durduracağını" ilan etti. Fakat böyle bir tehditin uluslararası hukukun ihlali anlamına geleceğini fark edince bu sefer değişik bir taktik uygulamaya başladılar. Anglo-Iranian şirketi tüm dünyada düzinelerce gazeteye verdiği ilanlarla İran'dan petrol satın alacak her ülkeyi "gerekli olabilecek bütün önlemleri alacağına dair" uyarıyordu. Şirketin tehditinin dayanağı İran petrolünün kendi kanuni mülkü olduğunu belirten "29 Nisan 1933 tarihli İmtiyaz Anlaşması idi." Fakat imtiyaz anlaşmaları 1933 anlaşmasındaki gibi bir hükümet ile şirket arasında değil hükümetler arasında imzalanan anlaşmalardı. Bunu fark eden çeşitli ülkeler İran'ın stoklamış olduğu ya da ileride üreteceği petrolü satın alabilmek için harekete geçtiler.

1951 yılının yaz mevsiminde Abadan'da hâlâ üç yüzden fazla Britanya vatandaşı bulunuyordu. İçlerinden Alick Mason adlı bir genel müdür yardımcısı İran Ulusal Petrol Şirketi'ne gönderilen telgrafları elde etmenin bir yolunu bulmuştu. Temmuz ayında iki Amerikan petrol şirketinden gelen telgrafları ele geçirdi. Amerikalılar ertesi yıl kendilerine on milyon ton ham petrol satılması karşılığında petrol tankerlerini İran Ulusal Petrol Şirketi'nin emrine vermeyi teklif ediyorlardı. Mason bu bilgiyi Londra'da bulunan amirlerine ilettiler. Onlar da hemen Dışişleri Bakanlığı'na başvurular. Bakanlık tekliflerini geri çekmesi için şirketleri nazikçe ikna etti. İran Ulusal Petrol Şirketi ile İtalyan ve Portekiz şirketleri arasında olabilecek anlaşmalar da benzer başvurular neticesinde gerçekleşmedi. Bunun üzerine İranlılar Hindistan ve Türkiye ile mal mübadelesi yapma yoluna gittiler ama Britanya'nın baskısı ile bu anlaşmalar da başarısızlığa uğradı.

Britanya İran'ın boynuna geçirdiği ilmiği sıkılaştırdıkça ülkede politik karışıklıklar ve Meclis'te hoş olmayan tartışmalar başladı. İlimliler Musaddık'ı ülkeyi bir felaketin eşiğine getirmekle, radikaller ise onu Britanyalılara karşı yeterince karşı gelmemekle suçluyorlardı. İran tarihinde hiç olmadığı kadar özgür olan basın ise kıyamet haberleri, suçlama ve kehanetler ile doluydu. Büyükelçi Grady Tahran gazeteleri ile yaptığı röportajlarda ya Britanya ile bir savaşın ya da komünistlerin idareyi ele geçirmesinin kaçınılmazlığı konusunda uyarılarda bulunuyordu.

Grady'nin bu sözleri büyükelçi olarak son sözleri oldu. İran milliyetçiliğine verdiği destek Britanyalıları çok rahatsız ediyordu. Sonunda Acheson onun "kuvvetli kişiliğinin" bir yük olduğu fikrine vardı ve yerine Eylül ayında Loy Henderson'u atadı. Dünya görüşü doğu-batı çekişmesi ile şekillenmiş olan Henderson, Musaddık hakkında derhal "Ruslar ile ittifak yapacak deli bir adam" sonucuna vardı.

Amerikalılar Tahran büyükelçilerini değiştirirken Britanyalılar da stratejilerini gözden geçiriyorlardı. Silahlı bir istila fikrinden istemeyerek de olsa vazgeçip meseleyi Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne götürmeye karar verdiler. Konsey'de Musaddık'ın petrol şirketini İran'dan çıkarmasını önleyecek bir karar alınmasını ümit ediyorlardı. Görüşmeler sayesinde çok ikna edici buldukları haklı meselelerini dünya kamuoyuna anlatma şansı bulacaklarını düşünüyorlardı.

Amerikalılar bu konuda onları uyardı. O sırada artık eski büyükelçi olan Grady bir Londra gazetesine verdiği beyanatta böyle aptalca davranarak Britanyalıların İranlılara "petrol şirketinin İran halkına nasıl zulmettiğini ve Batı kapitalizminin dünyanın geri kalmış ülkelerini nasıl kontrol edip mahvedeceğini gösterme şansını vereceğini" belirtiyordu. Dışişleri Bakanlığı ise Sovyetler Birliği'nin Britanya lehine olacak her çözümü veto ederek dünyanın ezilen ulusları gözündeki koruyucu rolünü daha da kuvvetlendirmesinden endişeliydi. Acheson Herbert Morrison'a gönderdiği bir notta Birleşmiş Milletler'i görüşme yapmaya zorlamanın "İran'ın mevcut durumunu çok uzun süreli bir çözümsüzlüğe" götüreceği konusunda uyarıyordu.

Ama fazla zeki olmayan Morrison daha ileri gitme niyetindeydi. Acheson'ın notunu iletmek için ziyarete giden Amerika'nın Londra büyükelçisi Walter Gifford sert bir ifadeyle karşılaşmıştı:

Bu öğleden sonra Morrison ile 45 dakika görüştüm. Sinirli ve öfkeli bir ruh hali vardı... İran ile ilgili tutumumuz hakkında uzun bir söylev verdi. Amerikan önerileri ile sulandırılmış bir Güvenlik Konseyi çözümünün kendisini memnun etmeyeceğini söyleyip, "beni Musaddık ile beraber sanık sandalyesine oturtamazlar," diye söyleniyordu... Bir ara "bizler aziz, Musaddık ise yaramaz bir çocuktur," dedi. Birleşik Devletler'in tutumunu anlayamadığını ısrarla vurguladı. Yüzde yüz bir işbirliği umarken bunun ancak pek azını alabiliyordu... Biz sürekli olarak kuvvet kullanılmasına karşı çıkmışız ve Birleşik Krallık adaletin yerine gelmesi için Birleşmiş Milletler'e başvurduğunda da suç ile tarafların suçsuzluğu hakkında hiçbir farklılık gözetmeyen bir çözüm ile ortaya çıkmışız... Görüşme boyunca Acheson'un notu Morrison'un önünde açılmadan durdu. Sonunda notu alıp okudu ve kafasını sallarken "bu bozguncu, bu bozguncu" diye mırıldanıyordu.

Morrison, Britanya'nın Birleşmiş Milletler temsilcisi olan Sir Gladwyn Jebb'in çok iyi olan hitabet yeteneği ile görüşmeleri kontrolü altına alıp İran tarafını bastıracağından emindi. Ama bunun İranlı liderleri korkutacağını sanmakla yanılıyordu. Musaddık bu fırsatı kaçırmadı ve New York'a gelerek meseleyi bizzat kendisi anlatmaya karar verdi.

Bu gerçekten esaslı bir darbe oldu. İran'ın asırlardan beri yetiştirdiği en iyi hatip artık dünya sahnesine çıkıyordu. O sadece küçük bir ülkenin bir şirkete karşı olan davasını değil, aynı zamanda dünyada sefalet içinde olan ulusların zengin ve güçlülere karşı olan davalarını da savunacaktı. Musaddık kolonyal dünyada yükselmekte olan milliyetçi akımın seçkin bir sözcüsü olmak üzereydi.

Gayet Kurnaz İhtiyar Bir Adam

Musaddık'ın New York'a yapacağı tarihi ziyaret için uğurlamaya gelen hayranlarının meydana getirdiği kalabalık, Tahran Havaalanı'nı işlemez hale getirmişti. İlk durak olarak Roma'ya indiğinde uçağı fotoğrafçılar tarafından ablukaya alınmıştı. Polis onu bir kerecik olsun görebilmek için sabahtan beri bekleyen taraftarları ile göçmen İranlıların meydana getirdiği coşkulu kalabalığı kontrol etmeye çalışıyordu. Aynı cinnet sahnesi bir sonraki durağı olan Amsterdam'da da tekrarlandı.

Dünyanın en meşhur şahsiyetlerini misafir etmeye çok alışkın olan New York, Musaddık'ı büyük bir merakla bekliyordu. *New York Times* gazetesinin yazdığı gibi o sadece "kabaran İran milliyetçiliğinin bir sembolü" değil ama anlatacak büyük bir hikâyesi olan ve bunu da o çok bilinen teatral anlatımıyla sunan bir dünya lideri idi. Birleşmiş Milletler'deki Britanya temsilcisi hariç muhtemelen herkes onun sergileyeceği gösteriyi merakla bekliyordu. *Daily News* gazetesi, "Eğer Mossi burada televizyona çıkacak olursa, ister bir sahtekâr, isterse de gerçekten bir romantik olsun, dağarcığında bulunan her şeyi gösterisine katmalı" diye yazıyordu.

8 Ekim 1951 öğleden sonra, Musaddık, aynı zamanda doktoru da olan oğlu Gulam Hüseyin Musaddık'ın yardımı ile

uçanın merdivenlerinden yavaş adımlarla indi. Beklemekte olan gazetecilere demeç vermeyip yazılı bir metin dağıttı. Metinde çok yakında dünyaya “zalim ve emperyalist bir şirket”in “muhtaç ve çıplak insanlara” ait olan zenginliği nasıl çaldığının ve Birleşmiş Milletler’in de bu cinayeti onaylamak üzere nasıl kullanıldığının hikâyesini anlatma sözü veriliyordu.

Musaddık havaalanından alınarak tıbbi bir kontrolden geçirilmek üzere New York Hastanesi’ne götürüldü. Doktorlar ona sara hastası olduğunu söylediler. Sonra Park Avenue ile Beşinci Cadde’nin köşesinde bulunan Ritz Tower Oteli’ne yerleşti. Zamanının çoğunu Güvenlik Konseyi’nde yapacağı konuşmayı hazırlamak için orada geçirdi. Bu Castro, Sukarno, Nkrumah ve Lumumba’dan önceki çağdı. Yoksul ülkelerin sesi böylesine yüksek düzeyde yapılan toplantılarda nadiren duyulabilirdi. Musaddık’ın sesi ise çoğu batılının şimdiye kadar duyduğu ilk yoksul sesi olacaktı.

Sırasını beklerken kendisi hakkında Amerikan basınında çıkan her şeyi bir solukta okudu bitirdi. Bunların arasında en göze çarpanı *Newsweek* tarafından “Musaddık: Bayılan Fanatik” başlığı ile yayınlanan sayı idi. Musaddık’ın dürüstlüğüne övüp, onun hem makam arabasını kullanmayıp hem de başbakan maaşı almamasından söz ediyordu. Kariyerinden bahsederken niteliklerini şöyle sıralıyordu: “Rüşvet almayan bir eyalet valisi, Britanya karşıtı bir kışkırtıcı, zalim ihtiyar Şah Rıza Han’ın düşmanı ve terörist Ulusal Cephe’nin öncüsü ve kurucusu.” *Newsweek*’e göre, birçok Batılı onu önceleri “zayıf bünyeli, bunak ve muhtemelen de akıl hastası olarak” gözardı ederken, şimdi “çelik iradeli, oyunculuk kabiliyeti olan, gayet kurnaz ihtiyar bir adam” olarak görüyordu. Dünyanın tüm insanları gibi batılılar da bu “mübalağalı hastanın” neler söyleyip yapacağını merak ediyordu.

Newsweek’in yazdığı gibi “aksi ve titrek Başbakan ile Britanya’nın tatlı dilli temsilcisi Sir Gladwyn Jebb’in karşı karşıya geleceği Birleşmiş Milletler’in tuhaf tarihinin en tuhaf gösterilerinden biri için artık sahne hazır. Bu belki de bundan beş ay önce İran’ın Anglo-Iranian Petrol Şirketi’ni millileştirdiği anda

başlayan çarpıcı, korkunç ve bazen de komik oyunun final sahnesi olacaktı.”

Karşılaşma Musaddık New York'a ulaşmadan başlamıştı bile. Britanya delegesi Gladwyn Jebb, Güvenlik Konseyi'ne hükümetinin durumunu anlatan uzun bir özet sunmuştu. Musaddık bunu dikkatle okudu. Bu İran'ı hakir gören, yok sayan ve İran topraklarının altındaki petrolün “tamamen Anglo-Iranian Petrol Şirketi'nin malı olduğunu” bildiren bir deklarasyondur.

Yalın gerçek şudur ki, İran Hükümeti'nin aldığı bir dizi insafsız önlem, düzgün işlemesi sadece Birleşik Krallık ve İran için değil bütün hür dünya için de önemli olan büyük bir girişimin sonunu getirmektedir. Bu durdurulmazsa aldatılmış İran halkı da dahil olmak üzere tüm hür dünya daha fakir ve daha güçsüz olacaktır...

İran Hükümeti kendince açık olan sebeplerden dolayı sürekli olarak Anglo-Iranian Petrol Şirketi'ni tek düşüncesi İran ulusunun sahip olduğu her zenginliği ele geçirmek olan vicdansız kan emici bir çete olarak takdim etmektedir... Bu çılgın suçlamalar doğru değildir. İran ekonomisine yaptığı katkılar bir yana, şirketin İran'daki sicili toplumsal hayata açısından takdire şayandır ve dünyanın ekonomik olarak az gelişmiş bölgelerinin faydalanması için bir gelişme modeli olarak alınmalıdır. Şirket iddia edildiği gibi İran halkının gelişimine engel olmak bir yana, aksine yaşam seviyesinin yükseltilmesi ve İran'da başarılması gereken atılımı sağlayacak işçilerin eğitilmesi için gerekli her çabayı da göstermiştir... Bütün bu çabaları yok saymak ve şirketi baskı, çürüme ve ihanetin sorumlusu olarak öne çıkarmak saçmalık değilse nankörlüktür.

Jebb Güvenlik Konseyi'nden Musaddık'm son Britanyalıları Abadan'dan sürdüğü 4 Ekim tarihinden önce karar almasını istedi. Sözünü bitirince İran delegesi ayağa kalkarak Musaddık'ın Tahran'dan New York'a gelebilmesi için on günlük erteleme talebinde bulundu. Konsey başkanı bu isteği kabul etti

ve Musaddık oraya vardığında Abadan'daki durum gerçekten değişmişti. 4 Ekim'de son kalan Britanya vatandaşları en çok sevdikleri yerlerden biri olan Gymkhana Klübü'nde toplandı- lar ve oradan da gruplar halinde kendilerini Şattül-Arap'tan geçirip Basra'ya götürecektir olan *Mauritius* adlı Britanya gemisi- ne taşındılar. Bu adımla birlikte imparatorluk tarihinin en bü- yük ticari yatırımlarından biri de sona eriyordu.

Birkaç gün sonra *New York Times* muhabirlerinden biri ha- yalet şehri ziyaret etti ve görüntüyü şöyle anlattı: "Karşıdan düzlüğe bakıldığında rafinerinin elli küsur çelik bacası, yıkın- tıları hâlâ ayakta duran Kral Kserkses'in Apadana ve Persepo- lis'teki Yüz Sütun Salonu ile çarpıcı bir benzerlik içindeydi. Ama yolcu yaklaştığında fark ediyordu ki, parıldayan metal M.Ö. 5. yüzyılı değil endüstri çağının azameti olan ıssız Aba- dan'ın sessiz kulelerini gösteriyordu... Millileştirilen petrol şir- ketinin malı olan Britanya yapımı otomobiller ve otobüsler caddelerde dolaşıyordu. İnsanlar sokaklardaydı. Fakat Güney İran'da kurulmuş olan bu İngiliz kasabasında tek bir İngiliz'in bile izi yoktu. Ortalıkta görülen herhangi bir Avrupalı da me- rak uyandırıyordu."

Musaddık'ı dinlemek için 15 Ekim'de toplanan Güvenlik Konseyi'nde heyecan son haddindeydi. O salona girdiğinde delegeler sessizliğe büründüler. Bütün bakışlar altı ay önce ik- tidara geldiğinden beri, dünyanın dikkatini üzerinde toplamış olan bu uzun boylu, zarif görünüşlü devlet adamının üzerinde toplanmıştı. Musaddık çok rahat gözükiyordu. Her şeyden önce tanınmış bir aileden gelen ve tahsilini Avrupa'da yapmış iyi bir avukattı. İkna etme kabiliyetini sayısız duruşma ve par- lamento konuşmasında iyice geliştirmişti. Daha da önemlisi, davasının haklılığına ve onu bu noktaya getirenin İlahi Takdir olduğuna tamamiyle inanıyordu. New York'a, uğruna hayatını adadığı misyonu için gelmişti.

O pazartesi Güvenlik Konseyi'ne Brezilyalı bir diplomat olan Joao Carlos Muniz başkanlık ediyordu ve tam vaktinde yani sa- at üçte başlama gongunu çaldı. İlk olarak Musaddık ile İran'ın Birleşmiş Milletler'deki elçisi olan Allahyar Salih'i normalde

konsey üyelerinin oturması için ayrılmış olan yerlere oturmaları için davet etti. Daha sonra Jebb'e söz verdi. Jebb delegelere hitaben yaptığı konuşmada, Britanya'nın artık "statükoya geri dönüş için" ısrarcı olmadığını, "İran hükümetinin, sadece Britanya değil tüm hür dünya üzerinde büyük hasara sebep olan faaliyetlerine bir çare bulunmasında" ısrarlı olduğunu ifade etti. Musaddık'a "saldırgan, milliyetçi ve izolasyonist bir tutum takınmaması, tarihi hatalar hayâl edip üzerinde boş yere derin düşüncelere dalmak yerine daha geniş bir görüş açısı üzerinde yoğunlaşıp yapıcı bir çözüme varması" için ısrar etti.

Sonra, sıra Musaddık'a geldi. Düzgün bir Fransızca ile Britanya'nın şikâyetinin temelsiz olduğunu, Güvenlik Konseyi'nin de bu konuyla ilgili yargılama hakkının olmadığını ve ancak İran'ın uygun bulması halinde doğal kaynaklarının kullanımına izin vereceğini anlatarak konuşmasına başladı. Birleşmiş Milletler'in "zayıf ve baskı altındaki ulusların sığınabileceği son yer olması" sebebiyle "bu kadar uzun ve yorucu bir seyahate rağmen bu şerefli kuruma ülkesinin saygılarını sunmak için" buraya gelmeye karar verdiğini söyledi. Konuşması uzun, ayrıntılı ve tutkuluydu. Hassas durumundan ötürü Konsey'den kendisine hoşgörü göstermesini rica edip Salih'ten konuşmasını okumasını istedi. Buna rağmen, dünyanın gözü önüne serdiği davasının kısa ama çok heyecan uyandıran bir özetini de kendisi yaptı:

Vatandaşlarımızın varolmak için gerekli ihtiyaçları asgari düzeyde. Yaşam kaliteleri belki de dünyada en kötü olanı. En büyük doğal zenginliğimiz petrol. Bu zenginlik İran halkının iş bulması ve beslenmesi için gerekli. Ulusal endüstrimiz için bunun düzgün kullanılması gerekli ve ondan elde ettiğimiz gelir de hayat şartlarımızı iyileştirmek için kullanılmalı. Ama şu andaki durumuyla petrol endüstrisinin ne halkın iyiliğine, ne de ülkemizin teknik gelişimi ve sanayiinin ilerlemesine katkısı var. Yabancı bir şirketin elli yıl süren sömürsünden sonra hâlâ İranlı teknisyenlerin yetişmemiş olması ve bizim yabancı uzmana ihtiyaç duymamız da bunun kanıtıdır.

Iran dünya petrol üretiminin önemli bir kısmını sağlama-
sına ve son elli yılda toplam üç yüz on beş milyon ton petrol
üretmesine rağmen yabancı şirketin kayıtlarına göre tüm ka-
zancı sadece yüz on milyon pound olmuştur. Bu muazzam
sanayiden İran'ın kârının ne kadar olduğu hakkında bir fikir
vermesi için size şunu söyleyebilirim: Anglo-Iranian Petrol
Şirketi'nin hesaplarına göre 1948 yılında şirketin net geliri
altmış bir milyon pounddur; fakat İran bu kârdan ancak do-
kuz milyon pound gelir elde etmiştir. Birleşik Krallık hazi-
nesine sadece vergi olarak giren ise yirmi sekiz milyon po-
unddur...

Şunu da eklemeliyim ki, dünyanın en büyük petrol rafine-
risinin bulunduğu İran'ın güneyindeki Abadan'da petrol saha-
larında yaşayan halk hayattaki en basit ihtiyaçlarını karşıla-
maktan yoksundur ve tam bir sefalet içinde yaşamaktadır.
Eğer petrol sanayimiz geçmişte olduğu gibi gelecekte de böy-
le sömürülmeye devam ederse, eğer Mescid-i Süleyman, Aga
Cari ve Kirmanşah'taki petrol sahaları ile Abadan rafinerisin-
de çalışan İranlıların sadece kol güçlerine ihtiyaç duyulan ba-
sit ameleler olmasına göz yumarsak ve eğer yabancı sömürü-
cüler tüm gelire el koymaya devam ederse bizim halkımız
sonsuz kadar yoksulluk ve ızdırap çekecektir. İşte bütün bu
sebeplerden dolayı İran Parlamentosu'nu –Meclis ve Sena-
to'yu– petrol şirketini kayıtsız şartsız millileştirmesi için oyla-
ma yapmaya teşvik ettik.

Hemen ardından Musaddık sandalyesine oturdu ve konu-
şma metnini Salih'e uzattı. Salih, İran'ın temel hukuki tezini
okumaya başladı: “Tıpkı toprağı, akarsuları ve dağları gibi
İran'ın petrolü de İran halkının malıdır. Onunla ne yapılacağı
gibi kiminle ve nasıl yapılacağına da karar vermek sadece on-
ların yetkisindedir.” Musaddık'ın konuşmasını okumak Sa-
lih'in iki saatini aldı. Bu konuşma, özellikle Britanya'nın “bizi
ekonomik köleliğe mahkûm etmek için” attığı adımlara dikkat
çeken İran'daki yabancı müdahalelerin tarihi üzerineydi.

“İran'ın ekonomik olarak sömürülmesi Britanya'nın sicili

için üzücü olup, sonucunda da petrol sanayiinin millileştirilmesi kimse için sürpriz olmamalıdır,” diye bitirdi.

Musaddık'ın konuşmasının okunması tamamlandığında Konsey görüşmelerin devamını ertesi gün yapmak için oylamaya geçti. Salonun dışında bekleyen gazete muhabirleri her iki taraftan kameralar önünde el sıkışmalarını istediler ve onlar da istenileni yaptı. Flaşlar patlarken aralarında şu konuşma geçti.

Jebb, Musaddık'a dönerek “Eğer Tanrı isterse yeniden dost oluruz,” dedi.

Musaddık ise “Biz İngiltere ile her zaman dosttuk ama şu şirket hiç gereği yokken ülkenizi gereksiz bir kavgaya sürükledi,” diye cevap verdi.

Ertesi gün ikisinin resimleri bütün gazetelerde boy gösterdi. Daha uzun olan Musaddık'ın yüzünde geniş bir gülümseme varken, Jebb gülünç ve şaşkın görünüyordu.

Salı günkü oturum kısa bir süre önce suikaste kurban giden Pakistan başbakanı Liyakat Ali Han için yapılan övgü konuşmalarıyla başladı. Liyakat Musaddık'a benzer bir şahsiyetti. Hindistan'da Britanya kolonyalizmine son vermek için mücadele eden hareketin lideri idi. Daha sonra Pakistan adını alacak olan ve Hindistan'ın kuzey bölgelerinde kurulan demokratik Müslüman cumhuriyetinin kurucusu Muhammed Ali Cinnah ile çok yakın bir işbirliği yapmıştı. Cinnah'ın ölümünün ardından kendisiyle birkaç kere karşılaşmış olan George McGhee'nin dediği gibi o “ülkesinin yenilmez lideri” olmuştu. Tıpkı Musaddık gibi o da ileri görüşlü, iyi eğitilmiş ve geniş bilgi sahibi bir devlet adamıydı. Batı değerlerine yakınlık duyan laik İslâmiyet taraftarı idi. Ama aynı zamanda fakir ülkelerin gerçekten bağımsız olmasını engelleyen emperyalizmin arızalarından da rahatsızdı. İran'ın bir daha Musaddık'a benzer bir lideri olmadığı gibi Pakistan'ın da bir daha hiçbir zaman onun çapında bir lideri olamadı.

Genç Birleşmiş Milletler'in ruhu Liyakat'ın şahsında vücut bulmuştu ve onun katledilme haberi birçok delegeyi derinden etkilemişti. Akıllarında tutmaları gereken çok şey vardı. Mu-

saddık'ın Britanyalılara karşı destansı zaferi dünyanın bu olağandışı karışıklığa sahne olacak bir dönemini açıyordu. Sovyetler Birliği ikinci atom bombası denemesini gerçekleştirmiş ve gelecek nesillere artık tarihe şekil verecek şeyin yok etme tehdidi olacağını ispatlamıştı. Kore'de savaş vardı. Hem Hindistan hem de Pakistan tarafından ilhak edilmek istenen Keşmir meselesi alevlenmek üzereydi. Britanya karşıtı bir isyanın ertesinde Mısır'da alarm durumu ilan edilmişti.

O sonbaharda dünyanın gündeminde bir de Britanya'nın seçim kampanyası vardı. Winston Churchill eski görevine tekrar talip olmuş ve Başbakan Attlee'yi Musaddık'a yeterince karşı çıkmamakla suçlayan birkaç demeç vermişti. Liverpool'da kalabalığa hitaben yaptığı konuşmada Attlee'yi Abadan'ı terk ederek "ciddi taahhütlere" ihanet etmekle suçladı. "Bir kamu görevlisinin hiçbir açıklama yapmaksızın sözünden böyle birdenbire döndüğü başka bir olay hatırlamıyorum," diye gürliyordu. Kampanyanın daha sonraki günlerinde Churchill İran meselesi ile ilgili olarak o kadar kavgacı bir tavır takındı ki, Dışişleri Bakanı Morrison Avam Kamarası'nın bir oturumunda ona savaş isteyip istemediğini sordu. Churchill bu soruyu cevaplamadı fakat İran'ı istila etme fikrine yakın olduğunu da hiçbir zaman inkar etmedi.

Dünyada bütün bu olup bitenlere rağmen Musaddık yine de en popüler adamdı. Güvenlik Konseyi'nde yaptığı geniş kapsamlı suçlamada kullandığı iğneleyici sözler sayısız hayranının çok hoşuna gitmişti. İkinci gün mikrofonu eline aldığı anda, "dünyayı kuzunun kurdu mideye indirdiğine inandırmaya" çalıştığı için Britanyalılarla dalga geçmeye başladı.

"Birleşik Krallık hükümetinin görüşmede bulunmak yerine her türlü gayri meşru yolu kullanarak ekonomik, psikolojik ve askerî baskı ile bizim irademizi kırmak istediği aşikardır. Savaş gemilerini kıyılarımıza, askerlerini de yakınlardaki üslere yerleştirmeleri barışa duydukları aşkın kanıtıdır."

Sonra sıra Jebb'e geldi. O da Musaddık'm konuşmasının "tamamen olumsuz" olduğunu ve üzülerek belirttiği gibi "şimdiye kadar yapılan görüşmelerdeki İran'ın tavrını yansıttığım"

söyledi. Ona göre Musaddık “tamamen kendi akılsızlığından ötürü bu acıklı durumla” karşı karşıya idi. Göreve geldiği andan itibaren hiçbir şey yapmayıp sadece “akıllı ve uzak görüşlü” Anglo-Iranian Petrol Şirketi’nin başarılarını küçümsemiş, “vasıfsız İranlıların” teknik işlere atanması için baskı yapmış ve “yabancılara ait mülkü kamulaştırarak” uluslararası huku-ku ayaklar altına almıştı. Kriz, İran’ın “sürekli olarak anlaşmaların dokunulmazlığını reddetmesi” sonucu büyümüştü.

Oturumun üçüncü günü olan Çarşamba günü çeşitli ülkelelerin delegeleri konuşmalarını yaptıktan sonra Musaddık söz istedi. Sadece “çok yorgun” olduğunu söyleyip konuşma metnini yanında oturan Muhammed Salih’e uzattı. Önceki günün hemen hemen tamamını üzerinde çalışarak geçirdiği konuşması uzun ve ateşli bir konuşmaydı:

Sir Gladwyn Jebb’in birçok cümlesinde bulunan küçük düşürücü sözleri gerçekten saymadım fakat kayıtlara bakarsanız ardarda birçok iftira görürsünüz. Hareketimiz “insafsız” olarak nitelenirken, halkımızı da aldattığımız söyleniyor. Biz “düşüncesizce” ve “keyfi” hareket edip hayatı da “katlanılmaz” yapmışız. Bizim yasama sürecimiz bir “hır gür” olarak tanımlanıyor. “Uzlaşmaz” olarak lanetleniyor ve ultimatom vermekle suçlanıyoruz. Bizim kederlerimiz “vahşi suçlamalar” olarak damgalanıp görmezden geliniyor. Biz “acayip” ve “nankörüz”. Biz kendi kellesini kurtarmak için halkını yabancılara karşı kışkırtan ve kendi halkını “sömüren” “aşırı” insanlarız. Hedeflerimiz “hayâli” ve onlara ulaşma şeklimiz “intihardan farksız.” Meselemiz bir körün hayaleti kovalaması kadar kusurlu kabul ediliyor...

Ülkemizi kalkındırmanın, halkımızın yaşam şartlarını iyileştirmenin ve onlara fırsatlar yaratmanın büyük bir ölçüde bu olağanüstü önemli ulusal kaynağa bağlı olduğunun çok uzun zamandan beri farkındayız. Ama petrolün ulusal refahımıza katkısı ancak yabancı şirketin masasından toplamamıza izin verilen kırıntılar kadar acınacak miktardadır... Meselenin pratik gerçekleri ile yüzyüze gelmek için Birleşik Krallık tem-

silcisinin konuyu buraya getirmesini ben de seve seve kabul ettim ve görüşme yapmak için de ondan daha az istekli değilim. Ancak, şirket gelecekte nerede faaliyet gösterirse gösterin bir daha asla İran'da faaliyette bulunamayacaktır. Ne vekaleten ne de anlaşma yapmak suretiyle petrol kaynaklarımızı yabancılara devredip onlara sömürme hakkı vermeyeceğiz.

Britanya'nın Güvenlik Konseyi'ne sunduğu çözüm Birleşik Devletler'in ısrarları sonucunda zaten yumuşamışken, bir de Hindistan ve Yugoslavya'nın değişiklik istekleriyle iyice zayıfladı. Sonuçta iki tarafa yapılan bir iyi niyet çağrısından ibaret kaldı. Musaddık için bu kadarı bile çok fazlaydı. Konsey'in bir karara varma hakkının olmadığı fikrinde ısrar etti. Etkisi çok büyük oldu ve birçok ülke kabul etmekten başka çaresinin olmadığını anladı. 19 Ekim'de Konsey "meselenin tartışılmasını belli bir tarihe ya da belirsiz bir zamana ertelemek" için oylama yaptı. Britanya ve Birleşik Devletler oylamada tarafsız kaldılar. Bu Britanya için utanç verici diplomatik bir bozgundu.

Ertesi gün çıkan *New York Times* gazetesinde James Reston "İran petrolü üzerinde süren kavga Birleşmiş Milletler tarihindeki hiçbir tartışmanın yapamadığını yaptı," diye yazdı. "Tartışma külliyen kaybın temelini oluşturdu. Şimdiye kadar şüpheli olan bir şey açıklığa kavuştu ve Birleşmiş Milletler'in kendisi de dahil olmak üzere büyük ya da küçük her devletin kaybetmesinin mümkün olduğu ispatlandı."

Petrol kavgasının çözümü artık her zamankinden daha zordu. Musaddık millileştirme projesini daha ileri taşıma konusunda çok kararlıydı, Britanya tarafı ise buna engel olmak için aynı ölçüde kararlıydı. Başkan Truman uzlaşma için son bir çaba göstererek İran liderini Washington'a davet etti.

Musaddık Amerikan kamuoyuna hitap etmedeki ustalığını zaten ispatlamıştı. Birkaç defa televizyona çıkmış ve her seferinde Amerika'nın bağımsızlık mücadelesi ile kıyasladığı davası ona hatırı sayılır bir sempati kazandırmıştı. Aniden gülme krizine tutulabilen uzun ve aristokrat yüzü, yorgun görünüşlü başını bastonu üstünde dinlendirmesi ve uzun kollarını genişçe sallan-

ması gibi eksantrik özellikleri ona ayrı bir çekicilik katıyordu. Siması Amerikalılar için sevilen bir amca veya büyükbabanınki ile aynıydı. New York'ta gittiği her yerde kameralar peşindeydi.

Musaddık Washington'a gitmeden önce Columbia Üniversitesi'nde okuyan İranlı öğrencilere hitaben yaptığı konuşmada eğer ülkelerine yardım etmek istiyorlarsa petrol sanayiinin işletilmesi üzerine eğitim görmelerini istedi. Ertesi sabah trenle yolculuğuna başladı. Fakat doğrudan Washington'a gitmek yerine dahiyane tasarlanmış bir Philadelphia ziyareti yaptı. Orada Amerikalılarla İranlıları birleştiren yüksek gayeyi sembolize ettiğini söylediği Bağımsızlık Binası'nı ziyaret etti. Özgürlük Çam'ının yanında resimleri çekilirken yüzlerce seyirci onu alkışlıyordu.

Amerika'nın Musaddık hakkındaki görüşünü yansıtan gizli bir karakter analizi Truman'a gönderilmişti. Bunda Musaddık'ın "halkın büyük çoğunluğu tarafından desteklenen" "hazırcevap", "hatırşinas", "şerefli" ve "çok bilgili" bir kişi olduğu belirtiliyordu. Bu görüş Britanya'nın görüşünden tamamen farklıydı. Britanya'nın çeşitli diplomatik yazışma ve notlarına göre, Musaddık, "vahşi", "kararsız", "tuhaf", "deli", "gangaster bozuntusu", "fanatik", "saçma", "diktatör", "demagog", "kışkırtıcı", "kurnaz", "kaypak", "tamamen vicdansız" ve "tamamen dengesiz", "az miktarda kötü afyon kokusu yayan", "araba atma benzeyen", "kurnaz Şarklı"ydı.

Musaddık'ın 23 Ekim 1951'de Washington'daki Union İstasyonu'na gelişi unutulmaz oldu. Trenden zorlukla inebildi. Bir eliyle bastonuna yaslanırken diğer taraftan da oğluna dayanıyordu. Birden uzaktan takdir ettiği ama hiç karşılaşmadığı Dışişleri Bakanı Acheson'u gördü. Yüzü aydınlandı ve aniden gençleşmiş gibi oldu. Bastonunu bıraktı, oğlunu kabaca kenara itip evsahibini kucaklamak üzere kalabalıktan sıyrıldı.

Ertesi gün Başkan Truman Musaddık'la görüşmek üzere Beyaz Saray'dan Blair House'a yürüyerek geldi. Musaddık yine zorlukla nefes alan, solgun, hasta görünüşlü bir haldeydi ve

yine zulme uğrayan halkını şeytana karşı korumaya çalışıyordu. Truman'a yaslanarak zayıf bir sesle "Sayın Başkan, tamamen çölle kaplı ve içinde sadece birkaç deve ile koyun bulunan çok fakir bir ülkeden bahsetmek istiyorum..." diye başladı

Acheson, "Evet, petrolle birlikte aynı Teksas'taki gibi!" diyerek araya girdi. Musaddık bundan hoşlandı. Sandalyesine yaslanıp ağlama nöbetleri kadar meşhur olan gülme nöbetine tutuldu.

Truman İran'ın davasına çok yakınlık duyduğunu söyleyerek konuşmasına başladı. Ama petrol krizi kontrolden çıktığı takdirde İran'ın "aniden saldırmak için duvarın üzerinde hazır bekleyen bir akbabaya" benzettiği Sovyetler'in kucağına düşmesinden korkuyordu. Eğer Sovyetler İran'ı ele geçirirse "bir dünya savaşı başlatabilecek duruma gelirler" diye uyardı. Musaddık aynı tehlikeyi kendisinin de gördüğünü söyledi ama İran'ı karışıklığa Britanya'nın uzlaşmaz tavrının sürüklediği fikrinde de ısrar etti.

O gün herhangi bir uzlaşmanın mümkün olamayacağını anlayan Truman Musaddık'tan bir müddet daha Washington'da misafir olup Acheson ve George McGhee ile görüşmesini istedi. Davetini yumuşatmak amacıyla Musaddık'ın hem dinlenip hem de kontrolden geçmesi için Walter Reed Hastanesi'ni görevlendirdi. Bilinen birçok rahatsızlığının yanında bilinmeyen daha birçoklarının da bulunduğu inanan ve sadece yatakta rahat edip tıbbi yardımı hiç geri çevirmeyen bir adam için bu reddedilemez bir teklifti. Musaddık o öğleden sonra hastaneye götürüldü ve başkanlık suitinin kendisine tahsis edilmesinden ötürü son derece memnun oldu.

Ertesi gün, Britanya ile uzlaşma sağlayacak dürüst bir anlaşma olduğuna inandıkları planlarını görüşmek üzere Acheson ve McGhee onu ziyaret ettiler. *New York Times* gazetesinin tarif ettiği formül şöyleydi: "İran'ın sahibi olduğu petrol kaynağının kontrolünü elinde tutması garanti edilecek fakat muazzam rafinerilerin ve dağıtım işlemlerinin yönetimi tam yetkili 'tarafsız' bir şirkete bırakılacak, Britanya'ya da petrolün pazarlaması verilecekti." Musaddık teklifi elinin tersiyle itti.

Musaddık'ın cevabını öğrenmeden önce aynı teklifin iletiildiği Britanya tarafı da teklifi reddetti. Dışışleri Bakanlığı'nda kıdemli bir diplomat olan Sir William Strang bu teklifi "Britanya'nın çıkarları pahasına yapılan bir kamulaştırma" olarak tanımladı. Hazine Bakanı R.A. Butler ise teklifin şu çok önemli gerçeği gözardı ettiğini söyledi: "Bizim İran'ninkinden çok daha değerli olan ekonomik yaşamımız kazığa geçirilmektedir."

Bunun ardından birçok toplantı ve görüşme daha yapıldı. Genişletilmiş olarak yapılan bir görüşmede eğer petrol bir zaman sonra tekrar akmaya başlarsa İran'ın bunu kaça satacağı da görüşüldü fakat bir ilerleme sağlanamadı. Musaddık'ın Washington'a gelişinden bir hafta sonra James Reston şöyle yazıyordu: "Buradaki ortak kanı Birleşmiş Milletler'in probleme çok geç müdahale ettiği ve şimdi artık Birleşik Devletler, Britanya ve İran'ı tatmin edecek bir uzlaşma imkânının kalmadığıdır."

Doğrusu Amerikalılar Ortadoğu'ya gelmekte geç kalmışlardı. Britanyalılar onları tecrübesiz ve saf bulup küçümsemişlerdi. Bir yere kadar gerçekten de öyleydiler. Amerikalılar Britanya'nın özellikle İran'daki kolonyal kibrinden içgüdüsel olarak nefret ediyorlardı fakat kendi başlarına hareket etmek için de yeterli özgüvenleri yoktu.

Amerikalıların Birleşik Devletler'i ziyareti sırasında Musaddık'la bir anlaşmaya varamaması George McGhee'nin çabalarının yetersizliğinden değildi. O Musaddık'ı önce hastanede yatarken, daha sonra da elinde hastaneden aldığı sağlam kâğıdı ile taburcu olup Shoreham Oteli'ndeki suiteine yerleştiginde her gün ziyaret etti. Daha sonra şöyle yazacaktı: "Çok çabalamama rağmen onun uluslararası petrol ticareti hakkındaki gerçekleri anlamasını sağlayamadım. Ne zaman ona petrol fiyatlarından, iskontolardan veya teknisyenlerden bahsetsem, o sonunda mutlaka gülümser ve 'ben bunlara aldırmiyorum. Siz anlamıyorsunuz, bu siyasi bir problem' derdi."

McGhee, Musaddık ile yaptığı yetmiş saati bulan toplantılardan sonra Kasım ortasında pes etti. Bunu Musaddık'a söyle-

meye geldiğinde ihtiyar adam olacağı önceden sezmişti ve McGhee'ye "beni eve göndermeye geldiniz," dedi.

McGhee de "Evet, Britanya ile aranızda köprü olamadığımızı üzülerək görüyorum. Bu bizim için olduğu kadar sizin için de büyük bir hayâl kırıklığı olmalı," dedi.

Musaddık haberleri sessizce dinledi. Washington'dan ayrılmadan önce Ulusal Basın Kulübü'nün yaptığı davete icabet etmeye karar verdi. Konuşması Britanya'yı itham edip Birleşik Devletler'e ustaca övgüler yağdıran ve mali yardım çağrısı yapan bir konuşmaydı. Dışişleri Bakanlığının sözcüsü çağrının "dikkate alınacağını" söylediye de sonradan Britanya'nın şiddetli muhalefeti nedeniyle kredinin verilmesinin imkânsız olduğu Musaddık'a özel olarak iletildi.

Musaddık en etkili açıklamasını, 18 Kasım'da Washington'u terk etmeden önce bir son dakika değişikliği olup olmadığından emin olmak için Averell Harriman tarafından Musaddık'a gönderilen Vernon Walters'a yaptı. Walters kapıda görüldüğünde Musaddık ona, "ne için burada bulunduğunuzu biliyorum ve cevabım hâlâ hayır," dedi.

Walters ise cevaben "Dr. Musaddık çok uzun zamandır buradasınız. Ziyaretinizin bazı olumlu neticelerinin olacağına dair umutlar vardı ve siz şimdi İran'a elleriniz boş dönüyorsunuz," dedi.

Bunun üzerine Musaddık ona bakıp "elimde taraftarlarıma yutturmak zorunda olduğum bir anlaşmayla dönmek yerine boş ellerle dönmenin benim durumumu daha da kuvvetlendirdiğini fark etmiyor musunuz?" diye cevapladı.

Musaddık eve dönüş yolunda Mısır'a uğradı ve coşkulu bir şekilde karşılandı. Zaten Mısırlılar birkaç yıl sonra Süveyş Kanalı krizine sebep olacak anti-emperyalist bir taşkınlık yaşıyorlardı ve ne zaman halkın içinde görünse Musaddık'ı coşkuyla alkışlıyorlardı. Gazeteler onu "tarihi yenen" ve "ülkesine özgürlük ve şeref getiren" bir kahraman olarak selamlıyorlardı. Birkaç gün kalıp Kral Faruk tarafından hüsnükabul gördü ve

Başbakan Nahas Paşa ile bir dostluk anlaşması imzaladı. Anlaşmada “birlik halindeki İran ile Mısır’ın Britanya emperyalizmini bozguna uğratacağına” yemin ediyorlardı.

Britanya’da ise muazzam bir siyasi değişim meydana geldi. Musaddık’ın Birleşik Devletler’de olduğu sırada Winston Churchill önderliğindeki Muhafazakârlar seçimi kazanarak Başbakan Attlee’nin İşçi hükümetinin yerine geçtiler. Çağdaşı olan birçok Britanyalı lider gibi yetmiş yedi yaşındaki Winston Churchill de Britanya’nın emperyalist bir güç olması fikrinden vazgeçemiyordu. 1898 yılında genç bir askerken Sudan’ın Britanya’nın sömürgesi olmasını sağlayan Omdurman Savaşı’nda Derviş mevzilerine yapılan hücumda bulunmuştu. Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’de sonu kötü biten Gelibolu harekatının tasarlanmasına yardım etmişti. Daha sonra Britanya’nın Filistin ve Mezopotamya üzerinde hâkimiyet kurmaya yönelik çabalarını yönetip Hindistan’a bağımsızlık verilmesine karşı ateşli bir muhalefet yürütmüştü. Yıllardır olduğu gibi İran’da şunu görüyordu: Kelepir fiyatta güvenilir bir petrol kaynağı. Aynı zamanda İran Britanya’nın elinde kalan son büyük ileri karakollardan biriydi ve Churchill gayet iyi biliyordu ki, eğer İran’ı kaybederse Süveyş’i ya da diğer kalanları kurtarmak için çok az umidi olacaktı. Hayat boyu sürdürdüğü savaşımından biri, Üçüncü Dünya milliyetçiliğine karşı mevzileri korumak oldu. Kariyerinin sonuna yaklaştığında bunu son bir kere daha deneyecekti.

Churchill seçim kampanyasını Attlee’nin “tüfeklerin cızırtısı ile mesele hallolabilecekken Abadan’dan tüymesi” üzerine dayandırdı. Göreve geldikten sonra yaptığı ilk işlerden biri yeni dışişleri bakanı Anthony Eden’i Acheson ile görüşmeye göndermek oldu. Giderken de Eden’e İran meselesinde baskıda bulunması ve “gerilimin artması pahasına da olsa inat etmesi” talimatını verdi.

Hükümetin değişmesi Britanya’yı İran konusunda daha kararlı hale getirdi. Attlee güç kullanma aşamasına gelinceye kadar Anglo-Iranian’ın lehine yapılması mümkün olan her şeyi yapmıştı. Musaddık’ı “ülkesini mahveden ve onu Komünistlere teslim eden ihtiyar bir deli” olarak gören Churchill ise bu

çizgiyi geçme isteğinde, hatta kararlılığındaydı. Mısır'da karşılanışı sırasında Musaddık'a gösterilen coşku, Churchill'e onun sadece Britanya petrolü için bir tehlike değil ama aynı zamanda dünyadaki Britanya karşıtı duyguların da tahammül edilemez bir sembolü olduğunu ispatladı.

Britanya'nın Musaddık politikası derhal sertleşti. Dışişleri Bakanı Eden, Musaddık'ı hoşnut etmek için Amerikalıların haddinden fazla zaman harcadığını ve Washington'a davet edilmesinin bir hata olduğunu Acheson'a söyledi. Britanya'nın bundan sonra sadece onun devrilmesi ile ilgileneceğini bildirdi.

Britanya'nın güç kullanma kararını vermesi Amerikalılar arasında en fazla George McGhee'yi üzdü. Ona göre bu "hemen hemen dünyanın sonu" demek olan karşılıklı intihar eylemindeki son hamleydi. Arkadaşı Henry Grady birkaç hafta önce İran büyükelçiliği görevinden alınmıştı. Kendisi de Musaddık'ın Washington'dan ayrıldığı zamanlarda Türkiye'ye büyükelçi olmuştu. Her ikisi de İran'da bir uzlaşma fikri için tarifsiz çabalar göstermişti ve artık o fikir ölmüştü.

Musaddık 1951 yılı boyunca dünya sahnesinde bulunmuş ve belirleyici bir rol oynamıştı. İyi ya da kötü fikirleri ile tarihi yeniden yazıyordu. *Time* dergisinin Harry Truman, Dwight Eisenhower veya Winston Churchill dururken onu Yılın Adamı seçmesi hiç kimse için sürpriz olmadı.

Musaddık *Time* dergisinin kapağında gösterişli ve vakur görünüyordu. Uzun makale "dik kafalı, fırsatçı" ve "inatçı bir oğlan çocuğu" gibi huysuzluk nöbetleri geçiren bu "çaresiz ülkenin ağlayan, bayılan lideri" hakkında hakaret doluydu. Ama aynı zamanda makalede ona "Iran'ın George Washington'u" ve "yüzyıllardan beri atalarının yarattığı dünyanın en meşhur adamı" deniyordu. *Time* dergisi Birleşik Devletler'in onun hakkındaki kararsızlığını yansıtıyordu. Meşru bir davaya sahip olan gelişmemiş ve insanı çileden çıkararak bir şahsiyet olarak tasvir ediyordu:

Bir zamanlar Bağdat ile Hazar Denizi arasındaki dağlık ülkede soylu bir adam yaşardı. Bu soylu adam ülkesinin yönetilme

şeklinden ömrü boyunca şikâyet ettikten sonra memleketin başbakanı oldu. Birkaç ay içinde bütün dünya onun sözlerini, isteklerini, şakalarını, gözyaşlarını ve huysuzluklarını seyretmeye başladı. Bu grotesk maskaralığın ardında ise onun dağlarının çok uzağındaki ülkeleri bile etkileyecek barış veya savaş sorunu bulunuyordu...

O, 1951 yılında İran'ın Başbakanı Muhammed Musaddık idi. O, Yılın Adamı idi. Petrol işine Şehrazat'ı koydu ve kaosun tekerlerini yağlamış oldu. Yakıcı gözyaşları büyük imparatorluktan arda kalan sütunları da eritti. Kederli ve cılız sesiyle, Batı'nın hemen hemen hiç akıl erdiremediği nefret ve hasetle dolu cüretkâr bir meydan okuma dile getiriyordu...

Ortadoğu'nun tamamında Britanya'nın durumu ümitsizdir. Hemen her yerde nefret ediliyor ve güvenilmez bulunuyorlar. Eski kolonyal ilişkiler bitti ve Britanya'nın yerini alacak yeni bir güç yok... İstese de istemese de Batı'nın Ortadoğu'daki politikasını çizmek zorunda olan ABD'nin ise henüz oralarla ilgili bir politikası yok... Anti-Komünist dünyanın lideri ABD'nin omuzlamak zorunda olduğu korkunç sorumluluklar var. Bunlardan biri de, 1951'in Adamı olan ve dağlık bir ülkede yaşayan tuhaf ihtiyar büyücünün ortaya attığı temel ahlaki meydan okumayla yüz yüze gelmektir.

Kalın Kafalı Britanyalı

Washington'dan dönüşünden sekiz ay sonra 1952 Temmuz'unun güneşli bir gününde Başbakan Musaddık karaağaçların gölgelediği bir yoldan geçerek Şah Muhammed Rıza ile bir durum değerlendirmesi yapmak üzere Sadabad Sarayı'na doğru yola çıktı. İran artık bu iki adam için çok küçüktü. Sarayın kapalı kapıları arkasında aklın ve gücün çarpıştığı bir düelloda karşı karşıya geldiler. Düellonun sonunda Musaddık baygın bir halde Şah'ın ayaklarının dibinde yatıyordu.

Bu buluşmanın bir törenden öteye gitmeyeceği sanılıyordu. Musaddık Meclis tarafından iki yıl için başbakan seçilmiş, o da âdet olduğu üzere kabinesinde yer alan bakanların listesini Şah'a sunuyordu. Bununla beraber fırsatını bulup o zamana kadar hiçbir İran başbakanının cesaret bile edemediği bir istekte bulundu. Musaddık, Şah'tan savaş bakanlığının kontrolünden vazgeçip seçilmiş hükümetin üstünlüğünü tanınmasını istedi. Şah fena halde bozulmuştu. Savaş bakanlığı olmazsa ordunun kontrolünü ve gücünü kaybedip sıradan bir insan haline gelecekti. Musaddık'a orduyu kaybetmektense "bavulumu toplar ve ülkeyi terk ederim," dedi.

Daha Şah doğmadan politika tiyatrosunun ustalığına erişmiş olan Musaddık tek kelime bile etmedi. Düşünmek için kısa bir

an durakladı ve sonra dışarı çıkmak üzere ayağa kalktı. Şah ihtiyar adamın sokaklara çıkıp halk yığınlarını kendisine karşı kışkırtacağı korkusuyla donakalmıştı. Ayağa fırlayıp kapıya koştu ve gövdesiyle Musaddık'ın çıkışını engelledi. Fakat Musaddık ondan kenara çekilmesini istedi. Şah ise bunun imkânsız olduğunu ve görüşmeye devam etmeleri gerektiğini söyledi. Bu durum bir iki dakika sürdü. Musaddık zorlukla nefes almaya başladı ve nefes nefese kalıp geriye doğru birkaç adım attıktan sonra bayıldı.

1906 Anayasası'na eklenmiş bir madde, Şah'ı İran ordusunun başkumandanı yapıyor fakat aynı zamanda da politik meselelerde seçilmiş hükümetle işbirliği yapmasını istiyordu. Başbakanlar bu maddenin yorumunu savaş bakanını atama yetkisini Şah'a vererek yaptılar ve bu gelenek haline geldi. Musaddık bu geleneği değiştirerek krize sebep oldu. Kendine gelmek için yatakta yatarken bu meseleyi ülkeyi şok ederek çözmeye karar verdi. Ertesi sabah yani Temmuz'un 17'sinde görevinden istifa etti.

Şah'a "bu şartlar altında milli mücadenin sonunu getirme imkânı yoktur," diye yazdı. "Savaş Bakanının sorumluluğunu almadan görevime devam edemem. Majesteleri bunu kabul etmediğine göre Egemenliği elimde tuttuğumdan emin değilim ve Majestelerinin isteklerini yerine getirebilecek bir başka hükümetin yolunu açmak için istifa ediyorum."

Musaddık gerçekten görevden çekilmek mi istiyordu yoksa siyasi bir avantaj sağlamak için manevra mı yapıyordu? Kariyerinin çok önemli bazı anlarında lekelenmektense kamu görevinden çekilmeyi tercih etmişti. 1919 yılında yapılan Anglo-Persian Anlaşması'ndan dolayı kendini o kadar küçük düşmüş hissetti ki, İsviçre'ye yerleşmek için müracaat edip ailesine de ömrünün geri kalan kısmını sürgünde geçireceğini söyledi. Şah Rıza'nın uzun süren yönetimi boyunca politikadan tamamen uzak durdu. 1947 yılında Meclis'e teklif ettiği seçim reformu kanun teklifinin reddedilmesinden sonra Ahmedâbad'da bulunan mülküne çekilip politik hayatının kesinlikle sona erdiğini ilan etti. Bu olaylar, Musaddık'ın, muhtemelen

Şii teolojisiyle de güçlenmiş şehit kumaşından olduğunu gösteriyordu. Adaletsizlikle uzlaşmaktansa acı çekmeyi tercih ediyordu.

1952 yılının ortalarında Musaddık'ın başında bir sürü dert vardı. Britanya'nın İran petrolünü boykot etmesinin çok yıkıcı etkisi olmuştu. Aynı zamanda hükümeti alaşağı etmek için Britanya ajanlarının Tahran'da faaliyette bulunduğunu biliyordu. Bir müddet için krizi Amerikan yardımı ile aşacağını düşündü. Fakat Londra'nın ağır baskısı altında bulunan Başkan Truman ona bir şey veremeyecekti. Dünya Bankasından yardım istedi ama bu çabası da boşa çıktı. İranlılar gittikçe fakirleşiyor ve mutsuzlaşıyorlardı. Musaddık'ın siyasi koalisyonu yıpranıyordu ve bu yeni dönemde karınca sürüsü kadar çok düşmanla savaşmak zorundaydı.

Her şeye rağmen Musaddık'ın İranlıların ve dünyadaki birçok kişinin gözünde ulaştığı o yüce mertebeden gerçekten vazgeçeceğine inanmak için saf olmak gerekirdi. Musaddık vazgeçmek istemiyordu ama onu gerçekten bir lider olarak isteyip istemediklerine karar vermesi için İranlıları zorluyordu. İstifası ise sadece bir kumardı.

O ilkbaharda Musaddık genellikle parlamento seçimleri ile meşgul oldu. Ülkenin sorunlarına rağmen geniş kitleler tarafından bir kahraman olarak görüldüğünden serbest seçimden yana çok az korkusu vardı. Ama ona karşı olanların aklında serbest seçim yoktu. Britanyalı ajanlar bütün ülkeyi dolaşıp adaylara ve onları kontrol eden yerel güçlere rüşvet veriyorlardı. Meclis'i Musaddık'ı devirecek vekiller ile dolduracaklarını düşünüyorlardı. Böylece darbe görünüşte yasal bir çerçevede olacaktı.

Ulaşım ve haberleşme güçlükleri nedeniyle İran seçimlerinin tamamlanması birkaç hafta sürdü. İlk sonuçlar büyük şehirlerden geldi ve bunlar Musaddık için cesaret vericiydi. Tahran'da Ulusal Cephe'nin on iki adayı da seçilmişti. Oy verme işleminin izlenmediği ülkenin diğer bölgelerindeki sonuçlar ise oldukça değişikti. Halkın ona duyduğu sınırsız güven nedeniyle Musaddık bu sonuçlardan rahatsız olmadı. Fakat se-

çim sonuçlarına itirazların yapıldığı Abadan ile ülkenin diğer kesimlerinde şiddet başgösterince Musaddık tedirgin olmaya başladı. Yardımcıları seçilen bazı adayların doğrudan Britanya ajanlarının kontrolü altında olduğunu bildirdiler. Tam o sırada Britanya'nın açtığı başka bir davada Adalet Divam'nda İran'ı savunmak için Lahey'e gitmek üzereydi ve yokluğunda seçim hilelerinin soruşturulmasının durmasından korkuyordu. Haziran'da Meclis'in 136 sandalyesinden 80 tanesinin sahibi belli olunca kabinesi seçimleri durdurma kararı aldı. Yaptığı açıklamada, "yabancı ajanların" İran'ın istikrarını bozmak amacıyla seçimlere hile karıştırmaları nedeniyle "ülkenin ulusal çıkarları henüz sonuçlanmamış olan seçimleri İran delegasyonunun Lahey'den dönüşüne kadar ertelemeyi gerekli kılmaktadır," demekteydi.

Seksen tane seçilmiş vekilin veto etmemesi halinde, ki zaten etmediler, Musaddık'ın böyle bir tedbir almaya kanunen hakkı vardı. Aldığı tedbirin meşru olduğunu bile iddia edebilirdi çünkü İran'ı dışarıdan gelen bir yıkıma karşı koruyordu. Yine de bu hadisenin içindeki rolü memnuniyet verici değildi ve muhaliflerinin onu anti-demokratik ve kişisel güç peşinde biri olarak nitelemesine olanak sağlıyordu.

Musaddık bununla meşgulken İranlıların çoğunluğu tarafından çok daha acil olarak kabul edilen bir başka sorunla uğraşmak zorunda kaldı. Ülke süratle iflasa doğru gidiyordu. Abadan rafinerisinde onbinlerce kişi işini kaybetmişti. Bunların çoğunluğu millileştirmeyi kabul edip tutkuyla desteklemişlerdi. Doğal olarak Musaddık'tan onları tekrar işe yerleştirmenin bir yolunu bulmasını bekliyorlardı. Bu ancak petrolün satılabilmesi ile mümkündü.

Britanya'nın ilan ettiği ambargoya rağmen 1952 yılının ilk yarısında Arjantin ve Japon tankerleri İran limanlarına giriş çıkış yaptılar. Bir başka tanker de dört bin ton Abadan petrolünü Venedik'e getirdi. Britanya'nın protestosu bir İtalyan mahkemesi tarafından reddedildiğinde, Winston Churchill "İtalyanlar ne değersiz arkadaş ve müttefiktirler," dedi. Daha etkili tedbirler almadığı takdirde ambargonun çökeceğini anlamıştı.

Haziran ayının ortasında İran Körfezi'nde bulunan Bender-i Maşur limanında liman işçileri on yıl boyunca İran'dan yirmi milyon ton ham petrol satın almak isteyen özel bir İtalyan petrol şirketinin kiralamış olduğu *Rose Mary* tankerini karşıladılar. Şirketin düzenlediği bu "test yolculuğu" Britanya'nın ambargosuna bir karşı çıkıştı. Eğer *Rose Mary* İtalya'ya salimen dönerse ambargo kırılacak ve İran ekonomisi düzelmeye başlayacaktı.

Britanya ve İran bir yandan açık denizlerde karşılaşmaya hazırlanırken diğer yandan da Adalet Divanı'nda çarpışıyorlardı. Britanya tarafı Abadan rafinerisi ile onu çevreleyen petrol sahalarının kendilerine ait olduğunu iddia eden bir karar çıkartma peşindeydi. Avukatlarının çabaları Musaddık'ın oraya varmasıyla son buldu. Çılgınca alkışlayan ve ritmik olarak ismini haykıran bir kalabalık tarafından Barış Sarayı'nda karşılandı. İçeri girdiğinde yargıçlardan meselenin manevi ve siyasi yönlerini olduğu kadar kanuni durumunu da gözönüne almalarını isteyen kısa bir demeç verdi. Musaddık'a göre, yıllar boyunca İranlı işçilere "hayvan gibi" davranılıp İran hükümetlerinin aldatıldığı ve ülkenin en değerli doğal kaynağının yağmalandığı bu dayanılmaz durumu yaratan şirkete verilebilecek tek cevap Anglo-Iranian'ın millileştirilmesiydi.

Demecini verdikten sonra Musaddık otele çekildi ve bir daha mahkemeye gelmedi. İran'ın davası üç gün boyunca bir grup İranlı avukat ile Belçika Senatosu'nun eski başkanı, uluslararası hukuk profesörü ve seçkin bir Belçikalı olan Henri Rolin tarafından savunuldu. Rolin tekrar tekrar esas tartışma konusuna döndü. Mesele iki ulusu değil, bir ulus ile bir özel şirketi ilgilendirdiğinden Divan'm bu davada yetkili olmadığına ısrar etti.

Musaddık *Rose Mary* tankerinin Britanya savaş gemilerince yolunun kesilip Britanya'nın idaresinde bulunan Aden Limanı'na götürüldüğü haberini otelinde aldı. Aden'deki mahkemede Britanyalı avukatlar bütün İran petrolünün kanuni sahibinin Anglo-Iranian'ın olduğunu ileri sürerek *Rose Mary* tankerinin çalıntı mal taşıdığını iddia ediyorlardı. Britanya'nın lehi-

ne olacağından kimsenin kuşku duymadığı karar, birkaç ayda çıkmadı ama Kraliyet Donanması'nın İran petrolü taşıyan gemilerin yolunu kestiği haberleri diğer müşteriler için yeterince korkutucuydu. Musaddık el koyma hareketini suçlayan bir basın toplantısı düzenleyip "Britanya'nın bizi boğazlama çabasının en canlı örneği," dedi. Birçok Avrupalının sempati duyduğu Musaddık için Britanya elçisi Londra'ya çektiği telgrafta şöyle diyordu: "Korkarım ki, Dr. Musaddık Lahey'de genel olarak çok olumlu bir izlenim bırakmıştır."

Britanya'nın Rose Mary tankerini alıkoyması Musaddık ve hükümeti için çok yıkıcı bir darbeydi. Artık hiçbir petrol şirketi İran ile iş yapmayacaktı ve böylece ülkenin temel gelir kaynağı yok olacaktı. İran 1950 yılında petrol ihracatından 45 milyon Amerikan Doları kazanmıştı ve bu miktar toplam ihracatının yüzde 70'inden fazlaydı. Bu rakam 1951 yılında yarıya düşmüş 1952 yılında ise neredeyse sıfır olmuştu.

Musaddık İranlılara ulusal itibara sahip olabilmenin "mahrumiyet, fedakârlık ve sadakat" gerektirdiğini söylerken, çoğu hemfikirdi. Ama hemfikir olmaları sıkıntılarını azaltmıyordu. Musaddık petrol dışında kalan ürünleri özellikle tekstil ve gıda ürünlerini ihraç ederek bir çıkış yolu bulmaya çalışırken, diğer taraftan da çeşitli ülkelerle trampa anlaşmaları için görüşmeler yapıyordu. Bu tedbirler sayesinde İran çökmekten kurtuldu ama hiçbiri petrol ihracatından kazanılan paranın yerini tutamazdı.

İhtilafli seçim, Britanya'nın sıkılaştıran petrol ambargosu ve Adalet Divanı'ndaki dava gibi problemlerin hepsi Haziran'da Lahey'den eve dönmekte olan Musaddık'ın aklını meşgul ediyordu. İki hafta sonra da Şah'ın salonunda baygınlık geçirip ertesi gün de istifa etti. İstifası Britanyalı düşmanları ve Şah için tanrının bir lütfuydu. Onun yeniden seçilmesini engellemek için Meclis'te dalavera çevirmeye çalıştılar. Kendi isteği ile ayrılmakla onlara hayâl bile edemeyecekleri bir iyilikte bulunmuştu.

Britanyalı yetkililer Musaddık'ın yerine geçmesini istedikleri adamı seçmişlerdi. Bu kişi 1940'ların ortalarında başbakanlık

yapmış, yetmiş iki yaşında düzenbaz bir politikacı olan Ahmet Kavam'dı. Britanya ajanı Robin Zaehner Tahran'daki görev yerinden şöyle naklediyordu: "Britanyalılarla yakın çalışıp onların İran'daki kanuni çıkarlarını koruma isteği Kavam'dan geldi... İran'ın düşmanı olan Ruslar veya (aptal ve tecrübesiz) Amerikalılar yerine Britanya etkisinin hâkim olmasını tercih eder."

Şah önceleri Kavam konusunda isteksizdi. Musaddık tecrübesi onu kuvvetli başbakanlardan soğutmuştu. Zayıf ve uysal birini istiyordu. Kavam ise öyle değildi. Ama Britanyalılar ısrar ettiler. 17 Temmuz'da Musaddık'm istifasından sonraki saatlerde Şah nasıl davranacağı konusunda sonuçsuz derin düşüncelere dalmıştı. O gece Britanya taraftarı olan kırk Meclis üyesi toplanıp Kavam'ı aday gösterdi. Yirmi yedi üye ise, "tarihlerinin bu çok önemli anında" İran'ı yönetebilecek tek kişi olan Musaddık'a sonsuz bağlılıklarını göstermek üzere toplandılar.

Sonunda Şah Britanya'nın baskısına boyun eğdi ve Kavam'ı kabul etti. Yetkiyi gerçekten aldığına aptalca inanan Kavam hesaplaşma gününün geldiğini bildiren sert bildirimler yayınlamaya başladı. Musaddık'ı petrol krizini çözmekte başarısız olmakla ve "yabancı bir devlete karşı geniş bir seferberlik" başlatmakla suçluyordu. Ona göre İran değişmek üzereydi. Başbakan olarak sarfettiği ilk cümle "bu dümenciler farklı bir rotadalar" oldu. Onun yeni politikalarına karşı gelen herkes tutuklanıp "kanunun kalpsiz ve acımasız ellerine" teslim edilecekti.

Kavam'ın bu bildiriye radyoda okumasını dinleyene kadar birçok İranlı Musaddık'ın iktidardan gerçekten çekildiğinin farkında değildi. Bu konuşma müthiş bir protesto dalgasının başlaması için ilk kıvılcım oldu. Tahran ve diğer şehirlerde kalabalıklar "ya ölüm ya Musaddık" diye bağıarak sokaklara döküldüler. Kavam polise göstericilere saldırıp onları sindirmesini emretti ama birçoğu bunu yapmayı reddetti. Bazıları da sevinçle kucaklandıkları göstericilerin arasına katıldılar.

Her şeyin ötesinde kendiliğinden gelişen bu infial Musaddık'ın Anglo-Iranian Petrol Şirketi'ne karşı gelme kararını desteklemenin bir ifadesiydi. Birçok İranlı onu sosyal reformları yapma taahhüdü nedeniyle destekliyordu. Musaddık toprak

ağalarının mülklerinde zorunlu çalışmaya mecbur edilen köylüleri serbest bıraktı. Fabrika sahiplerine hasta ve yaralı işçileri için ödeme yapmalarını emretti. İşsizlik ödeneği sistemi kurdu. Toprak ağalarının kira olarak aldığı paranın yüzde yirmisine el koyarak bulaşıcı hastalıkların kontrolü, kırsal alanda konut ve halk hamamları inşası gibi projelerin finansmanı için bir fonda topladı. Kadın haklarını, din özgürlüğünü destekledi ve mahkemeler ile üniversitelerin bağımsız hareket etmesine müsaade etti. Hepsinden öte, İran siyasetini sarmış olan çürümeye karşı titiz ve etkilenemez tavrı düşmanları tarafından bile kabul edilmişti. Onu bu kadar ani bir şekilde kaybetmek ve dışardan destekli bir yönetimin onun yerine geçmesi, harekete geçmiş kitlenin kabul edebileceğinin çok ötesindeydi.

21 Temmuz'da, Ulusal Cephe liderleri, ulusun Musaddık'ı destekleyip Kavam'a karşı olduğunu göstermek için "ulusal mücadeleyi yönetmenin bilinen en popüler yolu olan" genel grev çağrısı yaptılar. Birkaç saat içinde ülkenin büyük bir kısmı felç oldu. Kavam'ın kendisini tutuklayacağını öğrenen Ayetullah Kaşani "emperyalistlere karşı kutsal bir savaş" olarak gördüğü bu isyana askerlerin katılmasını emreden bir fetva verdi. Sovyet askerlerini 1947 yılında Azerbeycan'dan çekilmeye zorladığı için Kavam'a karşı hâlâ öfkeli olan Tudeh militanları da "Şah'ı alaşağı edelim! Halk Cumhuriyeti istiyoruz!" çığlıkları atarak karışıklığa katıldılar.

Bu isyana çok şaşırın Kavam ve Şah seçkin askerî birlikleri göreve çağırdılar. Askerler Tahran'ın çeşitli bölgelerinde protestoculara ateş açtılar. Düzinelerce insan öldü. Genç komutanlar katliamdan dehşete düşmüşler, isyan etmekten bahsediyorlardı. Şah ise durumun kontrolünü tamamen kaybetmişti ve tek seçeneği Kavam'ın istifasını istemektir. Kavam istifasını o öğleden sonra saat dörtte verdi ve Şah bunu alır almaz doğru Musaddık'a gitti.

Karşılaşmaları hiç umulmadık şekilde samimi bir havada gerçekleşti. Şah artık Musaddık'ı başbakan olarak kabule hazır olduğunu, savaş bakanlığının kontrolünü de ona bırakacağını söyledi ve Musaddık'ın monarşiyi koruyup korumayacağını

sordu. Musaddık da eğer krallar seçilmiş liderlerin üstünlüğünü kabul ederlerse monarşiyi koruyacağını garanti etti.

Musaddık Şah'a "eğer demokratik ve ulusal güçlerle işbirliği yaparsanız herkesin sevdiği bir kral olarak tarihte yerinizi alırsınız," dedi.

Ertesi gün Meclis büyük bir çoğunlukla Musaddık'ı tekrar başbakan seçti. Kavam'ın devri sadece dört gün sürmüştü. Onun "Kanlı Pazartesi" günü iktidardan düşüşü İranlı milliyetçiler için büyük ve hayâl edilmesi imkânsız bir zafer olmuştu. Musaddık için ise bu daha da büyük kişisel bir zafer olmuştu. Tek bir nutuk atmadan ve evinden kimildamadan değer bilir bir millet tarafından göreve iade edilmişti.

Ertesi gün heyecanlandırıcı haberlerle başladı. Adalet Divanı petrol kavgasının içine çekilmeyi redderek Britanya'nın başvurusunu geri çevirmişti. Londra'da yayınlanan günlük *Daily Express* gazetesi "Musaddık'ın Zafer Günü" diye manşet attı. Evet öyleydi, hatta daha fazlası vardı.

Artık Musaddık'a o kadar geniş ve ateşli bir destek veriliyordu ki Şah'ı kolaylıkla bertaraf edip Pehlevi hanedanının sona erdiğini ilan edebilir ve isterse kendisinin başkan olacağı bir cumhuriyet kurabilirdi. Bunları yapmak yerine Şah'a barış teklifinde bulunmak için gönderdiği Kuran'da elyazısı ile şu ithaf yazılmıştı: "Eğer Anayasa'ya karşı bir hareket yaparsam veya Anayasa'yı geçersiz kılarak başkan olmayı kabul edip ülkemin hükümet şeklini değiştirirsem beni Kuran'ın düşmanı olarak görün."

Britanyalılar için olayların bu hale gelmesi çok şaşırtıcı bir aksilikti. Parlak bir zafer yerine kesin bir yenilgiye uğramaları için sadece bir hafta yeterli olmuştu. Ama vazgeçmeye niyetleri yoktu. Vazgeçmek yerine nerede yanlış yaptıklarını bulmak için her şeyi dikkatlice gözden geçirmeye başladılar ve birkaç hata yaptıkları sonucuna vardılar. Britanyalı gizli servis elemanları işlerin planlaması ve görevlerin yerine getirilmesinin çoğunu İranlılara bırakmışlardı. Kaderlerini askerî yetkili yerine bir sivil olan Kavam'a bağlamışlardı. Belki de en önemlisi Amerikan yardımı olmaksızın kendi başlarına hareket etmiş-

lerdi. Bir sonraki sefere ki bu seferin olacağından emindiler, bu hataları tekrarlamayacaklardı.

* * *

Britanya komplosunun bir sonraki raundunu şekillendiren, Britanya'nın Tahran'daki maslahatgüzarı Georges Middleton'un Temmuz ayaklanmasını izleyen günlerde gönderdiği meselenin özünü kavrayan bir dizi telgraftı. Middleton ayaklanmanın "Pers tarihinde bir dönüm noktası olduğunu" çünkü onunla beraber yeni bir siyasi gücün yani ayaktakımının ortaya çıktığını belirtiyordu. Britanyalıların Musaddık'ı devirme planı bu ayaktakımının işe karışması sonucunda gerçekleşmemişti. Middleton bir dahaki sefere Britanya'nın ayaktakımını kendi tarafına çekmesi gerektiğini yazdı.

Middleton'un ayaklanma esnasında gözlemlediği bir diğer şey de hatırı sayılır sayıda ordu mensubunun Musaddık'a olan sadakatini bildirmesi oldu. Ama uygun koşullar sağlanırsa bir isyana katılabilirlerdi. Ancak güvenip saydıkları bir komutan onları bu amaç için yönlendirebilirdi. Middleton'm bu komutanın kim olacağına dair bir fikri de vardı. Musaddık'ın önceki işleri bakanı General Fazlullah Zahidi'yi önerdi.

Bu iyi bir seçimdi. *New York Times* gazetesinin "gezmeyi seven, kumara ve güzel kadınlara düşkün" olarak tarif ettiği Zahidi ideal aday olmaktan uzaktı ama eldekilerin de en iyisiydi. Hayatının büyük bir kısmını üniformalı olarak geçirmişti ve hemen hemen her İranlı subayla şahsi tanışıklığı vardı.

Zahidi yirmi üç yaşında bir bölük kumandanı iken ülkenin kuzey bölgelerindeki isyancı aşiretlere karşı savaşta emrindeki askerlere kumanda etmişti. İki yıl sonra Şah Rıza onu tuğgeneralliğe terfi ettirmişti. Sadakatinden ve sertliğinden etkilenen Şah, onu önce 1926 yılında Abadan rafinerisinin bulunduğu bölge olan Kuzistan'a vali, 1932'de Tahran polis şefi, 1941 yılında da Isfahan garnizonu kumandanı yapmıştı.

Zahidi, Şah Rıza'nın İran'ın neye ihtiyacı olduğu konusundaki görüşlerini paylaşıyordu. İkisi de kalben askerdi. Aynı za-

manda da kuvvetli, haşin ve hırslıydılar. İkinci Dünya Savaşı patladığında her ikisi de Almanlar'a yardıma koyuldu. Britanya Şah Rıza'yı alaşağı ettikten sonra onu sürgüne gitmeye zorladı ve Zahidi'yi de göz hapsine aldı. Hububat stokçuluğundan büyük paralar kazanan bir vurguncu olarak biliniyordu. Nazi ajanları ile yakın teması olmasaydı kendi haline bırakılabilirdi. Zahidi'nin İran'a yapılacak muhtemel bir Alman istilasası ile aynı zamana tesadüf eden bir aşiret isyanı hazırladığını öğrendikleri zaman Britanyalılar harekete geçmeye karar verdiler.

1942 Eylülünde Gizli İstihbarat Servisi'nin kıdemli amirleri, Trablusgarp'tan Taşkent'e kadar olan sahada görevli olan efsanevi ajan Fitzroy MacLean'i Londra'da bir toplantıya davet ettiler. Ona Zahidi'nin kaybolmasını istediklerini söylediler. MacLean sonraları şöyle yazacaktı: "İşin nasıl yapılacağını tamamen bana bıraktılar. Sadece iki şartları vardı: Onu canlı ele geçirecektim ve bunu yaparken de bir karışıklığa meydan vermeyecektim."

Zahidi'nin evinden kaçırılması en kolay yolmuş gibi görünüyordu. Fakat MacLean İsfahan'a vardığında evin çok iyi korunduğunu gördü. Daha sonra generali arabasından kaçırmayı düşündü ama askerî güvenliğin sıkı olması nedeniyle bu da çok kolay görünmüyordu. Bunun üzerine MacLean Zahidi'nin huzuruna kabul edilmek için bir hile düşünmeye başladı.

Şifreli bir telgraf ile Londra'ya gönderdiği planına göre, Bağdat'ta kalan bir Britanya ordusu tuğgeneralinin kılığında girip sanki İsfahan'dan geçerken Zahidi'ye saygılarını sunmak ister gibi yapıp bu esnada da bir ya da iki "becerikli adamla" beraber generalle yalnız kalınca tabancasını çekip onu arabaya götürecekti. Bir müfreze asker de "işlerin ters gitmesi halinde yardım etmek üzere" yakınlarda bekleyecekti. Üstleri gerekli olması halinde Zahidi'yi öldürme yetkisi de dahil olmak üzere MacLean'e istediği her yetkiyi verdiler ama karşı oldukları tek bir nokta vardı. Hiçbir şart altında kimsenin bir Britanya subayı kılığında girmesine müsaade edilemezdi. Gerekirse gerçek bir subay bulunacaktı.

MacLean İsfahan'ın 240 kilometre kuzeyinde bulunan Kum şehrine gitti. Orada bulunan Britanya komutanına istediği her

şeyin sağlanması emri verilmişti. Bir müfreze askere ihtiyacı vardı ve özel bir görev için çalıştığı anlaşılınca istedikleri yapıldı. Yakında bulunan çöldeki bir kale harabesinde adamlarıyla birlikte birkaç gün prova yaptı. Planlanan kaçırma olayından bir gün önce MacLean İsfahan'a doğru yola çıktı. Yanında Kum'daki Britanya konsolosluğunun verdiği gerçek bir asker vardı. Bu asker "biraz belirsiz bir rolün ruhuna gelişmiş mizah duygusu sayesinde bürünebilen üstün nitelikli bir subaydı."

General Zahidi ile buluşma hazırlıkları mükemmel gerçekleşti. MacLean Birleşik Krallık bayrağının dalgalandığı bir araba ile geldi. MacLean'ın ekibinden olan bir Britanya ajanı ile derin bir sohbe dalmış olan kapıdaki muhafız o geçerken sadece kısacık bir bakış attı. Kasaları muşamba ile örtülü iki plakasız kamyon yakınlarda bekliyordu. İçlerinde MacLean'ın son haftayı eğitimleriyle geçirdiği askerler vardı. O askerî kumanda merkezine girerken askerler bekliyordu:

Birkaç dakika sonra üstüne sımsıkı oturan üniforması içinde, pırıl pırıl parlatılmış çizmeleri ile zarif bir şahsiyet olan General Zahidi odaya girdiğinde kendini Colt tabancamın namlusuna bakarken buldu. Böyle sıkıntılı bir görüntüyü daha fazla uzatmanın anlamı yoktu. Ellerini havaya kaldırmasını istedim. Kendisini tutuklama talimatı aldığımı, ses çıkarması ya da direnmesi halinde onu vuracağımı söyledim. Sonra tabancasını alıp dışarda motoru çalışır halde bekleyen arabaya sokmak için pencereden itekledim... Çölde geceyi geçirdiğimiz yere çabucak vardık. Burada esirimi yakındaki bir havaalanına götürecektir bir subay ile altı adamına teslim ettim. Havaalanında onu Filistin'e götürecektir bir uçak bekliyordu... Generalin yatak odasında Alman yapımı makinalı tüfek koleksiyonu ile çok sayıda ipek iç çamaşırı, biraz afyon ve İsfahan'daki orospuların adreslerini buldum.

Zahidi savaşın geri kalanım bir Britanya toplama kampında geçirdi. Serbest bırakıldıktan sonra sanki hiçbir şey olmamış gibi mesleğine devam etti. Önce Fars bölgesinde komutanlık

yaptı sonra da eski işine yani Tahran polis şefliğine geri döndü. Şah Muhammed Rıza 1950 yılında onu Senato'ya aday gösterip, ertesi yıl da onu içişleri bakanı yapması için Musaddık'ı ikna etti. Birkaç ay sonra da Musaddık Averell Harri-man'ın ziyaretini protesto eden göstericilere karşı yaptığı katliam nedeniyle Zahidi'yi görevden aldı. Zahidi artık bir ordu mensubu olmamasına rağmen Emekli Askerler Birliği'nin başkanıydı. Bu birliğin mensuplarının çoğunun görevine Musaddık tarafından son verilmişti. Intikam duyguları içersindeydiler. Zahidi'nin cesareti ve herkesce bilinen acımasızlığı da göz önünde tutulunca Britanyalılar onu darbenin lideri olarak seçtiler. Hem onlar hem de Zahidi geçmişteki tatsızlıkları unutmak istiyorlardı.

George Middleton'un telgraflarında tavsiye ettiği bileşim –ayaktakımı ile Zahidi– Musaddık'a karşı kurulan komplonun candamarı oldu ve bu hiç değişmedi. Yalnız ciddi olarak planlamaya başlamadan önce Britanyalıların Amerikan işbirliğini sağlamaları gerekiyordu. Ajanlarından birinin dediği gibi, “dramatik operasyonlardan zevk alan ve utangaç diplomatlara saygı duymayan” Winston Churchill 1952 yılının yarısını Başkan Truman'ın yardımını sağlamak için çabalamakla geçirdi.

Ağustos ayında Musaddık Amerikalı bir petrol uzmanı olan Alton Jones'ı İran'a davet etti. Truman bunun iyi bir fikir olduğunu düşündü ve bu seyahati onayladı. Fakat Churchill haberdar olduğunda çok kızdı. Churchill, Musaddık'ı izole etme kampanyasını zayıflattığı için Birleşik Devletler'den gelen her türlü dostane öneriyi protesto ediyordu. Truman'a Britanya'nın Amerikalıları Kore'de desteklediğini hatırlatıp bir “Anglo-Amerikan birliği” ummasının hakkı olduğunu söylüyordu.

Jones'ın İran ziyaretinden önemli bir şey çıkmadı ama ne Truman ne de kıdemli danışmanları Musaddık'la uzlaşma arama fikrinden vazgeçemediler. Onlar meseleyi Acheson'ın şu kelimeleri ile özetliyorlardı: “Britanya'nın İran politikası ya yönetmek ya da yok etmek tercihlerinden birine bağlı olduğundan biz ya bağımsız bir siyaset izleyecektik ya da İran'ın demir perde gerisinde yer almasını seyredecektik.” Truman, “İranlı-

lar için Kuran kadar kutsal” olan millileştirme gerçeğini kabul etmesi için Churchill’i zorladı. Direnmeye devam ederse çıkacak karışıklıkların İran’ı “Komünist bir bataklığa” çekip “hür dünyanın başına dert olacağı” konusunda da uyardı.

- Churchill cevaben Truman ile birlikte “Musaddık’a gizli ve kişisel bir telgraf gönderme”yi teklif etti. Çok dostane bir dil kullanmakla beraber hazırladığı taslak Britanya’nın eski teklifini yeni bir isimle ortaya koymaktan ibaretti. Truman bunu imzalamayı reddetti. Churchill ise Birleşik Devletler ile Britanya’nın beraberce Musaddık’ın üzerine gitmeleri fikrini sebatla savunuyordu. Truman’a “sadece doğruyu ve adil olanı isteyen bizim gibi iki iyi adamın neden yanlış yapan üçüncüye karşı ekip oluşturmadığını anlayamıyorum,” demişti.

Sonunda Truman, Churchill’in mektubunun hafifletilmiş bir şeklini imzalamayı kabul etti. Musaddık’tan yapmamaya yemin ettiği iki şeyi istiyorlardı: Anglo-Iranian’ın İran’a geri dönmesi ve şirketin millileştirmeden önceki durumu esas alınarak Adalet Divanı’nın vereceği kararı kabul etmesi. Eğer mutabık kalırsa Britanya ekonomik ambargoyu kaldıracak, Birleşik Devletler de İran’a yardım olarak 10 milyon ABD Doları verecekti.

Musaddık, birkaç gün sonra mektubu küçümseyen bir ifadeyle Meclis’e okudu. Ona göre “eski şirketin” nihai olarak ve geri dönülemez bir biçimde millileştirildiğinin kabul edilmemesi bir hakaretti. Yardım teklifi ise “sadaka hissi uyandırıyor”du, ki İran sadaka istemiyordu. Çoğalan alkışlar arasında Britanya’nın “asırlardan beri fakir ulusları yağmalamaya alışkın olduğunu” ve İran’ın bundan sonra onun “ezici şartlarını” kabul etmeyeceğini açıkladı. Ahlakçı bir yorumla konuşmasını bitirdi: “Kanuna itaat ve zayıfın haklarına saygı gösterme hiçbir zaman yok olmayacaktır fakat aynı zamanda güçlü olanın hem durumunu hem de prestijini iyileştirecektir.”

Musaddık karşı teklif için Meclis’in desteğini istedi ve bu desteği aldı. İran, Adalet Divanı’nın arabuluculuğunu iki şartla kabul edecekti. Birincisi, mahkeme kararını ya İran hukukuna göre ya da “aynı şartlar altında sanayiini millileştiren herhangi bir ülkenin kanunlarına göre” verecekti. İkincisi, eğer Britanya

tazminat talebinde bulunacaksa İran'ın da yok olan gelirleri için istekte bulunmasına müsaade edilecekti.

Öne sürülen bu şartlar Churchill'i kaygılandırmak için yeterliydi. Sonraki birkaç hafta boyunca, Churchill, Truman'a pazarlıkta dik durması için ısrar eden bir dizi telgraf gönderdi. Bunların birinde "mücadelemizin bu kritik anında daha ileri gidebileceğimizi düşünmüyorum. Truman-Churchill ittifakına karşı Musaddık daha makul şartlar getirecektir," diyordu.

Bu telgraflar Atlantik üstünde uçuşurken Churchill'in dışişleri bakanı Anthony Eden Tahran büyükelçiliğinden iyi haberler alıyordu. General Zahidi Britanya'nın önerilerine hayli yakın görünüyordu. Musaddık'a karşı yapılacak ve kendisinin başbakan olarak görevlendirileceği bir darbe için hazırды. Bu gelişmelerden cesaret alan Eden, şartlarını reddettiğini bildiren soğuk bir notayı Musaddık'a gönderdi.

İran'a Batı müdahalesini şekillendiren yabancılardan bazılarının aksine, Eden bölgeyi tanıyan bir kişiydi. Oxford'da Farsça öğrenmişti ve bu dili "doğunun İtalyancası olarak" kabul ediyordu. Erken dönem Pers şiirine ait *Şahname*'yi ve Daryus'un kitabelerini okumuştı. Mezuniyetten sonra dışişlerine katıldı. Britanya, Musaddık ve diğer İranlı milliyetçileri öfkeliendiren 1933 anlaşmasının görüşmelerini yaparken bakan yardımcısıydı. İran'a daha sonra yaptığı birkaç uzun gezide İranlılar hakkındaki izlenimleri olumlu olmadı.

Tıpkı Churchill gibi Eden de kolonyal sistemin ateşli savunucusuydu. Fakir ülkelerin halklarının siyasi ve entelektüel kabiliyetleri hakkında hiç saklamadığı tepeden bakışı yabancıları bile ürkütürdü. Bunlardan biri de Eden'm İranlılar hakkındaki şu görüşünden dolayı çok şaşırان Dean Acheson'dı: "Onlar halı satıcısından başka bir şey değillerdir. Hiçbir zaman pes etmemelisin. Yeterince sağlam durursan sonunda gelip bir anlaşma yaparlar."

Eden'in red notu, Musaddık'ın Britanya'nın ona düşmanlıktan başka bir şey vermeyeceği hakkındaki kanaatini kuvvetlendirdi. General Zahidi'nin Britanyalı ajanlar ile toplantılar yaptığını öğrenince kanaati kesinleşti. Zahidi, Meclis başkanı

seçilen ve Musaddık'ı kendisine karşı her gün artan ölçüde siyasi bir rakip olarak görmeye başlayan Ayetullah Kaşani ile buluşmaya başlamıştı. Tahran bir darbenin kaçınılmaz olduğu dedikoduları ile çalkalanıyordu. Musaddık'ın kendisine karşı komplo düzenleyen Britanya ajanlarından kurtulabilmesinin tek yolu vardı. 16 Ekim'de İran Britanya ile tüm diplomatik ilişkisini kestiğini açıkladı.

O ayın sonunda bütün Britanyalı diplomatlarla beraber Britanya ajanları da İran'ı terk etmişlerdi. Bu ağır ve kaçınılmaz bir darbeydi. Böylece Britanya'nın darbe düzenleme ümitleri Musaddık tarafından sona erdirilmişti. Bir darbe olacaksa ancak Amerikalılar yapılabilirdi.

Kendisini devirmeden önce Britanyalıları kapı dışarı eden Musaddık, yandaşlarıyla birlikte vatana ihanet suçu ile yargılamak üzere General Zahidi'ye yöneldiler. Fakat başlangıçta senatör olması nedeniyle General Zahidi'nin parlamenter dokunulmazlığı onlara engel teşkil etti. Senato'nun iki yıllık dönemi henüz sona ermişti ve senatörler dört yıl daha senato üyesi olarak kalmak için yasal olmayan bir karar almışlardı. 23 Ekimde Meclis Senato'yu lağvettiğini açıkladı. Bunun kanunlaşması ile birlikte artık Zahidi tutuklanabilirdi. O da tutuklanmamak için saklanmaya başladı.

Artık Britanya'nın İran'da istihbarat ajanı kalmamıştı. Zahidi devre dışıydı ve Truman yönetimi de müdahale fikrine şiddetle muhalefet ediyordu. Darbe planları sona ermişti. Musaddık kadar Britanyalıların da bu "berbat durum"dan sorumlu olduğunu düşünen Truman için bir sorun kalmamıştı. Tahran'ın eski büyükelçisi Henry Grady'e el yazısıyla yazdığı mektupta, "kalın kafalı Britanyalılar petrol şirketlerine İran ile dürüst bir anlaşma yaptırın diye çok uğraştık. Ama hayır, onlar bunu yapamaz. Onlar bunu nasıl halledeceklerini pek iyi bilirler, biz bilemeyiz," diye yakınıyordu.

Britanya liderleri tam bu noktada ümitsizliğe kapılıyorlardı ki ufukta parlak bir umut ışığı gözükte. Birleşik Devletler'de başkanlık seçimi olacaktı ve Truman da yeniden aday değildi. Onun yerine geçecek Cumhuriyetçi aday Dwight Eisenhower

ise etkin bir antikomünist idi. Eisenhower'ın konuşmaları Churchill ve Eden'ı hayli cesaretlendirdi. Seçildiği andan itibaren Truman'ı etkileme çabalarına son verip dikkatlerini gelecek ekip üzerinde yoğunlaştırdılar.

Seçim günü Kermit Roosevelt Tahran'daydı. İşi Ortadoğu'daki CIA operasyonlarını yönetmek olan Kermit'in İran ile ilgili profesyonel merakı vardı ve sık sık ziyaretlerde bulunurdu. Fakat bu defaki alışlagelmiş bir ziyaret değildi. Britanya istihbarat elemanlarının İran'dan aniden ayrılmaları Roosevelt'in hayatında önemli bir yer tuttu. Britanya orada gizli bir teşkilat kurmak için onlarca yıl uğraşmıştı ve şimdi o teşkilat başsız kalmıştı. Bu Birleşik Devletler için olağanüstü bir fırsattı. Roosevelt bu fırsatı kullanmak için elinden gelenin en iyisini yapacaktı.

Babasının iş ilişkilerinin olduğu Buenos Aires'de doğup, Long Island'da büyükbabası Theodore'un arazisinde büyüyüp tahsilini de Harvard'da yapan Roosevelt, centilmen bir ajan tipiydi. İkinci Dünya Savaşı başladığında Harvard'ın tarih bölümünde genç bir akademisyendi. Maceraya meraklı biri olarak Office of Strategic Services'e* (OSS) katıldı. Bu o kadar gizli bir teşkilattı ki insanlar kurumun varlığını bilseler bile baş harflerinin açılımını bilmezlerdi. Okkalı Sır Servisi ya da üst kademeleri Amerika'nın birinci sınıf üniversitelerinden mezun olanlarla dolu olduğundan Okkalı Sosyete Servisi şeklinde adlandırılırdı. Roosevelt'in bir OSS ajanı olarak neler yaptığı bilinmiyordu ama Mısır ve İtalya'da bulunmuştu. Hatta ailesi bile ne yaptığını öğrenememişti. Yıllar sonra karısı, "Hayalet gibiydi. Bana bu konudan hiç bahsetmedi," diyecekti.

İran'a gittiği sıralarda çekilen resimlerinde Roosevelt kara çerçeveli gözlükleri, hoş gülüşü ile sıırım gibi yakışıklı bir delikanlı görüntüsündeydi. Ailesi onu bir lambayı bile zor değiştirebilecek kadar acemi biri sanırdı. Fakat isteyken verdiği izlenim çok farklıydı. Arkadaşları onu fevkalade kendine güvenli ama hiç küstahlık yapmayan biri olarak tanımlıyorlardı. Daha

(*) Stratejik Hizmetler Ofisi.

sonra bir yazar onun hakkında “kaygısızlığın ve serinkanlılığın canlanmış haliydi,” diye yazacaktı. Kasım 1952’deki keşif görevi sırasında Britanya ajanı olduğunu bildiği hiçbir İranlı ile biraraya gelmedi. Ama etrafta onlardan bol miktarda olduğunu hissedebiliyordu.

Roosevelt eve dönerken Londra’ya uğradı. Gizli İstihbarat Servisi’nin üst makamlarında arkadaşları vardı ve bir yılı aşkın süredir onlarla beraber Musaddık’ın icabına bakmanın yollarını düşünüyorlardı. İlk defa bu derin düşünceler gerçekleşecek gibiydi. Arkadaşları, darbe konusunda şimdiye kadar hiç olmadıkları kadar kararlı olduklarını, hem Eden’in hem de Churchill’in, hele de ikincisinin “özel bir hiddetle” onları sıkıştırdığını söylediler. Roosevelt çok meraklanmıştı:

Akıllarında Musaddık’ı devirmekten başka bir şey yoktu. Dahası, erteleyerek vakit kaybetmeyi gereksiz görüyorlardı. Derhal başlamak istiyorlardı. Bu tasarı için hükümetimden onay almam gerektiğini ve alabileceğimden de emin olmadığımı izah etmek zorunda kaldım. Britanyalı arkadaşlarıma söylediğim gibi, görevi sona ermekte olan Truman ve Acheson yönetiminden onay alma şansımızın olmadığından emindim. Mafih yeni gelen Cumhuriyetçiler tamamen farklı olabilirdi.

Hazırlan ve Hemen Yola Çık

Dwight Eisenhower'm Birleşik Devletler başkam seçildiği haberi Londra'da yönetim koridorlarında bir heyecan dalgasına sebep oldu. Britanyalı liderler İran hükümetine karşı yürüttükleri kampanyaya katılması için Harry Truman'ı ikna edebilmek uğruna aylardan beri umutsuzca uğraşıyorlardı. Onun hiç değişmeyen olumsuz cevapları Britanyalıların cesaretini kırmıştı. Fakat Washington'daki hava artık kökten değişmişti. İmkânsız gibi görünen birdenbire çok mümkün hale gelmişti.

Britanya yıllar içinde İran'da güçlü bir gizli ajan ağı kurmuştu. 1950'lerde Tahran'daki Britanya istihbarat servisinin yöneticisi olan "Monty" Woodhouse'm yönetimindeki ajanlar, politikacıları rüşvete bağlamaktan ayaklanma çıkarmaya varıncaya kadar her türlü işte uzmanlaştılar. Bununla beraber üs olarak kullandıkları büyükelçiliğin İran Başbakanı Musaddık tarafından kapatılması üzerine Woodhouse ve diğer bütün Britanya ajanları İran'ı terk etmek zorunda kaldılar ama arkalarında yıkıcılıkta uzmanlaşmış mükemmel bir grup bıraktılar.

Bu yeraltı teşkilatının temel taşları üçü de ilginç kişiler olan Raşidiyan kardeşlerdi. Babaları gemi taşımacılığı, bankacılık ve gayrimenkul işlerinden bir servet kazanmış ve onlara sadece bu zenginliği değil, Britanya'ya duyduğu sınırsız hayranlığı

da miras bırakmıştı. 1950'lerin başlarında Gizli İstihbarat Servisi onlara her ay 28.000 ABD Doları karşılığı olan 10.000 pound ödüyordu. İran şartlarında bu para başdöndürücü bir miktardı. CIA'nın deyimiyle "silahlı kuvvetlerin, Meclisin, dini liderlerin, basın, sokak çetelerinin, politikacıların ve diğer etkili kişilerin" aklını çelmek için kullanılıyordu.

Bir tarihçi kardeşleri şöyle tarif etmişti: "Kardeşlerin en büyüğü olan Seyfullah müzisyen ve filozoftu. Üçlünün beyni oydu. Güzel konuşurdu, yol göstericiydi. Tarih öğrencisiydi ve Makyavel'den alıntılar yapmayı severdi. Asadullah örgütçü, siyasi eylemci ve Şah'ın sırdaşıydı. Kudretullah ise işadamı ve girişimciydi."

Gizli İstihbarat Servisi'nin yöneticileri yapılacak bu kadar acil iş varken, böyle önemli ajanların boş oturmasından dolayı rahatsızdılar. Eisenhower'ın seçilmesiyle birlikte, terk etmeye zorlandıkları yerden itibaren işleri Amerikalıların devralacağına dair ümitlendiler. Kermit Roosevelt de Londra'yı ziyareti sırasında onları cesaretlendirmişti. Komployu sonuçlandırmak için o kadar istekliydi ki Eisenhower'ın göreve başlamasını bile bekleyemediler. 1952 Kasım ayı ortasında, daha seçimlerin yapılmasının üzerinden iki hafta geçmeden Woodhouse'ı Washington'a gönderdiler.

Woodhouse CIA'daki meslektaşlarıyla ve Eisenhower yönetiminde önemli pozisyonlara atanacak kişilerle görüştü. Yöneticilerini "aptal, sıkıcı, inatçı ve yorucu" olarak nitelendirdiği Anglo-Iranian Petrol Şirketi'ne hiçbir yakınlık duymadığından ve Amerikalıların da bu şirketin problemleri ile zerre kadar ilgilenmediğini bildiğinden isteklerini antikomünizm çerçevesinde şekillendirmeye karar verdi:

Petrol kavgasının çözümü için Musaddık ile görüşme imkânı olsa bile, ki bu da çok şüpheliydi, Sovyet destekli Tudeh partisinin yapacağı bir darbeye karşı direnme gücünün olmadığını anlattım. Dolayısıyla devrilmesi gerekiyordu. Yanımda bu amaç için hazırlanmış bir plan taslağı vardı...

Planın iki ayrı bileşeni vardı. Çünkü elimizde iki farklı kay-

nak vardı. Biri Raşidiyan kardeşlerce yönetilen şehir organizasyonu diğeri ise güneydeki birkaç aşiret lideriydi. Her ikisini aynı anda harekete geçirmeyi planlıyorduk. Şehir organizasyonunda; üst rütbeli subaylar ve polisler, vekiller, senatörler, mollalar, tüccarlar, gazete editörleri, yaşlı devlet adamları ile tabii ki çete liderleri bulunuyordu. Kardeşlerin yönettiği bu kuvvetler mümkünse Şah'ın desteğini alarak, değilse onsuz, Musaddık ve bakanlarını tutuklayıp, Tahran'ın kontrolünü ele geçireceklerdi. Aynı anda aşiret liderleri de güneydeki belli başlı şehirlere yönelik bir güç gösterisinde bulunacaklardı...

Hem Dışişleri'nin hem de Amerikalıların onayladığı on beş politikacının listesini yaptım. İçlerinden herhangi biri başbakan olabilirdi. Liste üç kategoriye ayrılmıştı ve şöyle adlandırılmıştı: "Eski Çete", "Yeni Çete" ve "Ortayolcular". Üçüncü kategoride bulunan General Fazlullah Zahidi kısa zamanda hem Britanyalılar hem de Amerikalılar için en uygun isim olarak ortaya çıktı. Biz Tahran'dan kapı dışarı edilmeden önce onunla devamlı temas halindeydim ve bizim ayrılmamızdan sonra da Amerikalıların onunla temas halinde oldukları aşikârdı. İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman ajanı olan bir kişinin seçilmesi çok ironikti. O zamanlar Fitzroy MacLean tarafından kaçırılarak devreden çıkarılmıştı. Şimdi ise herkesin gözünde İran'ın muhtemel kurtarıcısıydı.

Washington'daki temasları boyunca, Woodhouse, planına "devamlı artan ilgi" gözlemledi. CIA'nın operasyonlardan sorumlu direktörlüğüne getirilen New Yorklu avukat Frank Wisner çok olumluydu. Wisner'in yeni patronu olan Allen Dulles da keza öyleydi. Dışişleri Bakanlığı yetkilileri daha az hevesliyediler ama John Foster Dulles dışişleri bakanı seçilir seçilmez onların bu isteksiz halini hemen giderecekti.

Woodhouse ülkesine dönerken, yeni yönetim, her ne kadar sözlü de olsa, Musaddık'ı devirmek için gizli bir operasyon yapma taahhüdünde bulunmuştu. Ayrıca Britanya'nın aday olan iki başrol oyuncusunu da kabul etmişti: İran'ın kurtarıcısı olarak görevlendirilen General Zahidi ve onu göreve getire-

cek olan CIA bölge şefi Kermit Roosevelt. Eisenhower'ın görevine başlamasından hemen sonra bir plan hazırlanacaktı ve John Foster Dulles ile Allen Dulles başkanın onayını aldıktan sonra harekete geçeceklerdi.

Görevleri Ajax Operasyonu'nun başarısı için hayati olan Dulles kardeşlerin Amerikan tarihinde eşi benzeri yoktu. O zamana kadar Birleşik Devletler'in dış politikasının açık ve gizli operasyonlarını iki kardeş yönetmişti ve ondan sonra da yönetmeyecekti. Biri dışişleri bakanı diğeri de merkezi liberalmanın başı olarak ortak hedeflerine ulaşabilmek için mükemmel bir uyum içinde çalıştılar. Ortak hedeflerinin arasında birincil ve en acil olanı ise Musaddık'ın devrilmesiydi.

Biraderler olarak bilinen Foster ve Allie daha doğduklarında ayrıcalıklıydılar. Çocukluklarında dışişleri bakanı olan büyükbabaları John Watson Foster, onların sık sık konukları karşılamalarına ve toplantılarda konuşulanlara kulak misafiri olmalarına izin verirdi. McKinley ve Theodore Roosevelt zamanında Washington salonlarında gelişimleri için faydalı olan çok zaman geçirdiler ve gücün ne olduğunu öğrendiler. Biyografisini yazan yazara göre, çocukluğundan beri "etrafındaki insanlar hakkında doymak bilmez bir merak" gösteren Allie, duyduklarını gizli gizli not ederdi.

İkisi de Princeton Üniversitesi'ne başlayıp başarılı oldular. Beş yaş büyük olan Foster sınıf birincisi olarak mezun oldu. Birbirlerine çok yakındılar ama kişilikleri oldukça farklıydı. Allie nazik ve yumuşak başlıydı. Tenis oynamayı, şarabı ve şık partileri severdi. Carl Gustave Jung'un incelemelerine konu olan bir de metresi vardı. Foster ise sert ve huysuzdu. Toplantı açılış ve kapanışlarında hoşgeldiniz ve gülegüle ifadeleri yerine homurdanmayı tercih ederdi. Hatta arkadaşlarının bile kendisini fazla sevmediği söylenirdi.

Princeton'dan mezun oldukları sırada dayılarından biri olan Robert Lansing, Woodrow Wilson'ın dışişleri bakanıydı. Kısmen de onun etkisiyle dünyadaki çıkar çatışmalarını takip ettiler. Birinci Dünya Savaşı başladığında Allie Dışişleri Bakanlığı'nda göreve başladı. Önce mültecilerin merkezi sayılan taraf-

sız İsviçre'nin başkent'i Bern'e daha sonra da entrika yatağı olan Berlin ve İstanbul'a gönderildi. Her görev yerinde ısrarla istihbarat işlerine daldı. İhbarcılardan bilgi toplama, yolcuları sorgulama, askerî hareketleri gözlemlenme ve yabancı hükümetlerin güçlü ve zayıf yönlerini tespit etmede çok maharet kazandı.

Allie casusluk işini öğrenirken Foster da New York'ta kariyerine başladı. Hukuk fakültesini bitirdikten sonra büyükbabası onun için efsanevi bir şirket olan Sullivan & Cromwell'de bir görüşme ayarladı. Büro görevlisi olarak işe alındı ve kısa zamanda kendini dünyadaki en etkili bir grup adam ile birlikte çalışırken buldu. Sullivan & Cromwell sadece hukuk firması değil ama aynı zamanda uluslararası ticaret ve finansın merkezlerinden biriydi. Avukatları kralların, devlet başkanlarının ve servet sahiplerinin komisyonculuğunu yapıyordu. Müşterilerinin arasında dünyanın önde gelen bankaları ve ticaret kartelleri bulunuyordu. J.P. Morgan & Şirketi, Uluslararası Nikel Şirketi ve Küba Şeker Kamışı Anonim Şirketi de dahil olmak üzere Foster birçokları ile doğrudan temas halindeydi. Üst düzey anlaşmaların düzenleyicisi ve uluslararası bir finans uzmanı olarak tanındı. 1926 yılında firmanın yönetici ortağı ölünce, iş Foster'a verildi. İlk işi kardeşini işe almak oldu.

Allen Dulles hukuk fakültesinden yeni mezun olmuştu ve daha baroya bile kabul edilmemişti. Fakat onun olağandışı yetenekleri ve geniş ilişkiler ağı Sullivan & Cromwell için çok değerliydi. O aslında bir istihbarat elemanıydı. İşinden çok memnundu fakat daha fazla heyecan istiyordu. İkinci Dünya Savaşı başladığında tıpkı Kermit Roosevelt gibi o da OSS'ye katıldı. Nazi istihbarat sistemini inceleyip, içine sızmanın yollarını öğrenmek için Avrupa'ya gönderildi.

Foster savaş yıllarını ülkesinde "yüzyılların birikmiş medeniyetlerine" karşı tavır alan Sovyet yayılcılığı tehdidi üzerine uyarıcı konuşmalar ve makaleler hazırlayarak geçirdi. Cumhuriyetçi politikacıların liderlerinden biri oldu. 1948 yılında Cumhuriyetçi başkan adayları olan New York Valisi Thomas Dewey'in dış politika danışmanlığını yaptı. Birçok kişi

Dewey'in kazanması ile birlikte onun Dışişleri Bakanı olacağını tahmin ederken Dewey'in Truman karşısındaki sürpriz yenilgisi üzerine hukuk işlerine dönüp zamanının gelmesini beklemeye başladı. Savaşın sonra şirkete tekrar katılan Allen ise Dewey'in Fransa büyükelçisi olma hayâlini kurarken seçim sonuçları onun da planlarını bozmuştu.

Dulles biraderlerin İran'a özel bir ilgileri vardı. Foster her zaman İran'dan çok yakında komünizme katılacak bir ülke olarak bahsederdi. Allen 1949 yılında Tahran'ı Sullivan & Cromwell'in bir müşterisi adına inşaat anlaşmaları yapmak amacıyla ziyaret etti. Ziyareti sırasında hem karısının "ümitsiz prens" diye adlandırdığı yirmi dokuz yaşındaki Şah'ı, hem de muhalefet lideri Musaddık'ı tanıma fırsatını buldu. Aynı yıl Şah'ın New York ziyareti sırasında Allen onun için Dış İlişkiler Konseyi üyelerinin de katıldığı "küçük ve özel bir akşam yemeği" verdi.

OSS, 1947 yılında Merkezi Haberalma Teşkilatı içine alındı. Allen Dulles'in bu yeni teşkilatta birçok dostu vardı. Onların isteği üzerine, teşkilatı dünya çapında "örtülü psikolojik savaş, gizli siyasi faaliyetler, sabotaj ve gerilla faaliyetleri" programı başlatmak için zorlayan bir dizi gizli rapor hazırladı. Truman merkezi haberalmanın başına General Walter Bedell Smith'i getirdi, Smith de Dulles'i teşkilata önce danışman olarak aldı daha sonra da direktör yardımcısı yaptı.

Allen Dulles ülkenin en hırslı istihbarat uzmanlarından biriydi. John Foster Dulles ise kolayca seçkin Cumhuriyetçi çevrelere girmişti ve dünya çapında bir avukat olmuştu. Eisenhower göreve geldiğinde her ikisi de nüfuzlarının zirvesine çıktılar.

Onların yanında yer alan "Beedle" Smith CIA'dan ayrılıp dışişleri müsteşarı oldu. Smith savaş sırasında Eisenhower'ın kurmay başkanıydı ve en güvendiği arkadaşlarından biriydi. Onun bu göreve getirilmesi ile CIA, Dışişleri ve Beyaz Saray'ın Musaddık'a karşı yapılacak darbe gibi hassas projelerde tam bir uyum içinde çalışması sağlanmış oldu.

Eisenhower'ın göreve başlamasından kısa bir süre önce soğuk bir günde Smith, Kermit Roosevelt'i İran ile ilgili tatsız bir görüşme için davet etti. Truman yönetimi işbaşındayken Smith darbenin destekçisiydi ama üstleri buna karşı çıkıyorlardı. Artık ilerleme kaydetmekte kararlıydı. Woodhouse'ın Washington'a yaptığı ziyaretin üzerinden iki ay geçmişti ve Smith'in sabrı taşmak üzereydi.

“O kahrolası Britanyalılar ne zaman bizimle konuşmaya gelecekler? Kahrolasınca operasyonumuz ne zaman yoluna girecek?” diye soran Smith'e, Kermit herkesin hazır olduğu söyledi. Fakat Eisenhower'ın göreve başlamasından önce bir hareket yapmak uygun olmayacaktı.

Smith de ona, “Hazırlan ve hemen yola çık. Londra'da hiçbir zorlukla karşılaşmayacaksın. Onlar bizim önereceğimiz her şeyin üstüne balıklama atlayacaklardır. Eminim buraya Foster'ın onaylayacağı bir çözümle dönersin. Ike da mutabık kalacaktır,” dedi.

Eisenhower 20 Ocak 1953'te göreve başladı. Sonraki günlerde Amerika'nın Tahran büyükelçisi Loy Henderson Musaddık'ı devirme faaliyetine katılması muhtemel olan İranlılarla temasa geçmeye başladı. Washington'da bulunan amirleri gibi Henderson'ın da uzlaşmadan yana ümidi kalmamıştı. Washington'a gönderdiği bir telgrafta Musaddık'ı “dengesiz, duygu ve önyargılarının esiri ve akli başında olmayan” biri olarak tarif ediyordu. Bir diğerinde de Ulusal Cephe'nin “halk yığınlarından, aşırı sol... İranlı aşırı milliyetçilerden, hepsi olmasa da bazı fanatik dinî liderlerden, aydın solculardan ve dışarıda eğitim görmüş kişilerden oluştuğunu ve bunların İran'ın henüz demokrasiye hazır olmadığını anlayamadıklarından” bahsediyordu. O ve Britanyalı meslekdaşı George Middleton ülkelerine gönderdikleri ortak mesajda Musaddık'ın iktidarı ne kadar uzun sürerse İran'ın da komünizme kaymasının o kadar kolay olacağı sonucuna vardıklarını bildirdiler.

Henderson Dulles'a gönderdiği bir telgrafta General Zahi-di'nin “en uygun aday olmamakla beraber, Musaddık'ın istifasından sonraki çalkantılı günlerde İran'ı idare edebilme şansı-

na diğ er herhangi bir adaydan daha fazla sahip olduğunu” bildirdi. Zahidi de iktidara geldiğ i takdirde “Komünistlere karşı çok sıkı duracağına” dair Henderson’ı ikna etti. Ancak, “mevcut hükümeti İranlıların sadece kendi çabaları ile devirmeyeceklerini de” ilave etti.

Henderson Washington’a bu görüşü onaylayan bir telgraf gönderdi. Mesaj orada öylesine büyük bir heyecan yarattı ki, Beedle Smith bunu Eisenhower’a sunarken üzerine “çok doğru” diye not iliş tirdi. Smith ayrıca Henderson’a da bir mesaj göndererek Birleş ik Devletler’in artık “Musaddık’ın hükümetini onaylamadığım ve onun yerine daha başarılı bir hükümeti tercih ettiğ ini” bildirdi. Bu mesajın kopyalarını Washington’daki CIA genel merkezine ve İran’da bulunan CIA üssüne de gönderdi. Bunun anlamı artık Musaddık’a karşı savaş ilan edilmesiydi.

Eisenhower yönetiminde sadece çok önemli bir kişi Musaddık ile hâlâ uzlaşabilme umudunu taşıyordu: O da Başkan Eisenhower’ın ta kendisiydi. Göreve başlamasından iki hafta önce Churchill ile New York’ta bir araya gelmiş ama onun İran hakkında söylediklerini hiç ciddiye almamış tı. Hatta Britanya’nın Birleş ik Devletler’i İran’daki berbat iş lerine bulaştırmaya çabalarının “Musaddık’m kendilerini zayıf bir milleti yıldırma için ortaklaş a hareket etmekle suçlamasına yaramasından” endiş eliydi.

Churchill de konunun üzerine ş imdilik fazla gidilmemesinin doğru olacağını bilecek kadar zekiydi. Bir darbe planının halihazırda yürürlükte olduğunu ve Dulles biraderlerin de onun safında olduğunu biliyordu. Ş ubat ayında, bu konuya ne kadar önem verdiğ ini göstermek üzere “C” yi, yani Britanya istihbarat başkanı Sir John Sinclair’ı Washington’a gönderdi.

Sinclair Washington’da iken General Zahidi ile birlikte hareket eden ve Britanya’nın maaş a bağladığı İranlı aş iret liderleri güney eyaletlerinde kısa süreli bir ayaklanma gerçekleştirdiler. Bu hareketin Ş ah’ın başının altından çıktığından ş üphelenen Musaddık ona ihtirası yatış ana kadar ülkeyi terk etmesini tavsiye etti. Ş ah ise zaten çoktandır gitmeyi arzuluyordu. Adalet

Bakanı Hüseyin Ala onu “bir histeri içinde, tüm sinir sistemi iflas etmiş ve mantığını kaybetmenin eşliğinde bir kişi” olarak tarif ediyordu.

Şah'ın planlı gezisinin haberlerini, yabancılar tarafından finanse edilen Musaddık düşmanları çok zekice bir hareketle kendi çıkarları için kullandılar. Hutbelerde, sokak konuşmalarında, gazete haberlerinde Şahı ülkeyi terk etmeye zorlayıp daha sonra da monarşiyi ortadan kaldırmayı planlıyor diye Musaddık'ı suçladılar. Ayaktakımını 28 Şubat gecesi Musaddık'ın evine doğru yürüyüşe geçmek üzere organize ettiler. Kalabalık gittikçe büyürken bir albay ile Tahran'ın en renkli haydutlarından biri olan “Beyinsiz” lakaplı Şaban Caferi'yi taşıyan bir jip Musaddık'ın evinin ön kapısına şiddetle bindirdi. Musaddık pijamalarını dahi çıkaramadan arka bahçe duvarından atlayarak kaçmak zorunda kaldı. Britanyalı bir diplomat bu hareketin “kesinlikle Kaşani tarafından düzenlendiğini, ya Şah'ı desteklemek ya da ona sadakat gösterme amacıyla yapılan kendiliğinden bir hareket olmadığını” bildirdi.

Ertesi gün öğlen Şah'ın seyahat planlarını iptal ettiği haberlerinin gelmesi ile birlikte Tahran tekrar sakinleşti. Satın alınmış ayaktakımın öne çıkıp, başbakana kararlı bir şekilde saldırmasıyla bozulmakta olan istikrara bir darbe daha vurulmuş oldu. Bu aynı zamanda darbe tezgahçılarına Eisenhower'ı İran'ın tehlikeli bir karışıklığa doğru sürüklenme tehlikesi içinde olduğuna ikna edebilmek için gerekli malzemeyi sağladı.

Ne kendisi ne de yakın çalışma arkadaşlarından herhangi biri Eisenhower'ın bu darbeyi desteklemeyi nasıl olup da kabul ettiğini anlatmadı. Olaylar, her nasılsa, onun göreve gelişinden iki ay sonra Mart ayında ikna olduğunu göstermektedir. Dulles biraderler Tahran'da 28 Şubat'ta ortaya dökülen şiddeti iyi kavradılar. Büyükelçi Henderson bile protestonun içten gelen değil ama organize bir hareket olduğunu biliyordu ama bunu hiç kimse Eisenhower'a rapor etmedi. Onun yerine Allen Dulles başkana “İran'ın yavaşça parçalandığını ve Komünist bir darbe olasılığının gittikçe arttığını” işaret eden bir istihbarat raporu gönderdi.

Ama bu hiç de öyle kolay bir oyun değildi. Ulusal Güvenlik Konseyi'nin 4 Mart'ta yapılan bir toplantısında Eisenhower merakını yüksek sesle dile getirmişti: "Ezilen ülkelerin halklarının bir kısmının bizden nefret etmek yerine bizi sevmesini neden sağlayamıyoruz?" Dışişleri Bakanı Dulles soruya doğrudan cevap vermek yerine İran'daki durum ile ilgili temkinli bir analiz sundu. Görüşmenin resmî tutanaklarını tutan kişinin notlarına göre, Dulles Birleşik Devletler'in oradaki durum karşısında artık hareketsiz kalamayacağını öne sürmüştü:

Mr. Dulles şu sonuca vardı: Son birkaç günde İran'da meydana gelen olayların sonucu İran'da Musaddık'ın başında olacağı bir diktatörlüğün yönetime gelmesidir. Musaddık'ın orada yaşaması durumunda tehlike küçüktür. Ama eğer öldürülür ya da iktidarı kaybederse İran'da siyasi bir boşluk oluşacak ve Komünistler de kolaylıkla yönetimi ele geçireceklerdir. Böyle bir ele geçirmenin sonuçlarının neler olacağı Mr. Dulles tarafından ayrıntılı incelenmiştir. Hür dünya sadece İran'ın elinde tuttuğu muazzam petrol zenginliğini kaybetmekle kalmayacak ama aynı zamanda Ruslar buna sahip olacak ve petrol ile ilgili hiçbir tedirginlikleri kalmayacaktır. Mr. Dulles'm işaret ettiği gibi daha da kötüsü eğer İran Komünistlere katılırsa dünya petrol rezervlerinin yüzde altmışını elinde tutan Ortadoğu'nun diğer bölgeleri de Komünistlerin kontrolüne geçecektir.

O hafta daha sonra Dışişleri Bakanı Eden Washington'u ziyaret etti. Üst düzeyde yapılan birkaç toplantıda Eden İran konusunu ve planlanan darbeyi ortaya serdi. Eisenhower dışında herkes olaya sempati duyuyordu. Eisenhower Eden'a, petrol uzmanı olup evvelki yıl da İran'a gitmiş olan Alton Jones isimli çok yakın bir arkadaşını "petrolün tekrar akmasını sağlamak için yapabileceği en iyi anlaşmayı yapmak üzere" tekrar oraya göndermek istediğini söyledi. Eisenhower da aynen Truman gibi Musaddık'ı "Batı'nın İran'daki tek umudu olarak görüyordu."

Eisenhower şaşırın Eden'a "ona on milyon dolar vermek isterim," dedi.

Eden Eisenhower'ın aklını çelebilmek için kibarca çabaladı: "Musaddık'ı satın almak yerine ona alternatif bulmak için çalışmalıyız," dedi. Mamafih diplomatik geleneğe uygun olarak esas işi yanında getirdiği istihbarat ajanlarına bıraktı. O Beyaz Saray'da yumuşak bir tonla konuşurken ajanları CIA ve Dışişlerindeki arkadaşları ile birlikte darbeyi planlıyorlardı.

Dulles biraderler patronlarının kendileri gibi düşünmesini sağlamak için mükemmel bir yol bulmuşlardı. Mart'ın 7'sinde John Foster Dulles ve Eden ortaklaşa bir bildiri yayımlayarak "İran'ın kendi petrol endüstrisini ve kendi petrol politikasını tayin etmesine" izin veren yeni bir teklif sunduklarını açıkladılar. Bu fikir Eisenhower'a iyi geldi ama aslında bu teklif de Britanya'nın son iki senedir hep yaptığı gibi Britanyalıların geri dönüp İran petrol endüstrisini işletmesi esasına dayanıyordu. Musaddık bu teklifi reddedip Büyükelçi Henderson'a "Birleşik Devletler'in İran politikasını Birleşik Krallık'ın çizmesine" Eisenhower hükümetinin müsaade etmesine şaşırdığını söyledi. Musaddık birkaç karşı teklif yaptı, hatta İsviçre ve Almanya'nın arabulucu olmasını önerdi ama Britanyalılar ve onların Washington'daki yeni arkadaşları bunları görmezden geldi.

Eden Washington'dayken Raşidiyan kardeşler de İran'ı karıştırmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Kısmen onların çabaları ile Musaddık koalisyonunun önemli kişileri de artık ona karşı çıkmaya başladılar. Sözüünü sakınmayan bir kişi olan Ayetullah Kaşani karşı tarafa geçmiş ve bir zamanlar Britanyalılar için sarfettiği iğneli sözler ile bu sefer Musaddık'ı kötülüyordu. Rakiplerine gözdağı vermek için katilleri kullanmaya başlamıştı. Başbakan Razmara'nın katlinden mahkûm olan Halil Tahmasbi'nin affedilmesi için Meclis'e bir teklif sunmuştu. İşçilerin çoğunlukta olduğu Amele Partisi lideri Muzaffer Bagai ve Abadan rafinerisinin ele geçirilmesine yardımcı olan, bir zamanlar Musaddık'ın varisi sayılan Hüseyin Mekki, Musaddık'ın muhalifleri arasına katıldılar. Robin Zaehner Londra'ya gönderdiği bir raporda Kaşani, Bagai ve Mekki'nin Ulusal Cephe'den başarıyla koparılmalarının "tamamen Raşidiyan kardeşlerin sayesinde olduğunu" yazacaktı.

Bu ayrılmalar Ulusal Cephe'yi çok zayıflatırken Musaddık'ı da yalnız ve savunmasız bıraktı. Bu aynı zamanda Birleşik Devletler'in harekete geçmesi için Başkan Eisenhower'ı iknaya çalışan Dulles biraderlerin gücünün inanılmaz ölçülerde artmasına sebep oldu. Ulusal Güvenlik Konseyi'nin 11 Martta yaptığı toplantıda Dışişleri Bakanı Dulles Amerikalıların "artık bu bölgede Britanya ile eşit ortak olması" gerektiği fikrini ileri sürdüğünde Eisenhower hiç itirazda bulunmadı.

Toplantı yazmanının notlarına göre, "tek taraflı olarak çablasak dahi Musaddık ile başarılı bir anlaşma yapabilme konusunda Başkan'm ciddi şüpheleri vardı. Başkan, kâğıt üzerinde yazılanların hiçbir değerinin olmayabileceğini ve böyle bir örneğin de dünyanın diğer bölgelerinde Birleşik Devletler'in sahip olduğu petrol imtiyazlarını olumsuz etkileyeceğini düşünüyordu."

Eisenhower İran'ın çökmekte olduğu sonucuna varmıştı ve Musaddık iktidarda kaldığı müddetçe de bu çöküş önlenemezdi. Uzlaşma olasılıklarını araştırmayı durdurdu. Etrafındakiler ondaki bu değişikliği artık bir darbe düşüncesine karşı direnmeyeceğinin işareti olarak algıladılar. 18 Mart'ta Frank Wisner Britanyalı meslektaşlarına gönderdiği mesajda CIA'nın artık Musaddık'a karşı yapılacak bir darbenin detaylarını görüşmeye hazır olduğunu bildirdi. İki hafta sonra da Allen Dulles, "Musaddık'ın devrilmesini sağlayacak her şey için" kullanılmak üzere Tahran'daki CIA merkezine 1 milyon dolar gönderilmesini onayladı.

Bu gelişmeler Britanya tarafını çok cesaretlendirdi. Nisan ayı boyunca Dışişleri Ajax Operasyonu'nu resmen benimsedi. Daha sonra kumandanın kendi ellerinden Amerikalılara geçtiğini gören Britanya ajanları Raşidiyan kardeşlere gönderdikleri notta bundan böyle CIA ile birlikte çalışmaları gerektiğini bildirdi.

Raşidiyan kardeşlerin teşkilatı ile işbirliği içinde çalışan İranlılar üst düzey hükümet görevlilerini kaçıracak İran'ı daha fazla karışıklığa sürüklemeye karar verdiler. Öncelikli hedefleri olan Dışişleri Bakanı Fatımi ile yeni atanan genelkurmay başkanı General Riyahi etraflarında çok sayıda koruma ile do-

laştıklarından, onlar da Tahran polis şefi General Mahmud Afşartus üzerinde karar kıldılar. Komploculardan bazılarının Afşartus ile kişisel yakınlıkları vardı ve bunlardan biri Generali 19 Nisan'da evine davet etti. Orada esir alınıp, gözleri bağlandı ve şehir dışındaki bir mağaraya götürüldü. Polis kaçıranların kimliğini çok çabuk belirledi, tam onu kurtarmak üzereyken Afşartus'u kaçıranlardan biri Generali vurup öldürdü.

Bu cinayet istenen etkiyi yarattı. Ülke derinden sarsıldı. Aynı zamanda da gelmekte olan darbenin başarısının önündeki en zor engellerden biri, en sevilen şahsiyetlerden biri, ortadan kaldırılmış oluyordu. Hakkındaki vatana ihanet suçlamasının düşmesiyle birlikte tekrar ortaya çıkan General Zahidi de bu cinayete karışmıştı ve Meclis'te Ayetullah Kaşani'nin koruması altına girdi.

Amerikalıların ne kadar kararlı bir şekilde kendi aleyhine döndüğünden habersiz olan Musaddık doğrudan Eisenhower'a başvurmaya karar verdi. Yazdığı 28 Mayıs tarihli bir mektupta İranlıların "finansal zorluklar nedeniyle acı çektiklerini ve Britanya hükümeti ile eski petrol şirketinin tezgahladığı siyasi komplolar ile mücadele ettiklerini" anlattı. Birleşik Devletler'in yapacağı "acil ve etkili yardıma" veya Musaddık'ın İhracat-İthalat Bankası'ndan almaya çalıştığı 25 milyon dolar kredi için Amerikan desteğine ya da en azından Amerikan şirketlerine petrol satma izni vermesine çok müteşekkir kalacaklardı. Eisenhower'ın buna cevap vermesi bir ayı buldu. Cevabında da Musaddık'a İran ekonomisini düzeltmek için yapacağı en iyi şeyin Britanya ile aralarındaki anlaşmazlığı çözmek olduğu tavsiyesinde bulunuyordu:

Iran ile Birleşik Krallık arasında anlaşmaya varılamaması Birleşik Devletler'in İran'a yardım çabalarını engelledi. İran'a ve İran halkına en fazla sempati duyanlar da dahil Amerikan vatandaşlarının genel kanısı şudur: İran'ın petrol satarak gelir elde edebileceği yerde Birleşik Devletler hükümetinin onlara ciddi miktarda ekonomik yardım yapması Amerikan vergi mükelleflerince hoş karşılanmayacaktır... İran'ın mektubu-

nuzda bahsettiğiniz şu andaki durumu ile ilgili endişenize katılıyorum ve daha geç olmadan İran Hükümetinin durumun kötüleşmesini önleyecek gerekli adımları atacağına samimiyetle inanıyorum.

Bu mektup Musaddık'a Eisenhower'ın yakın dostlarının zaten bildiği bir şeyi anlatıyordu: Yeni yönetim artık Amerika'nın İran politikasını değiştirmişti. Truman zamanında olduğu gibi durumu iyileştirmek için çaba gösterilmeyecek ve darbe fikrini savunduğu için Britanya eleştirilmeyecekti. Aslında Eisenhower Musaddık'a bu cevabı gönderdiğinde ikisi de neyin yaklaşmakta olduğunu biliyorlardı.

Eisenhower darbeyi zımnen onaylamıştı fakat faaliyet alanının çok geniş olmasından ötürü zımnî onay yetmiyordu. Allen Dulles 14 Haziran'da Başkan'ı bilgilendirmek için Beyaz Saray'a gitti. Başkan'ın çok fazla ayrıntı bilmek istemediğini sezinleyen Dulles ona, Kermit Roosevelt'in deyimiyle, "önerinin sadece ana hatlarını" verdi. Eisenhower'a lazım olan bu kadarıydı ve öneriyi onayladı. Churchill ise aynı saatlerde gizlice ama çok daha hevesli biçimde kendi onayını veriyordu.

Eisenhower ve Churchill tarafından resmen onaylandığında darbe çoktan olgunlaşmıştı. Biri Amerikalı diğeri Britanyalı iki kıdemli istihbarat görevlisi ayrıntılı bir plan yapmak için Kıbrıs'ta buluştular. Her ikisi de eskiden beri İran ile ilgiliydiler. CIA'nın adamı olan Donald Wilber Ortadoğu'da uzun yıllar arkeolog ve mimar olarak çalışmış, İkinci Dünya Savaşı sırasında da OSS ajanı olarak İran'da görev yapmıştı. Daha sonra zamanım Princeton'da akademik çalışmalar ve CIA'ya psikolojik savaşta uzmanlaşma danışmanlığı yaparak geçirdi. 1952 yılında CIA'nın Tahran'daki "politik eylem" ofisini yönettiği altı ay boyunca Musaddık'ı destekleyen ve ona karşı çıkan siyasi ve askerî hizipleri yakından tanıma fırsatını buldu. Britanyalı meslekdaşı Norman Darbyshire ise İran'da uzun uzun görev gezileri yapmıştı ve Robin Zaehner ile yakın çalışma içinde olmuştu. Tahran'daki Britanya istihbarat merkezi kapatılınca, ofis Kıbrıs'a taşındı ve Darbyshire da onun yöneticisi oldu.

Wilber tarafından bizzat kaleme alınan darbenin tarihi ile ilgili CIA raporuna göre, İran'da amaçları ortak olan iki hükümet için çalışan bu iki ajan yakın bir işbirliği içine girmişlerdi:

Kısa bir zaman sonra Dr. Wilber ile Mr. Darbyshire'ın İranlı şahsiyetler hakkındaki görüşlerinin ve İran siyaseti hakkındaki tahminlerinin birbirine çok yakın olduğu görüldü. Tartışmalar esnasında sürtüşme ya da kayda değer bir fikir ayrılığı olmadı. CIA tarafından önerilen ne varsa SIS'in tamamen katıldığı çok açıktı. Wilber'a göre Britanya tarafı CIA'nın aktif işbirliğini elde etmekten dolayı son derece memnundu ve Birleşik Devletler'in katkısını tehlikeye atacak hiçbir şey yapmaya kararlıydı. Ama aynı zamanda CIA'nın mali işler, personel ve tesisat açısından SIS'den daha iyi durumda olması hafif bir kıskançlığa sebep oluyordu.

Wilber ve Darbyshire bütün zayıflığına rağmen General Zahidi'nin karşı güçleri harekete geçirmek için yeterli "gayret ve cesarete" sahip tek İranlı olduğu fikrinde mutabık kalmışlardı. Onu yönetime geçirme planı, ki bu plan darbeden önce defalarca değiştirildi, dikkatlice yapıldı ve çok açıktı:

- Gizli ajanlar birçok değişik vasıta kullanarak kamuoyunu manipüle edip mümkün olduğu kadar çok İranlı'yı Musaddık'ın aleyhine döndüreceklerdi. Bütçede 150.000 dolar pay ayrılan bu çaba ile "toplumun Musaddık ve onun hükümetine karşı düşmanlık, güvensizlik ve korku duyması ve bunun artması" sağlanacaktı. Musaddık rüşvetçi, komünist yandaşı, İslâmiyet düşmanı ve ordunun manevi değerleri ile gücünü yok etme eğiliminde biri olarak resmedilecekti.
- İranlı ajanlar bir yandan bu yalanları ortalığa yayarken, Musaddık ya da onun destekçileri tarafından tutulmuş görüntüsü verilen kiralık katiller de dinî liderlere "saldırıları sahneleyeceklerdi."
- Bu sırada General Zahidi darbeyi gerçekleştirebilmek için

gerekli olan sayıda subayı ya ikna edecek ya da satın alacaktı. Ona bu iş için önce 60.000 dolar verildi, sonra da “daha fazla dost edinmesi” ve “kilit mevkilerdeki kişileri etkilemesi için” miktar 135.000 dolara çıkarıldı.

- Meclis üyelerinin aklını çecek benzer bir çaba için de haftada 11.000 dolarlık bir bütçe ayrılmıştı.
- ”Darbe günü”nün sabahı, satın alınmış binlerce gösterici hükümet aleyhtarını çok büyük bir gösteri düzenleyecekti. Daha önceden ayarlanmış olan Meclis de Musaddık’ı azletmek için “güya yasal” bir oylama yapacaktı. Eğer Musaddık direnirse General Zahidi’nin kontrolü altındaki ordu birlikleri onu ve belli başlı destekçilerini tutuklayıp, daha sonra da askerî kumanda merkezlerini, polis karakollarını, telefon, telgraf ve radyo istasyonlarını ve ulusal bankayı ele geçireceklerdi.

Kıbrıs’ta üslenmiş bir radyo istasyonunu kullanarak haberleştiği Washington ve Tahran’daki yoldaşları ile sıkı bir işbirliği içinde çalışan Wilber ve Darbyshire, Mayıs ayının sonunda bu planın anahatlarını tamamladılar. Büyükelçi Henderson içerik hakkında bilgilendirilmek üzere 3 Haziran’da Washington’a geldi. Darbe planlarının tüm detayının masaya yatırılacağı 25 Haziran’da yapılacak çok önemli toplantıya da katılmak için Washington’da kaldı.

Başkan Eisenhower gizli operasyonların ayrıntılarını duymak istemediği için bu toplantıya katılmadı. Ama en yakın dış politika danışmanlarının hepsi toplantıdaydı. Toplantı John Foster Dulles’in Dışişleri’ndeki ofisinde yapıldı. Komplocular toplandığında Dulles, Wilber ve Darbyshire tarafından yazılan raporu eline alıp şöyle dedi: “İşte deli Musaddık’tan böyle kurtulacağız.”

Kermit Roosevelt darbeyi nasıl yapacaklarını izah edip sözünü bitirdikten sonra Dulles, diğerlerine ne düşündüklerini sordu. Allen Dulles ve Beedle Smith planı çekince koymaksızın onayladılar. Savunma Bakanı Charles Wilson da aynısını yaptı. Ortadoğu’dan sorumlu bakan yardımcısı Henry Byroade

ile siyasi planlama grubu müdürü olan Robert Bowie gibi Dışişleri Bakanlığının iki üst düzey yöneticisi de muhalefet ettikleri takdirde işlerinin başında çok uzun zaman kalamayacaklarından emin oldukları için çok da fazla heves göstermeksizin planı onayladılar. Sıra Henderson'a gelince "böyle işleri" hiç sevmediğini ama bu meselede "başka şanslarının olmadığını" belirtti.

Dışişleri Bakanı Dulles tuhaf bir sırıtışla, "tamam o zaman, hadi işe koyulalım," dedi.

İttifakla kabul edilen bu oylama ile Birleşik Devletler, Britanya tarafının Çizme Operasyonu olarak adlandırdığı Ajax Operasyonu'nu nihai olarak onaylıyordu. Londra ve Washington'daki hükümetler sonunda aynı amaçta buluşmuşlardı. Biri petrol imtiyazını tekrar ele geçirmek peşinde koşarken diğeri komünizme esaslı bir darbe vurma şansını elde ettiğini düşünüyordu.

Aynı görüşte olmayanlar da vardı. Uzun bir diplomatik kariyere sahip olan Birleşik Devletler'in eski Sovyetler Birliği büyükelçisi Charles Bohlen, planlanan darbe ile ilgili olarak Washington'da Britanyalı bir diplomatı, onun deyimiyile "duygusal azarlamaya" maruz bırakmıştı. Bazı CIA elemanları da fikre karşıydı. Bunlardan biri CIA'nın Tahran ofisinin şefi Roger Goiran'dı.

Goiran, kod adı Bedamn olan müthiş bir istihbarat teşkilatı kurmuştu. Teşkilat Sovyetler Birliği'nin İran'daki imajını bozacak propaganda faaliyetlerine odaklanmıştı. Aynı zamanda komünist bir darbe ihtimaline karşı da ülke çapında tahrip ve sabotaj yapmak için hazır bekliyordu. Bedamn teşkilatının yüzden fazla ajanı vardı. Teşkilatın bütçesi yıllık 1 milyon dolardı. Bu miktar CIA'nın gizli operasyonlar için dünya çapında ayrılmış 82 milyon dolarlık bütçesi ile karşılaştırıldığında oldukça iyi bir rakam sayılırdı. Şimdi Goiran'dan bu teşkilatı Musadık'a karşı yapılacak darbeye kullanması isteniyordu. O ise bunun bir hata olacağını ve eğer darbe yapılırsa İranlıların Birleşik Devletler'i sonsuza kadar, kendi deyimiyile, "Anglo-Fransız kolonyalizmi"nin destekçisi olarak göreceği konusunda

uyarıyordu. O kadar kararlı muhalefet ediyordu ki Allen Dulles onu görevden almak zorunda kaldı.

Allen Dulles Ajax Operasyonu için kaynakları düzenlerken, John Foster Dulles da onun en hararetli şakşakçısı oldu. Hazırlıkları zevkle ve büyük bir sabırsızlıkla izliyordu. Bir üst düzey toplantı sırasında İran tartışılmaya başlanınca çok tedirgin oldu ama kimseye planlanan darbeden söz etmedi. Ertesi sabah CIA'daki kardeşine telefon edip heyecanla yolunda gitmeyen bir şey olup olmadığını sordu. Kayıtlara göre aralarında şöyle bir konuşma geçti: "Secy aradı ve senin dünkü toplantıda İran ile ilgili konuşmandan bahsetti, öbür şeyden bahsetmedin değil mi, yoksa bitti mi? AWD onun hakkında konuşmak istemediğini söyleyince mesele doğrudan Başkan ile halledildi ve her şey planlandığı gibi yürüyor... AWD her şeyin yolunda olduğunu söyledi."

Dışişleri Bakanı Dulles komplonun yürüdüğünden emin olmakla beraber İran'da meydana gelen olaylar hakkında kamuoyuna verdiği demeçlere genel bir keder havası katıyordu. Temmuz ayında yaptığı basın toplantısındaki yorumu aslında çok ince diplomatik dil kullanılarak yapılmış bir uyarıydı. "İran'da meydana gelen son gelişmeler, özellikle de İran hükümetinin müsamahası ile ortaya çıkan illegal Komünist Parti'nin artan faaliyetleri bizi çok rahatsız ediyor. Hükümet bu tür faaliyetlere müsamaha gösterdikçe Birleşik Devletler'in de İran'a yardım etmesi güçleşiyor."

Kermit Roosevelt 19 Temmuz'da İran'a ayak bastığında ülke karmaşa içindeydi. Musaddık'ın Meclis'teki destekçileri Ayetullah Kaşani'yi Meclis Başkanlığından uzaklaştırma kararını çıkarttılar. Oylamadan sonra vekillerin yarısı istifa etti. Meclis'in feshedilmesini isteyen göstericiler Tahran'ı zangır zangır titretiyordu. Bunun üzerine Musaddık referanduma gideceğini ilan etti. Eğer seçmenler mevcut Meclis'i feshetmek için oy vermezlerse istifa edeceğine söz verdi. Ağustos başında yapılacak yapılan referandum felaket bir demokrasi parodisi idi. Evet ve hayırlar için ayrı ayrı oy sandıkları konmuştu ve oylama sonucu yüzde doksan dokuz Meclis'in kovulması şeklin-

deydi. Bu referandumdaki şeffaf adaletsizlik Musaddık karşıları için daha fazla cephaneye demektir.

Ağustos ortasında Roosevelt ve onun İranlı ajanları darbeyi vurmak için hazırlandı. Gazeteler ve dinî liderler çılgın çılgına Musaddık'ın kellesini istiyorlardı. CIA tarafından organize edilen protesto ve karışıklıklar sokakları savaş alanına çevirmişti. Donald Wilber'ın deyişimi ile hükümet aleyhtarı propaganda "teşkilatın matbaalarından dökülüp havadan Tahran'a ulaşıyordu." Musaddık şimdiye kadar hiç olmadığı kadar yalnız ve güçsüzdü. Roosevelt Albay Nasiri'yi 15 Ağustos'ta harekete geçirdiğinde kendinden emin olmak için her sebebi vardı. Planlarını o kadar akıllıca yapmıştı ki ertesi gün uyanıp da darbenin başarısız olduğunu öğrendiğinde yeniden denemeye karar verdi.

Biliyordum! Beni Severler!

Tahran'm kuzeyindeki banliyölerden birinde bir apartman da-iresinin kapısının sertçe çalınması ile birlikte iki gözüpek komplocu ilk defa biraraya geldi. Biri İran'ın en çok aranan adamıydı. Eğer polis mevcudiyetinden haberdar olsaydı diğer adam daha da çok aranan olacaktı.

Kermit Roosevelt kapıyı çalarken çok tedirgindi. Önceki gece o ve adamlarının Başbakan Musaddık'ı devirme teşebbüsleri başarısız olmuştu. CIA'deki amirleri orayı terk etmesi için ısrar ediyorlardı. Ama Roosevelt ikinci bir denemenin riskini almaya kararlıydı.

O Pazar sabahı yani 16 Ağustos 1953'te sokaklarda çok sayıda polis dolaşıyordu. İstihbarat ajanları başarısız darbeye katılan komplocuları toplarken sirenler çalıyordu. Roosevelt kırmızı ışıklarda durup, arabasını yavaşça sürerek hiçbir olaya karışmadan General Zahidi'nin apartmanına vardı.

General Zahidi bu saatlerde başbakan olacağını umarken, tersine kapana kısılmış bir kaçak durumundaydı. Başarmak hatta sadece canını kurtarmak için bile tek ümidi Roosevelt'ti. Zahidi kapıyı kimin çaldığını biliyordu. Gidip bizzat açtı.

Roosevelt hoşbeş faslını geçti. Buraya tek bir soru sormak için gelmişti: Zahidi bir kere daha denemeye hazır mıydı? Za-

hidi duraksamadan hazır olduğunu söyledi. Bu cevap Roosevelt'in istediği cevaptı.

İki adam da Zahidi'nin şu anda kaldığı yerin çok tehlikeli olduğunda hemfikirdiler. Roosevelt onu saklamak için bir ajan arkadaşının Amerikan büyükelçiliğinden üç blok uzaklıkta bulunan evini ayarlamıştı. Beraberce merdivenlerinden aşağıya indiler ve Roosevelt'in arabasına atladılar. İran'ın sözde lideri arka koltukta üstü battaniye ile örtülmüş olarak yeni saklanma yerine doğru götürülüyordu.

Roosevelt Zahidi'yi sakladıktan sonra büyükelçilik kompleksinin içinde bulunan "savaş istasyonu" diye adlandırdığı yere doğru yola çıktı. Orada komployu izlemekle görevlendirilmiş iki Amerikalı diplomatla buluştu. Her ikisi de dürüstçe oyunun sona erdiğini düşündüklerini söylediler. Washington'da Ajax Operasyonu'ndan haberli bir avuç yetkili de vazgeçmeye hazırdı. Darbenin en ateşli destekçilerinden biri olan bakan yardımcısı Beedle Smith, Başkan Eisenhower'a gönderdiği iç karartıcı notta Birleşik Devletler'in artık "muhtemelen Musaddık'a sokulmak zorunda kalacağını" bildiriyordu.

Ama Roosevelt'in elinde hâlâ hatırı sayılır ölçüde kıymetli şeyler vardı. Bunlardan biri General Zahidi idi. Generalin yetkililer arasında birçok arkadaşı vardı ve iktidara gelmek için ne lazımsa yapmaya hazırdı. Aynı zamanda İranlı ajanlar ve onların yardımcılarından oluşan çok geniş bir şebeke vardı. Bu şebekenin meydana getirilmesi için çok para harcanmıştı. Şebeke çok kısa sürede halkı galeyana getiren söylentiler yayma, gazetelere tahrik edici yazılar yazdırma, politikacıları yönlendirme, mollaları etki altına alma ve parayla tutulmuş kalabalıklar yaratma kabiliyetini göstermişti. Ancak henüz tam anlamıyla smanmamıştı.

Ayrıca Roosevelt'in elinde Şah'ın Başbakan Musaddık'ı azledip, yerine Zahidi'yi atadığını bildiren iki *ferman* vardı. Bunlar planlanan darbeye legal bir hava veriyordu. Çok az İranlı Şah'ın böyle bir kararname imzalamaya yasal yetkisinin olup olmadığını tartışırdı. Onlar için hanedana saygı göstermek es-

ki bir gelenektir. Fermanlar Ajax Operasyonu'nu yapan komploculara bu geleneğin arkasına sığınma imkânını verdi.

O sabahki telaşlı toplantıda General Zahidi, kendisini başbakan ilan eden *fermanı* çoğaltıp bütün şehirde ama özellikle çete elemanlarının yoğun olduğu güneydeki semtlerde dağıtması için Roosevelt'e ısrar etti. Bu çok parlak bir fikirdi ve Roosevelt de fikri hemen benimsedi. Öğleyin Tahran'daki birkaç fotokopi makinasından birine el koydu. Bulabildiği tüm ajanlar ile fermanın kopyalarını her tarafa göndermekle kalmayıp, ertesi gün çıkan gazetelerin birinci sayfalarında görünmesini de sağladı. Daha sonra kopyaları sahte kimlikli iki İranlı askerin eşlik ettiği güvenilir kuryeler ile uzak şehirlerdeki komutanlara gönderdi.

Fermanın mümkün olan en geniş kesime ulaştığından emin olmak isteyen Roosevelt, Associated Press ve *New York Times*'in Tahran temsilcisi olan Amerikalı iki muhabire mesaj gönderdi. Mesaj General Zahidi ile yapılacak gizli bir toplantı davetiydi. Her ikisi de daveti hevesle karşıladı ve onları alması için bir araba gönderildi. Gizli eve ulaştıklarında Zahidi'ye değil, Erdeşir'e getirildiklerini gördüler. Erdeşir onlara fermanın bir kopyasını verip, mükemmel İngilizcesi ile konunun önemi hakkında ateşli bir nutuk attı.

Çok tuhaf bir toplantı oldu. Adına çağrı yapılan kişi hiç ortaya çıkmadı. Güvenlik, evsahibinin genç karısı tarafından sağlanıyordu. Erdeşir Zahidi'nin yakınındaki sallanan koltukta oturan karısı eteğinin altında bir tabanca taşıyordu. Muhabirleri en fazla meraklandıran şey ise yanibaşlarında gürültüyle takırdayan kocaman, tuhaf görünüşlü makinaydı.

New York Times'den Kennett Love daha sonra şöyle diyecekti: "Karşına ne çıksa beğenirsin! Kocaman bir fotokopi makinası. 1953 yılıydı ve bir fotokopi makinası iki buzdolabı büyüklüğündeydi. Ama o zamanlar ne ben, ne de Amerikalı gazetecilerin çoğu, ya da Amerikan halkının çoğunluğu CIA harflerinin neyin başharfleri olduğunu bilip, söyleyebilecek durumda bile değildi."

Pazar öğleden sonra Roosevelt yeni bir plan hazırlamıştı.

Ajanları Pazartesi ve Salı günleri Tahran'a dağılarak politikacıları, mollaları ve çok kritik anlarda kalabalıkları etkileyebilecek kim varsa rüşvete bağlayacaktı. O iki gün boyunca sokaklara saldığı çeteler Musaddık adına kargaşa çıkaracaktı. Çarşamba günü çeteleri geri çekip asker ve polis birimleri ile hükümet binalarına baskınlar yapıp, Musaddık'ı ele geçirecek ve son darbeyi vuracaktı.

Bunu başarmak için Roosevelt bir avuç denenmiş İranlı ajana güveniyordu. En önemlileri Raşidiyan kardeşlerdi. Roosevelt onları yıllardan beri tanıyordu. Kardeşleri Washington'daki CIA merkezine götürmüş, kendi deyimiyle, "doğruluk testinden geçirmiş" ve marifetlerine hayran kalmıştı. Roosevelt Raşidiyan'ların yanısıra başlangıçta Britanya'nın yanında olan ama sonra CIA tarafından eğitilen bazı İranlıları da kullandı. Bunların en iyisi olan Ali Celili ile Faruk Keyvani, 1951 yılında CIA için Bedamn adıyla bilinen propaganda ve sabotaj teşkilatının örgütleyicileri olarak çalışmaya başladılar. O kadar başarılı ayaklanmalar düzenleyip, gizli görevler yerine getirdiler ki, CIA onları "Tahran'daki merkezin hayati önemdeki başlıca ajanları" olarak kabul etti. Onlar da Raşidiyanlar gibi Washington'a getirilip, Kermit Roosevelt ve diğer CIA uzmanları tarafından uzun uzadıya sorguya çekildiler. Kod adları (bunlar bazen "Nossey" ve "Kafron" bazen de "Nerren" ve "Silley" idi) verildikten sonra Musaddık karşıtı komplo için kilit ajan olarak seçildiler. Ama onlar ve Raşidiyanlar hiçbir zaman karşılaşmadılar. Roosevelt bu belli başlı İranlı ajanların kimliklerini birbirlerinden bile gizli tuttu.

Roosevelt Musaddık'a karşı yapacağı ikinci teşebbüse hazırlanırken bunlara ve diğer ajanlara ilk darbenin sahte bir hikâyesini etrafa yaymaları için emir verdi. Buna göre güya Musaddık Şah'ın tahtım ele geçirmeye kalkışmış ama yurtsever askerler tarafından engel olunmuştu. Satın alınmış gazete editörleri bu yalanı birinci sayfalarında bastılar. Sadece birkaçı doğruyu, yani Musaddık'ın darbenin kışkırtıcısı değil onun muhtemel kurbanı, olduğunu yazdı.

Ama Musaddık ve yardımcıları gazetelere çok fazla önem

vermiyorlardı. Onlar Şah'ın Cumartesi isyanının arkasında olduğuna inanıyorlardı. Eğer bu doğruysa onun sürgüne gidişyle birlikte, Dışişleri Bakanı Fatımi'nin deyişyle, "halkın haklarının hanedan tarafından gaspedilmesi"nin de sonu gelmişti. Cumartesi darbesini tezgahlayan komplocuların yakında bir kere daha deneyeceklerini asla tahmin edemezlerdi.

Bir gazeteci yakalanan komploculara hükümetin ne yapacağını sorduğunda, Fatımi, yetkililerin "ne yapacaklarını düşündüğünü" fakat "henüz karar verme aşamasında olmadıklarını" baştan savma bir şekilde söyledi. Musaddık da dahil olmak üzere bakanlar gardlarını indirmişlerdi. Kendilerine sadık askerleri caddelerden çekmişler, çok kritik saatleri Şah'ın sürgüne gitmesi ile ilgili birbirlerine soru sorarak harcamışlardı. Tahttan feragat mı etmişti? Naiplik konseyi atamak gerekiyor muydu? Yeni bir hanedan mı olacaktı? Monarşi ortadan kaldırılmalı mıydı?

Hükümet yetkilileri ülkelerinin uzun dönemli geleceği hakkında tartışırken, Kermit Roosevelt de önündeki birkaç günü planlamak için çok sıkı bir çalışma içindeydi. Darbeyi başarmak için askerî birliklere ihtiyacı olduğunun farkındaydı ve Amerikan elçiliğindeki askerî ateşe General Robert McClure'dan bunları bulmasını istedi. İranlı yetkililere çok yakın olan McClure en yukardan yani genelkurmay başkanı General Riyahi'den başlamaya karar verdi.

McClure çok fazla ümitli değildi çünkü Riyahi sadık biri olarak biliniyordu. Riyahi'nin, taraf değiştirip komploculara katılmasa bile, en azından tarafsız kalacağını ümit ediyordu. Riyahi'ye şehri terk etmesini tavsiye ederek ilk kumarını oynadı. Belki de ikisi birkaç gün şehir dışına çıkıp balık avlamaya gidebilirlerdi. Riyahi bu teklifi soğuk bir tavırla reddetti. İnceликтen yoksun olduğu bilinen McClure kabaca sesinin tonunu değiştirdi. Riyahi'ye Şah'ın güveni sayesinde bu görevde bulunduğunu ve bundan ötürü de her zaman onun meşruluğunu gözetmek zorunda olduğunu söyleyip, İranlı komutanların da aynısını yapması gerektiğini pervasızca ekledi. Hiddetlenen Riyahi ona kapıyı gösterdi.

O Pazar gününün ilerleyen saatlerinde McClure bir yanlışlık daha yaptı. Roosevelt onu uçakla Isfahan'a göndermiş ve oradaki garnizon komutanlarının yardımını sağlamasını istemişti. Fakat McClure'nin zorba tavırları onun aleyhine olmuştu. Elinde fermanın bir kopyasını sallayarak kumandana kaba bir tavırla askerlerini Musaddık'a karşı savaşmak üzere göndermesini söyledi. Kumandan emirleri Amerikalılardan değil, sadece İranlılardan aldığını söyledi. Birkaç saat içinde aldığı iki red cevabı McClure'nin öfkelenmesine sebep oldu. Isfahan garnizonundan çıkarken geriye dönüp kumandana öfkeyle "Musaddık'ı alaşağı edeceğim!" dedi.

Uçağı Tahran'a inerken McClure'nin öfkesi yatışmıştı ve ne yapacağına karar vermişti. Beraberindeki iki yardımcısı ile başkentteki küçük askerî birlikleri tek tek ziyaret etmek üzere yola koyuldu. Her birlikte komutana para ve eğer darbe başarılı olursa terfi sözü verdi. Bu defa şansı yaver gitti. Kimi komutan onun teklifini kabul etti. İçlerinden iki tanesi piyade alaylarına, bir tanesi de tank taburuna kumanda ediyordu. Hepsi de çağrıldıklarında hazır olacaklarına söz verdiler.

Artık Roosevelt'in elinde sokak karışıklıklarını bastırarak askerî birlikler vardı. Şimdiki görevi ise karışıklık çıkarmaktı. Bunun için enerjik ve iyi bağlantılara sahip iki ajanını, Celili ve Keyvani'yi çağırdı. Onlara önce sokaklara "öfkeli" kalabalıklar çıkartıp bunları komünizm ve Musaddık lehine bağirtmalarını söyledi. Cam çerçeve kıracak, kendilerini seyreden suçsuz insanları dövecek, camilere ateş edecek ve genel olarak yurttaşların öfkesini kabartacaklardı. Sonra "yurtsever" çeteler işe müdahale edip, bu zorbaları polis memurlarının da yardımıyla bastıracaktı.

Celili ve Keyvani tedirgindi. Daha önce buna benzer işler yapmışlardı ama Kermit'in şu anda istediği şey şimdiye kadar yaptıklarının en büyüğü olacaktı. Ayrıca eğer hareket başarısız olursa kendileri de büyük bir tehlike içine gireceklerdi. Bir ara öyle bir noktaya geldiler ki tamamen komplonun dışına kalmayı teklif ettiler. Roosevelt basit bir teklif yaparak onları ikna etti. Eğer kalırlarsa adamları ve kendileri için 50.000 dolar ala-

çaklardı, kabul etmezlerse Kermit onları öldürecekti. Parayı almayı kabul ettiler ve Roosevelt ödemeyi hemen yaptı.

O gün umutsuz başlamıştı ama akşam olduğunda Roosevelt özgüveninin geri gelmekte olduğunu hissediyordu. Gece dinlenmeye çekilmeden önce Washington'a gönderdiği telgrafta "az da olsa başarıma şansı var" diyordu.

Washington'da kimse Roosevelt'in iyimserliğini paylaşmıyordu. Pazartesi sabahı, uyandıktan az sonra eline tutuşturulan telgraf genel karargâhtan geliyordu ve ondan İran'ı mümkün olan en kısa zamanda terk etmesini istiyordu. Amirleri otuz altı saat içinde ikinci defa kaçmasını tavsiye ediyorlardı. Amerikan hava ateşesinin uçağı ile kendisinin, Zahidi'nin ve bir avuç adamının kaçacağı bir plan hazırladı ama bu planı pek de önemsemedi.

Sabahın ileri saatlerinde yavaş yavaş sokaklardan haberler gelmeye başladı. Hepsisi de iyi haberlerdi. Kiralanmış adamların oluşturduğu kalabalıklar sanki Musaddık sempatizanı gibi Tahran'ın güneyindeki fakir mahallelerden şehrin merkezine doğru akıyordu. Bazı gerçek milliyetçiler ve komünistler de masumane bir şekilde onlara katılmıştı. Şah Rıza'nın dev bir atlı heykelinin hâkim olduğu Parlamento Meydanına gelindiğinde sayıları onbinleri bulmuştu. Kaçının gerçek militan, kaçının provakatör olduğu hiç belli değildi ama her ikisinden de çok sayıda bulunduğu kesindi.

Birkaç kişi heykele tırmanmaya başladığında alkışlar yükseldi. Biri yanında taşıdığı ağır zinciri heykelin boynuna dolandı. Zincirin bir ucu bronz heykelin boynuna dolanırken aşağı bırakılan diğer ucu da Kennett Love'ın "askerî araca benzer bir kumanda arabası" diye tarif ettiği aracın tamponuna bağlandı. Sonra adamlar testere ve keskilerle atın ayaklarına giriştiler. Sonunda, heykel büyük bir gürültüyle yere yıkıldı. Roosevelt'in İran'ı karıştırmak için uyguladığı kampanya bir zafer daha kazanmıştı.

Roosevelt daha sonraları şöyle yazacaktı: "Bu umut edebile-

ceğimiz en iyi durumdu. Onlar Şah aleyhine ne kadar çok bağırırlarsa, ordu ve halk da onları o kadar çok düşman olarak görüyordu. Eğer Şah'tan nefret ediyorlarsa, ordu ve halk da onlardan nefret ediyordu. Şehri ne kadar alt üst ettilerse şehrin sakinleri de onlara o kadar öfke duydu. Hiçbir şey çatışma teşebbüsünü bundan daha etkili ve hızlı ortaya koyamazdı. Pazar günü biraz kargaşa ve yağma oldu ama Pazartesi iş tamamdı.”

Musaddık safiyane bir şekilde polisten halkın gösteri yapma özgürlüğüne müdahale etmemesini istedi. Böylece de çete istediği gibi saldırabilecekti. Bu Roosevelt için büyük bir lütuftu. Böylece kendi kontrolünde olmayanlar da dahil olmak üzere çıkan bütün kargaşalık İranlıları ülkenin bir kaosa doğru gittiğine ve bir kurtarıcıya gerek olduğuna inandırmaya yardım edecekti. Roosevelt Musaddık'ın fikir değiştirerek polise sıkı tedbirler alması için emir vermesinden çekiniyordu. Darbe son aşamasına geldiği anda polis isyancı askerlere karşı savaşabilirdi. Roosevelt onların gücünü kırmak için bir şey tasarladı.

O öğleden sonra Büyükelçi Henderson hiç beklenmedik bir şekilde geri dönünce Kermit de ne yapacağını buluverdi. Henderson Washington'da yapılan ve darbenin nihai olarak onaylandığı toplantıya katıldıktan sonra, görevinin başına Musaddık devrildikten sonra dönmenin çok akıllıca olacağını düşünmüştü. Avusturya Alpleri'nde bir dinlenme yerine gidip haberleri beklemeye koyulmuştu. Fakat olaylardan bu kadar uzakta kalamadı ve 14 Ağustos'ta Beyrut'a uçtu. Radyodan darbenin başarısız olduğunu duyunca oradaki Amerikan elçiliğinden edindiği Deniz Kuvvetlerine ait bir uçakla Tahran'a uçtu. Elçiliğe varınca durum hakkında bilgi almak üzere doğrudan Roosevelt'e gitti.

Roosevelt ona “bazı ufak tefek aksaklıklarla karşılaştığını” itiraf etti. Henderson da yardım edebileceği bir şey olup olmadığını sordu. Kısa bir an düşündükten sonra Roosevelt'in aklına tuhaf bir fikir geldi. Musaddık'ın cesaretini kırmak için Henderson'ı araç olarak kullanacaktı.

Roosevelt Musaddık'ın tek bir dulun ya da bir yetimin bile kötü durumundan etkilenip, gözyaşlarına boğulacak kadar merhametli olduğunu biliyordu. Tabiat itibariyle komplocu biri olmadığından insanların samimiyetine çocukca bir inancı vardı. Geçmiş aylardaki bazı sorunlara rağmen Musaddık'ın Amerikalılara karşı hâlâ zaafı vardı. Eğer Roosevelt onun bu özelliklerini kendi çıkarı için kullanmanın bir yolunu bulabilse "o ihtiyar baş belasının" dengesini bozup, yanlış bir hareket yapmasını sağlayabilirdi. Bu psikolojik savaşta klasik bir mücadele şekliydi ve Ajax Operasyonu'nun en gerçeküstü karşılaşması da buradan çıkacaktı.

Roosevelt Musaddık'a gitmesini önerince, Henderson "Allah aşkına benim elimden ne gelir?" diye sordu.

Roosevelt ise şöyle cevap verdi: "Benim önerim Amerikalıların burada nasıl taciz edildiklerinden şikâyet etmektir. İsim vermeden telefonlar edilmekte 'Yankee go home!' veya iğrenç şeyler söylenmektedir. Telefona bir çocuk bile çıksa, çirkin laflar edildiğini söylersiniz."

Henderson Roosevelt'in istediğini yapmaya razı oldu. Ayrıca eğer Musaddık darbedeki Amerikan desteğini soracak olursa "onların dost bir ülkenin iç işlerine karışma eğiliminde olmadığını açıklığa kavuşturacağını" ekledi. Roosevelt bunun çok asil bir duygu olduğunu düşündü ama bir şey söylemedi.

CIA için o Pazartesi sabahı "çok hareketli ve yorucu idi." Roosevelt, aralarında Raşidiyan kardeşler, General Zahidi ve oğlu Erdeşir ile kendisini komploya adanmış hava kuvvetleri eski komutanı General Hidayetullah Gulenşah'ın da olduğu kilit adamları ile birlikte tam dört saatini yoğun bir planlamaya ayırmıştı. Elçilik binalarına girip çıkarken ya battaniye altlarına ya da otomobil bagajlarına saklanıyorlardı.

Roosevelt artık tamamen kendi başına hareket ediyordu. İlk darbe başarısızlığa uğradığında hiçbir yedek planı yoktu ve o da basit çareler bularak ilerledi. Sürekli hareket halindeydi ve kararlarını üstleri ile paylaşacak ne zamanı ne de isteği vardı. İstemiş olsaydı bile iletişim teknolojisi hem çok hantaldı hem de güvenilir değildi. Böylece o çok kritik günlerde ne Was-

hington'da ne de Londra'da hiç kimsenin onun ne yaptığı ile ilgili herhangi bir fikri yoktu.

Roosevelt ta en başından beri Musaddık hükümetinin kaderinin eninde sonunda sokaklarda belirleneceğini biliyordu. İranlı ajanlar kalabalıkları bir anda sokağa dökmekte çok ustaydılar. Hükümetin hem lehindeki hem de aleyhindeki ayaklanmaları kullanabileceği bir plan hazırladı. Aslında kalabalıkların gerçek isteklerinin hiç önemi yoktu. Tabii ki kalabalıkların Musaddık'ın kapı dışarı edilmesi için haykırması en çok istenen şeydi. Fakat onu desteklemek için bağırımları da çok yararlıydı çünkü böylece düşünce ayrılıkları keskinleşecekti ve hanedana bağlı askerler çok sert reaksiyon göstereceklerdi. Hepsinden önemlisi, Tahran kargaşası içinde olacaktı.

Pazartesi günü Tahran'ı sarsan isyanlar Salı günü daha da yoğunlaştı. CIA'nın kontrolü altında olduklarının farkında olmaksızın onbinlerce gösterici sokaklarda dalgalanırken, dükkanları yağmaladı, Şah'ın resimlerini tahrip etti ve şah taraftarlarının işyerlerini talan etti. Coşkulu milliyetçiler ve komünistler de bu kargaşaya katıldı. Musaddık ise hâlâ polisin müdahalesine izin vermiyordu. Bu da isyancıların işlerini rahat görmelerini sağlıyor ve İran'ın bir anarşiye doğru kaydığı izlenimini veriyordu. Roosevelt şehirde gizlice yaptığı geziler sırasında bunun işaretlerini almış ve "beni bile korkuttular," demişti.

O günün en önemli olayı sokaklarda değil, kapalı kapılar arkasında gerçekleşti. Büyükelçi Henderson öğleden sonra Musaddık'ı ziyarete gitti. İhtiyar adam dezavantajlı durumdaydı. Amerikan elçiliğinde üslenmiş olan gizli ajanların gece gündüz demeden hükümetini devirmek için çalıştıklarını bilmiyordu. Ayrıca Kermit Roosevelt diye bir şahsın varlığını hayâl bile edemezdi. Dolayısıyla onun Büyükelçi Henderson'u kullanarak kendisine tuzak kurduğunu da tahmin edemezdi. Hâlâ sokaklardakilerin Cumartesi günkü başarısız darbe ile ilgili olduğunu zannediyordu. Halbuki daha dikkatli olmalıydı.

Musaddık toplantılarının önemini vurgulamak için büyükelçiyi resmî elbiselerini giymiş olarak karşıladı. Kibar tavırlarının ardında, Henderson'ın deyimiyle, "için için kızgınlığı" belli oluyordu. Birleşik Devletler Şah'ı resmen İran'ın lideri olarak kabul ediyor ve Musaddık da "artık bir isyancıdan başka bir şey olmayan bu adamı" destekleyen Amerika'yı protesto ediyordu. Henderson ise, Şah'ın gerçekten kaçtığını ama zamanında Muhammed Peygamber'in de Mekke'den kaçtığını ve kaçmasından itibaren de etkisini arttırdığını söyledi. Musaddık bu yorum karşısında şaşırıyor ve anlayabilmek için bir süre sessiz kaldı. İşte o anda, Henderson, Roosevelt'in kendisi için hazırladığı konuşmayı yapmanın tam zamanı olduğuna karar verdi. Haşin bir ses tonuyla ve sesini perde perde yükselterek, hatta en yüksek perdeye çıkarak konuştu.

"Size yurttaşlarımın çok tatsız bir şekilde taciz edildiklerini söylemek isterim," diye başladı. "Onlar sadece tehdit telefonları almakla kalmıyor bu telefonlara çocuklar bile çıksa onların hiç duymaması gereken kaba sözler duyuyorlar. Aynı zamanda huzur içinde işlerine giderken sokaklarda da rahatsız ediliyorlar. Maruz kaldıkları sözlü saldırılara ek olarak arabaları tahrip ediliyor, parçaları çalınıp, farları kırılıyor, lastikleri yarıyor ve eğer kilitlenmeden bırakılmışlarsa da döşemeleri parçalanıyor. Majesteleri, eğer bu taciz olayları durdurulmazsa, hükümetimden burada bulunan aile fertlerinin ve ulusal çıkarlarımız gereği burada bulunması gerekenler dışında herkesin geri çağırılmasını isteyeceğim," diye bitirdi.

Başka zaman olsa Musaddık bu yalancı monoloğa pekala gülebilirdi. İran'da ayaklanmayı örgütleyenler Amerikalılardı ama Henderson onları bir kurban gibi gösteriyordu. Kanıt olarak gösterdiği de aşırı abartılmış birtakım öfke hikâyeleriydi. Fakat Musaddık şaşırtıcı bir şekilde bu hayâli hikâyelerden gerçekten ızdırap duyup, Amerikalıların İran'ı terk etmesi olasılığından tedirgin olmuştu. Henderson onun "gözle görülür bir şaşkınlığa uğradığını" ve çabucak "aklının karışıp, savunmaya geçtiğini" rapor edecekti.

Roosevelt hasmının ruh halini çok iyi analiz etmişti. Musad-

dık gibi nezaket ve misafirperverliğin çok önemli olduğu bir kültürden gelen kimse için Iran'da bulunan misafirlerin kötü muamele ile karşılaşmaları dehşet vericiydi. Uğranılan bu şaşkınlık onun doğru bir değerlendirme yapmasına mani oldu ve Henderson daha hâlâ odadayken telefonu kaldırdı ve polis şefini çağırdı. Sokaklardaki karışıklığın artık katlanılabilir olmaktan çıktığını ve polisin buna bir son vermesi gerektiğini söyledi.

Musaddık bu emri vermekle polisin içlerinde onun en ateşli destekçilerinin de olduğu kalabalıklara müdahale etmesini sağlıyordu. Ertesi gün kendi partizanlarının sokaklara dökülmesini önlemek için bütün halk gösterilerini yasaklayan bir emir yayınladı. Hatta hükümet taraftarı partilerin liderlerine telefon ederek onlardan yandaşlarını evde tutmalarını istedi. Böylece kendisini silahsızlandırmış oluyordu. Bir hafta sonra yayınlanan *Time* dergisindeki bir makaleye göre bu onun "en vahim hatası" oldu.

Musaddık sonraki birkaç saat içinde de hatalı adımlar attı. Sokak protestolarını bastırma konusunda ne kadar kararlı olduğunu göstermek için bu konuda çok gayretli olduğu bilinen General Muhammed Defteri'nin kumanda ettiği askerleri harekete geçirdi. Fakat birkaç yıl önce bir suikaste kurban giden Başbakan Razmara'nın zamanında Tahran polis şefi olan Defteri samimi bir şah yanlısıydı ve Zahidi'ye yakındı. Hareket emri verildiğinde adamlarını doğruca komplocuların safına geçirmesi için her türlü sebebi vardı. O da aynen öyle yaptı. Ertesi gün hükümeti korumak için değil, devirmek için savaştılar.

Musaddık kaderini tayin eden emri verdikten hemen sonra sıkı tedbirler başladı. *New York Times* gazetesinden Kennett Love "polis ve asker dün gece isyancı Tudeh (Komünist) partizanları ile aşırı milliyetçilere karşı harekete geçti. Birlikler isyancılara karşı sopalar, tüfekler ve gözyaşartıcı gaz kullanırken bir cinnet içindeymiş gibiydiler" diye yazıyordu.

Tahran'da olup bitenler hakkında hiçbir fikri olmayan bir diğer kişi de Majesteleri şah Muhammed Rıza idi. Bağdat'a vardıktan sonra ısrarla darbe teşebbüsü ile bir ilgisinin olma-

dığını, Musaddık'ı "anayasayı ihlalden dolayı" azlettiğini söyleyip durdu. Harekete katılan hemen herkes gibi o da Cumartesi günkü başarısızlığın Ajax Operasyonu'nun sonu demek olduğunu zannediyordu. Salı sabahı Kraliçe Süreyya ile birlikte Britanya Denizası Havayolları Şirketine ait bir uçağa binerek Roma'ya gittiler. *London Times* gazetesinin bildirdiğine göre "uçaktan indiklerinde her ikisi de yorgun, sıkıntılı ve endişeli görünüyorlardı."

Şah uzun müddet İran'dan uzak kalacakmış gibi görünüyordu. Bir Amerikalı gazeteci geri dönmeyi düşünüp düşünmediğini sorunca "muhtemelen, ama çok yakında değil" diye cevap verdi. Britanyalı bir gazeteci de onun "muhtemelen halihazırda Roma'da bulunan sürgündeki monarşi mensuplarının oluşturduğu küçük topluluğa katılacağını" tahmin ediyordu.

Şah Roma'daki Excelsior Oteli'ne giriş yaparken Roosevelt de onu geri getirme planları üzerinde hummalı bir çalışma içindeydi. Ertesi gün en kritik gün olacaktı. Her şey planlandığı gibi giderse öğlen vakti sokaklar Şah yanlısı gürültücü göstericilerle dolacaktı. Yurttaşlar onların evvelki günlerde meydana gelen kaostan bıkmış nezih insanlar olduğunu düşünecek, kolluk kuvvetleri de müdahale etmeyecekti.

Roosevelt işbilir İranlı ajanlarının yardımı ile çok olağandışı bir kalabalığı organize etti. Aralarında sokak çeteleri ve diğer nahoş grupların yanısıra Tahran'ın geleneksel atletizm kulüplerinin birçok üyesi de bulunuyordu. Bu atletler sadece güçleri ile değil hokkabazlık ve akrobatlık hünerleri ile de övünürlerdi. Şenliklerde geçit törenlerine katılıp gösteri yaparlardı. Bunlar varlıklı değildiler. Bazıları hayatlarını sebze hallerindeki haraç işlerinden kazanırdı. Kulüp başkanlarının onlara destek olmasını beklerlerdi. CIA kargaşalık çıkarmak için adam aramaya başladığında bunlar istekli ve hazır kıta olarak bekliyorlardı.

CIA'nın İran masası şefi John Waller bu durumla şöyle dalga geçiyordu: "İran'da korkutucu veya dost veya ikisinin ortası bir kalabalığı hemen toplayabilirsiniz. Ya da biri diğerinin hemen aleyhine dönebilir."

Roosevelt halihazırda General Defteri'nin idaresindeki polis teşkilatının ve bazı askerî birliklerin desteğini almayı garanti-lemişti. Şimdi sıra mükemmel bir sokak güruhu toplamaya gelmişti. Ama vazgeçilmez eleman Asadullah Raşidiyan toplanacak güruhun yeterince büyük olmayacağından endişeliydi. Çok sayıda destekçisi olan ve bir anda büyük kalabalıklar toplayabilen Müslüman dinî liderlerin bazıları ile bir son dakika anlaşması yaparak elini güçlendirmesi için Roosevelt'e ısrar etti. Bunların içinde en önemlisi halihazırda Musaddık'ın aleyhine dönmüş bulunan ve kesinlikle onlara sempati duyacak olan Ayetullah Kaşani idi. Raşidiyan onu teşvik etmek için derhal para sunmayı teklif etti. Roosevelt onayladı. Raşidiyan Çarşamba sabahı erkenden Kaşani'nin sırdaşı olan Ahmet Arameş'e mübarek adama ulaştırılmak üzere 10.000 dolar yolladı.

19 Ağustos Çarşamba günü İran takvimine göre Mordad'ın 28'i idi. Roosevelt o gün bir ulusun tarihinin akışını değiştirmeyi umuyordu. Kaşani'nin 10.000 dolarını paketleyip kuryeleriyle gönderdikten sonra Roosevelt'in yapacak fazla bir şeyi kalmamıştı. Şimdi diğerlerinin harekete geçme zamanı gelmişti. Roosevelt'in tek yapabileceği şey beklemek ve seyretmekti.

Sabah saatlerinde ajanlarının getirdiği haberler çok cesaret vericiydi. Binlerce insan camilerde ve meydanlarda toplanıyordu. Olaya bir karnaval havası verircesine öncü kolda atletler yer alıyordu. Bazıları başlarının üstünde halter taşırken, bazıları da lobutları atıp tutuyordu. Çoğunun göğsü bağı açıktı, mübalağalı bıyıkları ve peştemalları vardı. Az bir kısmı ise bıçak ve sopa taşıyordu. Bir hükümeti devirmek için yürüyen şimdiye kadar görülmuş en acayip kalabalıktı:

Önce Zorhane devleri işe başladı. Bunlar eski İran idman usulü ile vücutlarını geliştirmiş olan haltercilerdi. Zorhanelerin heybetli omuzları, kuvvetli kasları vardı. Caddeden aşağı doğru akarken seyredenleri korkutuyorlardı. İki yüzden fazla halterci pazar yerinden yürüyüşe geçerken bir yandan "Çok Yaşa

Şah!" diye bağıyor bir yandan da dervişler gibi bükülüp dans ediyorlardı. Kalabalığın yanlarında yer alan adamlar on riyallik banknotlar dağıtıyorlardı... Güruh kulakları sağır edercesine "Çok Yaşa Şah!" diye bağıyordu. Musaddık tarafı bir gazetenin önünden geçerken cam çerçeve indirildi ve gazete yağmalandı.

Asiler şehir merkezine doğru yürürken kimse onları durdurmaya teşebbüs etmedi. Polis şefleri başlangıçta onlara cesaret verirken, vakit öğleden sonra olduğunda onlara kumanda etmeye başladılar. Hiçbir karşı gösteri yoktu. Musaddık'ın destekçileri ise hem onun arzusuna hürmeten hem de bir gece öncesi yedikleri darbeden dolayı evlerinde kalmışlardı.

Hükümeti desteklemek için hareket edebilecek tek grup kalıyordu. O da Tudeh'ti. Fakat onların liderleri de bütün günü harekete geçip geçmeme üzerine tartışarak geçirmişlerdi. Zaten Musaddık da onlara güvenmiyor ve yardımlarını istemiyordu. Bir önceki gün Tudeh liderlerinden biri Musaddık'ın onları silahlandırması halinde gönüllü Tudeh mensuplarının, askerleri dağıtacağını söyledi. Musaddık'ın cevabı ise, "eğer bir siyasi partiyi silahlandırmaya razı olursam Tanrı benim sağ kolumu alsın!" oldu.

Aslında Tudeh liderlerinin o çok kritik günde adamlarını çarpışmak için sokaklara indirmemesinin sebebi sadece Musaddık'ın hasmane tutumu değildi. Dünyadaki birçok komünist parti gibi Tudeh de Sovyetler Birliği tarafından kontrol ediliyordu ve kriz anlarında da Moskova'dan gelen emirlere itaat ediyordu. Mamafih o gün hiçbir emir gelmedi. Birkaç ay önce Stalin ölmüştü, Kremlin karışıklık içindeydi. Normalde İran üzerine yoğunlaşması gereken Sovyet istihbarat ajanları çok daha önemli olan bir şeyle, kendi hayatlarını kurtarmakla meşguldüler. Onlardan herhangi birinin Musaddık'ı savunmaya çalışıp çalışmadığı Ajax Operasyonu'nun esrarengiz taraflarından biridir. Bazı araştırmacılar bu konuyu açıklığa kavuşturmak için Moskova'daki kayıtlara ulaşmaya çalıştılar ama reddedildiler.

Sabahın ilerleyen saatlerinde Tahran'ın güneyindeki fakir mahallelerden çıkan kalabalıkların "Musaddık'a Ölüm!" ve "Çok Yaşa Şah!" avazları yeri göğü inletiyordu. Kimisi kamyonlarda, kimisi tankların üzerinde yüzlerce asker de onlara katıldı. Ücretleri Kermit Roosevelt'in ajanları tarafından ödemiş aşiret liderlerinin harekete geçirdiği aşiret mensupları da onlara katıldı. İsyancı gruplar sekiz hükümet binası ile içlerinde Dışişleri Bakanı Fatimi'nin sahibi olduğu *Bahtar-e-Emruz* gazetesinin de aralarında bulunduğu hükümet yanlısı üç gazeteye saldırıp yaktılar. Diğer isyancılar dışişleri bakanlığına, genelkurmay başkanlığına ve polis merkezine saldırdılar. Üç binayı taradılar ve karşılığında da yayılım ateşi ile susturuldular. Düzinelercesi oracıkta öldü.

Roosevelt'in ajanları iyi haberler getirmeye devam ediyordu. İçlerinden biri "muazzam bir kalabalığın" şehrin en önemli meydanlarının hepsini işgal ettiğini bildirdi. Bir diğeri altı yüz elli kilometre batıda bulunan Kirmanşah'daki garnizon kumandanının davaya katılarak adamları ile birlikte başkente doğru ilerlediğini bildiriyordu. Ali Celili tarafından kumanda edilen bir birlik ise polis merkezlerini ele geçirmiş ve Cumartesi günkü darbe teşebbüsünden sonra tutuklanan isyancıları serbest bırakmıştı. Bunların arasında Albay Nasiri de vardı. O da derhal İmparatorluk Muhafızları ile isyancıların yardımına koştu.

O gün sokakları ele geçiren onbinlerce insanın bir kısmı şu ya da bu sebepten dolayı muhakkak Musaddık aleyhine bağırdı. Bir kısmı son aylardaki siyasi kavgalar nedeniyle onun aleyhine dönen eski destekçileriydiler. Çok büyük bir kısmı ise, *New York Times*'a göre, hiçbir zaman siyasi bir kanaati olmayan ve sadece iyi bir günlük ücret ödendiği için yürüyüşe katılan "pazar eşkıyaları ve kabadayılardı."

Washington'daki Ajax Operasyonu personelinden Richard Cottam "Tahran'ın kuzeyine gelen ve darbeye tayin edici bir rol oynayan kalabalık, gerçekte hiçbir ideolojisi olmayan ve sadece Amerikan doları ile satın alınmış ücretli bir kalabalıktı," diye itiraf edecekti.

Ama kalabalıkların etkin olabilmesi için liderlere ihtiyaç vardı. Beyinsiz Şaban gibi çete liderleri güçlü kuvvetliydi ama akıllı değillerdi. O çarşamba orta kademe askerler lider olarak ortaya çıktılar. Siviller gibi askerlerin de bir kısmı samimiydi, bir kısmı ise satın alınmıştı. Zahidi'yi başbakan olarak niteleyen fermanın otoritesi çok sayıda askerî darbeye katılmak için ikna etmişti. Ordu Şah'ın söylediği her şeye itaat etmek zorundadır diye düşünüyorlardı.

Bu askerler isyana bir meşruiyet kazandırdılar. Aynı zamanda getirdikleri tanklar ve toplarla hatırı sayılır bir silah gücü sağlayıp, birçok hükümet binasına yapılan saldırılara kumanda ettiler. Onların manevi önderlikleri ve savaş yetenekleri olmasaydı darbe başarısız olabilirdi.

Öğleden önce, her şey plana uygun ve yolunda gider gibi gözükürken Roosevelt'in kumanda odasının kapısı gürültüyle açıldı. Ön saflardan rapor getiren bir ajanını görme umuduyla başını kaldıran Roosevelt, onun yerine karşısında akli başından gitmiş ve ağlamanın eşiğinde olan radyo operatörünü buldu. Operatörün elinde Washington'dan Beedle Smith'in gönderdiği acil bir mesaj vardı. Smith mesajı yirmi dört saat önce göndermişti fakat mesaj Kıbrıs'taki nakil istasyonundan geçtiği için gecikmişti. Bu daha önce gönderilen iki emirden de daha kesin bir şekilde Roosevelt'in orayı derhal terk etmesini emrediyordu.

Mesaj bundan daha uygunsuz bir zamanda gelemezdi. Zaferi artık avucunda hisseden Roosevelt, mesajı okuyunca kahkahalara boğuldu. Kafası karışan operatöre dönerek "boşver birader, yeraltındayken çok fazla şey bilemezsin. Ama artık her şey değişti ve bizim lehimize geliyor! Zafer doğrunun olacak! Her şey iyi olacak!" dedi.

Roosevelt operatörü sığınağına gönderip General Smith'e şu mesajı yolladı. "18 Ağustos'ta gönderdiğiniz mesaj alındı. R.N. Ziegler'in [Zahidi] salimen yerleştirildiğini ve KGSAYOY'un [Şah] da yakında Tahran'a zaferle döneceğini bildirmekten kıvanç duyarım. Bütün ekipten sevgiler."

Tabii ki bunun için henüz erkendi ama Roosevelt'in müthiş

özgüvenini yansıtıyordu. Kendi hesabına “ağzı kulaklarındaydı”. Birdenbire günlerdir doğru dürüst bir yemek yemediğini ve aç olduğunu fark etti. Büyükelçi Henderson’ın danışmanlarından bir tanıdığı onun için elçilik binalarından birinde bir ev ayarlamıştı. Yemek yiyip içki içmek için oraya yollandı.

Dışarıda ise Tahran karışıklık içindeydi. Bağırışların ve marşların gökyüzündeki yankıları, tüfek ya da patlayan top mermilerinin sesleri ile kesiliyordu. Birkaç dakikada bir asker ve polis birlikleri büyükelçiliğin kapısından geçiyordu. Roosevelt’in evsahibi ve karısı ise hâlâ bir kibarlık abidesi gibi ne olup bittiği hakkında tek bir soru dahi sormuyorlardı.

Radyo açıktı. Her ne kadar spiker tahıl fiyatları dışında bir şey okumuyorsa da Roosevelt dikkatlice dinledi. İranlılardan oluşan bir ekibini radyo istasyonunu ele geçirmesi için göndermişti ve işler yolunda gittiyse program akışı birazdan değişecekti.

Üç Amerikalı sessizce yemeklerini yerken radyo spikeri sanki uykuya dalarmış gibi sesini yavaşlatmaya başladı. Bir süre sonra tamamen sustu. İstasyonda olağandışı bir şey olduğu açıktı. Roosevelt şaşkın yemek arkadaşlarına ne olduğunu bilircesine gülümsedi. Birkaç dakikalık bir sessizliğin ardından tartışan adamların sesleri duyuldu. En sonunda emredici bir sesin “kimin okuduğu önemli değil, önemli olan okunması” dediği duyuldu. Sonra adam duygusal bir ses tonuyla, Roosevelt’in deyimiyle, “iyi tasarlanmış yalanları veya ön-gerçekleri” haykırmaya başladı.

“Musaddık hükümeti bozguna uğratılmıştır. Yeni Başbakan Fazlullah Zahidi görevinin başındadır. Majesteleri Şah ülkesine doğru yola çıkmıştır!”

Roosevelt mikrofondaki sesi tanımadı ama mesaj tam istediği gibiydi: “Musaddık hükümeti isyancı bir hükümetti ve şimdi devrilmiştir.” Roosevelt masadan kalktı ve evsahiplerine misafirperverlikleri için teşekkür edip çekildi.

Roosevelt kumanda noktasına doğru yola çıktığında saat ikiyi biraz geçiyordu. Tahran Radyosu’nu dinleyen yoldaşları kendilerinden geçmiş vaziyetteydiler. Roosevelt görüldüğün-

de ona bakıp, bir an için o günkü zaferlerinin verdiği hazzı hep beraber içlerinde hissettiler. Hemen akabinde hepsi birden daracık odada dansetmeye koyuldular. Roosevelt onları “neşe içinde patlayan hava kabarcıkları gibi” hatırlamıştı.

Bundan sonra ne yapmaları gerekiyordu? İnsan kalabalığının heyecanının en tepe noktasında olduğunu düşünen bir ajan, Zahidi’yi öne çıkarmayı teklif etti. Roosevelt ise daha çok erken diye reddetti.

“Telaş etmekle bir şey kazanamayız. Kalabalığın Musaddık’ın evine varmasını bekleyelim. İşte o an kahramanımızın ortaya çıkması için en uygun zaman olacaktır,” dedi.

Musaddık karşıtı subaylarca komuta edilen askerî birlikler halihazırda onun evine doğru yönelmişlerdi. Evin içinde ise sadık askerler tahkimat yapıp, çatışmaya hazırlanıyorlardı. Tüfekler, makinalı tüfekler ve 75 milimetrelik topları olan Sherman tankları ile silahlanmışlardı. Öğleden sonra saldırı başladı. Savunmacılar dalga dalga gelen saldırıları durdururken kaldırımlar cesetlerle dolmuştu. Tek taraflı süren savaşta bir saat sonra saldırganlar birdenbire coştular. Bu sefer onların tarafında olan ordu birlikleri tanklarıyla gelmişti. Sıkışık bir düzende karşılıklı topçu düellosu başladı. Ajax Operasyonu artık sonuna yaklaşıyordu.

Roosevelt saldırının başladığını öğrendiğinde General Zahidi’yi iki gündür saklandığı yerden çıkarmaya karar verdi. Ayrıca Zahidi gibi CIA’nın evlerinden birinde sabırsızlıkla emirleri bekleyen General Gulenşah’ı da çağırdı. Roosevelt generalden bir tank bularak Zahidi’nin saklandığı yere getirmesini istedi. Adresi bir kâğıt parçasının üzerine karalayıp kendi de oraya gitti.

Roosevelt oraya vardığında Zahidi bodrumda iç çamaşırları ile oturuyordu. En nihayet sıranın ona geldiğini işitmekten çok haz duydu. Üniformasının gömlek düğmelerini iliklerken dışarda bir gümbürtü koptu. General Gulenşah iki tankın ve tezahürat yapan bir kalabalığın eşliğinde gelmişti.

Sonraki yıllarda Roosevelt’in bir tankın tepesine tırmanıp Tahran sokaklarından geçerek Musaddık’ın evine doğru yol-

landığına dair bir hikâye anlatıldı. Ama gerçekte, Roosevelt, General Gulenşah'a bir kalabalığın eşlik ettiğini duyduğunda, Zahidi'nin yanında görünmemesi gerektiğini anladı. Bodrum katın odası ardına kadar açılırken o da fırının arkasındaki küçük bir boşluğa saklandı. Saklandığı yerden coşkulu kalabalığın Zahidi'yi kucaklayıp omuzlarına alarak dışarı götürdüğünü gördü.

Onların ayrılmasından sonra Roosevelt saklandığı yerden sürünerek çıktı, arabasına bindi ve kargaşa içindeki sokaklardan geçerek elçiliğe gitti. Orada yardımcılarıyla beraber yaklaşan zaferi kutladı. Sonradan, "gerçekte amaçları ve niyetleri açısından artık bu sadece yaklaşan değil ama kazanılmış bir zaferdi. Batıdan [Kirmanşah] gelen bizim albay geceden önce Tahran'a ulaşamazdı fakat onun gelmekte olduğu söylentisi bile bize gerekeni sağlamıştı. Askerleri ile birlikte Tahran'a vardığında ise zaten zafer sarhoşu olmuş bir şehrin heyecanına sadece biraz daha heyecan kattı, o kadar" diye yazacaktı.

Zahidi'nin üzerinde olduğu tank yönünü önce Tahran Radyosu'na çevirdi. Orada etrafı çılgın destekçileri ile sarılmış bir halde üst kattaki stüdyoya çıktı. Zahidi'nin ulusa konuşma yapmasından önce askerî müzik çalınmasına karar verilmişti. Roosevelt'in ajanlarından biri elçilik kütüphanesinden bir plak alıp getirmişti. Zahidi yaklaşırken ilk parça çalındı. Utançla fark ettiler ki, çalınan parça "The Star-Spangled Banner"dı.

Derhal daha anonim bir parça bulup onu çaldılar. Sonra Zahidi mikrofona yaklaştı. Kendini "Şah'ın atadığı meşru başbakan" olarak tanıttı ve bu yeni rejimin her şeyin iyisini yapacağına dair söz verdi. Yollar inşa edilecek, sağlık hizmetleri bedava olacak, ücretler arttırılacak ve hem hürriyet hem de güvenlik sağlanacaktı. Ama petrol hakkında tek kelime etmedi.

Zahidi'ye sadık asker ve polis birlikleri Tahran'ı kontrol altına alıyorlardı. Telgrafhaneyi ele geçirip bütün ülkeye Musaddık'ın devrildiğini bildiren mesajlar yolladılar. Birliklerden biri genelkurmay başkam General Riyahi'yi ele geçirip tutukladı. Bir kısmı da Musaddık'ın evinin etrafındaki savaşa katıldı.

Tam bu sırada kederli Şah Muhammed Rıza, yanında karısı

ve iki yardımcısı ile birlikte bütün bu olup bitenden tamamen habersiz Roma'daki otelinde yemek yiyordu. Birdenbire bir avuç muhabir yemek odasına dalarak Şah'ın masasına geldiler ve Tahran'dan gelen telgrafları eline tutuşturdular. Önce kuşkulandı, sonra "doğru olabilir mi?" dedi. Yüzünün rengi soldu ve elleri kontrolsüz bir şekilde titremeye başladı ve en nihayetinde ayağa fırlayıp;

"Biliyordum! Biliyordum! Beni severler!" diye çılglık attı.

Kraliçe Süreyya ise daha hareketsizdi. Ayağa kalktı, elini kocasının koluna koyup "ne kadar heyecanlı" diye mırıldandı.

İlk şaşkınlık geçtikten sonra Şah sükunetine kavuştu. Muhabirlere dönerek "bu bir ayaklanma değil. İşte şimdi meşru bir hükümetimiz var. General Zahidi Başbakandır. Onu ben atadım," dedi. Kısa bir an durakladıktan sonra da "halkın yüzde doksan dokuzu beni destekliyor. Bunu hep biliyordum," diye ekledi.

Hala şaşkınlık içinde olan genç kral bir muhabir kalabalığı ile meraklı turistlerin birikmeye başladığı otelin bekleme salonuna doğru yürüdü. Onlara ilk isteğinin ülkesine dönmek olduğunu söyledikten sonra "halkımın ve ordumun özgürlük için yaptıkları savaşta yanlarında olmayışından dolayı üzüntülüyüm fakat ülkemi terk edişimin tek sebebi, bir kan banyosunun meydana gelmesini önlemektir," diye ekledi.

Darbenin başarılmasına artık ramak kalmasına rağmen Musaddık hâlâ direniyordu. Evinin etrafında şiddetli bir çatışma sürerken o şaşkırtıcı bir sakinlikle yatak odasında oturuyordu. Korumaları pencerelerin çoğunu çelik plakalarla kapattığından sesleri duyabiliyor ama dışarda olup biteni göremiyordu. Yardımcısı Ali Rıza Sahib kaçması için ısrar edince kafasını sallayıp "eğer bir hükümet darbesi olacaksa en iyisi bu odada kalıp burada ölmek," diye cevap verdi.

Dışardaki saldırganlar havanın kendilerinden yana dönmekte olduğunu hissettiler. Zahidi'nin radyodan zaferini ilan edişini dinlemişler ve Kirmanşah'tan müttefik askerlerin yaklaşmakta olduğunu öğrenmişlerdi. Evi savunanların cephanesi de bitmek üzereydi ve saldırganlar çemberi biraz daha daralttılar.

Sadık komutanlar eğer ne olup bittiğini bilselerdi Musaddık'ı savunmak için yardıma koşarlardı. Bilemediler çünkü onları harekete geçirecek olan General Riyahi tutuklanmıştı. Buna rağmen Riyahi tutuklanmadan önce Tahran yakınındaki İşrat Abad garnizonu komutanı olan yardımcısı General Atullah Kiyani'yi aramayı başarmıştı. Kiyani derhal bir piyade ve bir tank birliği hazırlayarak şehir merkezine doğru yola çıktı. Fazla uzaklaşmadan General Defteri tarafından kumanda edilen isyancı bir birlikle karşılaştılar. Bu iki adamdan Defteri daha ikna edici ve tecrübeli idi.

Defteri, "bizler arkadaş ve kardeşiz. Hepimiz Şah'a sadıgız ve birbirimize ateş açmamalıyız," dedi.

Birkaç tatlı sözden sonra artık Kiyani kazanılmıştı. İki general ve yardımcıları kucaklaştılar. Musaddık'ı kurtarabilecek olan Kiyani'nin birliği barakalarına geri döndü.

Musaddık'ın evindeki çarpışma iki saat sürdü. İçerden açılan ateş kesilince bir müfreze asker içeri daldı. Ama evi boş buldular. Yardımcıları tarafından arka bahçe duvarından geçirilen Musaddık son anda kaçmıştı. Subaylar evin etrafında bir saat ya da daha fazla araştırma yapıp, Musaddık'ın eşyaları içinden en iyilerini seçip bekleyen kamyonlara yükledikten sonra uzaklaştılar. İhtiyar adamı kovalamışlardı. Onu ele geçirmeseler de iyi bir iş başardıklarını biliyorlardı.

Galip askerler gecenin içinde kaybolurken, onları alkışlayan isyancılar evi yağmalayıp tahrip etmek için içeri daldılar. Kapıları, pencereleri ve diğer alet edevatı söküp kaldırıma taşıdılar. Alevler arkalarındaki geceyi aydınlatırken pazarlık yaparak satmaya başladılar. Musaddık'ın buzdolabı otuz altı dolar muadili bir paraya satıldı.

Büyükelçilikte ise darbeyi planlamış olan bir grup gizli ajan, Roosevelt'in anlatımıyla, "birbirlerinin sırtına vurarak neşe içinde coşkulu bir kutlama yapıyorlardı." Elçilikte bulunan diplomatlar merak içindeydiler ama ne onlar bir şey sordu ne de Roosevelt onlara bir şey söyledi.

Musaddık'ın evinin ateşe verildiği sıralarda Amerikan elçiliğinin kapısına bir araba yanaştı. Sürücü deli gibi korna çalı-

yordu ve Roosevelt de kim olduğunu anlamak için dışarı fırladı. Gelen Erdeşir Zahidi idi. Arabadan fırladı ve iki adam hararetle kucaklaştılar.

Erdeşir “şimdi yeni başbakana saygılarımı sunmak için babama gitmelisin,” dedi.

Roosevelt’in cevabı ise “Gitmeden önce Büyükelçi Henderson’a durumu özetleyelim çünkü onun resmen bilgilendirilmesi gerekiyor ve bunu yapacak en uygun kişi de sensin,” oldu.

İki komplocu kol kola girip dansedercesine elçinin ikametgahına giden yoldan yürüdüler. Henderson yüzme havuzunun kenarında oturuyordu. Ziyaretçilerin gelmesiyle birlikte önceden buza yatırdığı şampanyayı patlattı. İki adam büyükelçiye harika haberler verdiler. Bunların arasında yeni başbakanın Roosevelt’in ajanlarından iki tanesini kabinesine aldığı müjdesi de vardı. Kadehlerini önce yeni hükümet sonra da Şah, Eisenhower, Churchill ve birbirleri için kaldırdılar. Şişe hoşaldığında Erdeşir, Roosevelt’i ülkenin yeni liderine götürmenin zamanı geldiğini söyledi. Henderson’la sıcak bir şekilde kucaklaşarak ayrıldılar.

General Zahidi geçici karargâhını şehrin merkezine yakın olan Subay Kulübü’nde kurmuştu. Orada çok sevinçli bir hava hâkimdi ve Roosevelt’in varışıyla da herkes iyi dileklerini sunmaya girişti. O çoğunu tanımıyordu ama birçoğu onu tanıyordu. Şimdiye kadar hiç görmediği insanlar da dahil olmak üzere herkes onu kucaklayıp, yanaklarından öpmek istiyordu. Sonunda Zahidi onu içinde bulunduğu güç durumdan kurtardı ve önce kısa bir konuşma yapıp sonra da Roosevelt’i çağırdı.

Roosevelt’in öne çıkmasıyla çılgın haykırışlar yükseldi. Kulüptekilerin birkaçı darbeyi onun planladığını biliyordu. Geri kalanıysa şüphesiz kuşkulanıyordu. Böbürlenmek için uygun zaman değildi. Roosevelt, çevirmenliğini Erdeşir’in yaptığı birkaç samimiyetsiz cümle kurdu.

“Arkadaşlar, İranlı yurttaşlar, bana kulak verin!” diye söze başlayınca şamata kesildi ve “gösterdiğiniz sıcaklık, coşku ve nezaket için teşekkür ederim. Bir şey hepimiz tarafından çok iyi anlaşılmalıdır. Bana, Birleşik Devletler’e ve Britanyaya ke-

sinlikle hiç borcunuz yok. Sadece bir teşekkür dışında, o da siz isterseniz, bir şey istemiyoruz, isteyemeyiz ve istememeliyiz. Kendi adıma, ülkem adına ve müttefikimiz adına teşekkürünüzü kabul ediyorum,” diyerek sözlerini tamamladı.

Herkes bir kere daha kucaklaşıp öpüşmeye başladı ve Roosevelt olabildiğince çabuk aradan sıyrıldı. Günlerdir bir ulusun kaderini ellerinde tutarak hiç ara vermeksizin çalışıyordu. Artık yorgunluk etkisini göstermeye başlamıştı. Bir araba ve şoför istedi, elçilik kompleksine geri döndü, karanlığın içinden geçerek öğle yemeğini yediği eve ulaştı, kapıyı çaldı. Birkaç dakika sonra uyumuştü.

Çarşamba günü çarpışmalarda yaklaşık üç yüz kişi ölmüştü. Bunların yarısı da Musaddık'ın evindeki çatışmada ölmüştü. Ölen sivillerin bazılarının ceplerinde 500 riyallik banknotlar bulunmuştu. Roosevelt'in adamları o sabah bu paraları alt kadrolarına dağıtmışlardı.

Ertesi günü bütün dünyadaki gazeteler Musaddık'm devrildiğini bildiriyordu. Rivayetler muhtelifti ama gerçek hikâyeye onlarca yıl boyunca bir sır perdesinin arkasında kaldı.

Kennet Love *New York Times*'da şöyle yazmıştı: “Ani dönüş aşığı tabakaların Musaddık taraftarı yetkililere karşı ayaklanmasından başka bir şey değildi. Çarşamba günü saat dokuz sularında bir grup halterci, cambaz ve güreşçi ellerindeki demir çubuk ve bıçaklarla, Şah yanlısı sloganlar atarak şehir merkezine doğru yürüyüşe geçtiler. Bu askerlerin beklediği andı. Gösteriyi önleme emri alan askerler silahlarını üstlerine çevirdiler. Kalabalıklar da kendiliğinden Musaddık'ın arabasından inip Şah'mkine bindiler” diye yazıyordu.

Associated Press'den Don Schwind de Love gibi darbenin gelişimini sokaklarda seyretmiş ve günün olaylarının bir kronolojisini yapmıştı. Onun anlattığına göre; “sopalar ve taşlarla silahlanmış kalabalık” askerler ve polis memurları ile birlikte şehrin merkezine doğru yürüyüşe geçtiğinde darbe “başlamıştı”. “Yerel saat ile akşam yedide başkentteki son direniş noktası olan Musaddık'ın evi ile çevresindeki yapılar Zahidi yanlısı kuvvetlerin eline geçmişti. Musaddık'm odasına ilk dalan Za-

hidi'nin adamı orada sadece şahsi korumasının cesedini bulmuştu. Musaddık ve kabine arkadaşları ortada yoktular.”

Roosevelt ve onun suikastçileri için bugün “başka hiçbir günün olamayacağı kadar heyecan, tatmin ve zafer duyguları taşıyan ve hiç sona ermemesi gereken bir gündü.” Subay Kulübü'ndeki kutlamalar gece boyunca sürdü. Zahidi iktidarını sağlamlaştırmak için çabuk ve kararlı adımlar atması gerektiğinin bilinciyle dışarı çıktı. Yanında hanedana olan bağlılığını göstermek üzere Prens Hamid Rıza vardı, polis karakollarını çabucak dolaştı. Turunun sonunda polis şeflerinin yeni yönetime sadık olduklarından emin olmuştu. İkna olmuş bir halde Subay Kulübüne dönüp birkaç saat uyudu.

Zahidi Perşembe günü uyanır uyanmaz bir gece önce darbenin başarılı olması halinde, genelkurmay başkanı yapma sözüne karşılık paha biçilmez askerî desteğini aldığı emekli subay Nadir Batmangeliç'i huzuruna çağırdı. Batmangeliç gelince Zahidi ona çabucak yemin ettirip ilk emirlerini verdi. Bütün gösteriler bastırılacak, sınırlar kapatılacak ordu ve poliste tüm Musaddık yanlıları temizlenecekti.

Başbakanlığının bu ilk saatlerinde Zahidi'nin yapacağı daha çok şey vardı. Önce yeni atanan kabine ile bir toplantı yaptı. Sonra Musaddık taraftarı olduğundan şüphelenilen bazı valilerin görevden alınması için bir emir yayınladı. Aralarında yılın başlarında öldürülen polis şefi Mahmud Afşartus'un katil zanlısı yirmi kişinin de bulunduğu birçok mahkûmun serbest bırakılmasını emretti. Subay Kulübünün dışına yaptığı tek ziyaret ise Musaddık'a teslim olması için yirmi dört saat süre tanıdığı konuşmayı yapmak üzere Tahran Radyosuna oldu.

Roller çok çabuk değişmişti. Daha dört gün önce Zahidi bir kaçaktı ve Musaddık başbakan olarak aynı radyodan yirmi dört saat içinde teslim olmasını istiyordu. Musaddık ayrıca Zahidi'nin yerini bildirecek kişiye verilmek üzere 1.200 dolar karşılığı olan 100.000 riyal ödül koymuştu. Şimdi ise aynı ödülü bu sefer Zahidi Musaddık için koyuyordu.

Yeni başbakan, sabahın ilerleyen saatlerinde Şah Muhammed Rıza'ya İranlıların onun gelişine kadar "dakikaları saydığı" bildiren bir telgraf gönderdi. Ama Şah'm Roma'dan ayrılmasının önünde bazı küçük engeller vardı. Kraliçe Süreyya'nın sinirleri son ayların baskısına dayanamamış ve bir son dakika kararı ile "sinirsel gerginliğinin" tedavisi için Roma'da kalması uygun görülmüştü. Ayrıca, Britanya'nın kendisine tahsis ettiği uçakla Tahran'a dönmesinin Şah'ın zaten yıpranmış milliyetçi kimliğini daha yıpratacağı düşünöldü ve bir başka uçak beklemesine karar verildi.

Musaddık istese bile daha uzun süre saklanamazdı. Teslim şeklini kararlaştırmak için o gece saat altıda Subay Kulübünü araması Zahidi'yi hiç şaşırtmadı. Zahidi nerede saklandığını sordu ve dış mahallelerde müstakil bir ev olduğunu öğrenince General Batmangeli'yi onu almak için gönderdi. Musaddık'ın düşmanlarının suikast, taraftarlarının da onu kurtarma teşebbüslerine karşı bir önlem olarak Zahidi yol boyuna tankları, çatılara da makinalı tüfekli askerleri dizdi.

Bir saat sonra Musaddık'ı taşıyan araba Subay Kulübünün bahçesine girdi. Sarı Malakka bastonunun üstüne abanan tutuklu, pijamaları içinde bitkin bir haldeydi. Muhafızlar selam durdu, o da onları selamladı. İçerde asansöre binmesine yardım edilip üçüncü katta bulunan Zahidi'nin makamına çıkarıldı.

Musaddık kendisini yenen adama "Selamünaleyküm," dedi. Zahidi "Aleykümselam," diye cevapladı.

İkisi kapalı kapılar ardında yirmi dakika kaldılar. Bütün işaretler hınç duymaksızın konuştuklarını gösteriyordu. Tekrar göründüklerinde Zahidi, Musaddık ile birlikte teslim olduğu üç yardımcısının yukarı katta bulunan konforlu odalara götürölmelerini emretti. Sonra aşağılayıcı isimlerle değil "majesteleri" şeklinde adlandırılması için Tahran Radyosuna emir verdi.

Şah ise o kadar cömert davranmadı. Musaddık'm Tahran'da teslim olduğu saatlerde Şah da 12.000 dolara kiralanan bir Hollanda uçağı ile Bağdat'a iniyordu. Sekiz Irak savaş uçağı havaalanına gelişine eşlik etmiş ve uçaktan inince de askerî bir

bando İran ulusal marşını çalmıştı. Gazeteciler devrik başbakan hakkındaki düşüncesini sorduğunda birdenbire ciddileşti.

Şah vakur bir ifadeyle “Musaddık’ın işlediği suçlar bir insanın işleyebileceği en ciddi suçlardır. Musaddık’ın hayatta istediği tek şey her ne pahasına olursa olsun iktidardır ve o bir şeytandır. Bunu elde edebilmek için de İran halkını feda edecekti ve neredeyse başarıyordu. Sonunda halkım onu anladığı için Tanrıya müteşekkirim,” dedi.

Altı gün neleri değişmişti! Pazar günü Şah Bağdat havaalanından pejmürde bir sürgün olarak geçmişti. Şimdi ise evine dönen muzaffer bir şahtı. Kaçtığı Beechcraft daha hâlâ pistte duruyordu. Dönerken uçağı kendi kullandı.

Şah’ın uçağı Tahran’a o Cumartesi sabahı saat on biri on yedi geçerken indi ve sıralanmış bir dizi Kraliyet Muhafızının önünde durdu. O da bu an için daha önceden Bağdat’a gönderilmiş gözalıcı bir hava kuvvetleri üniforması içinde meydana çıktı. Başbakan Zahidi saygılarını sunan ilk kişiydi ve dudaklarını kralın uzattığı eline yapıştırdı. Takdirlerini sunmak için daha yüzlerce bekleyen vardı ve Zahidi geri çekilince onlar ileri atıldılar. İçlerinde Albay Nasiri, General Batmangeliç, Ayetullah Kaşani, Beyinsiz Şaban ve Büyükelçi Loy Henderson’ın da bulunduğu birçoğu Ajax Operasyonu’na önemli destekler vermişti. Şah her birini tek tek selamladı ve coşkulu kalabalığa döndü. Bir muhabir “gözlerinin nemli, ağzının da duygularını kontrol edebilme gayreti içinde kasıldığını” bildirecekti.

O gece bir radyo programında Şah “ülkeye verilen zararı tamir etme” sözü verdi. Bundan çoğunlukla Musaddık’ı sorumlu tuttuğundan kimsenin şüphesi yoktu. “Kalbimde kin değil, merhamet vardır. Ama iş, korumak için yemin ettiğimiz anayasanın ihlali, Meclis’in kapatılması, ordunun parçalanması, hazine kaynaklarının israf edilmesine geldiğinde, halkın arzusu doğrultusunda kanunlar uygulanmalıdır,” dedi.

Şah konuşurken yanında duran Başbakan Zahidi bu sert çizgiyi hemen benimsedi. Gazeteciler ona bu kadar ağır bir şekilde suçlanan Musaddık’ın neden iyice şartlar altında Subay Kulübünde tutulduğunu sorduklarında “o kötü adama bugüne

kadar çok iyi davranıldı. Yarın onu şehir hapishanesine göndereceğim,” diye cevapladı.

Zahidi sadece kazandığı zaferden değil ama aynı zamanda Birleşik Devletler’den gelen somut ama gizli destekten de cesaret aldı. CIA planlandığı gibi onun göreve gelmesiyle birlikte hükümetine avans olarak 5 milyon dolar verdi. Ayrıca bir milyon da Zahidi’nin kendisine ödendi.

Yeni yönetimin kontrolü tamamen sağlaması ile birlikte Kermit Roosevelt için, aynı dört hafta önce geldiği gibi, sessizce İran’ı terk etme zamanı gelmişti. Ama ayrılmadan önce son bir defa Şah’ı görmek istedi. Roosevelt’in Tahran’daki mevcudiyeti ve ne tür faaliyetlerde bulunduğu çok az İranlı tarafından bilindiği için bu buluşma da öncekiler kadar gizli olmalıydı. O da evvelki haftalardaki geceyarısı buluşmalarına sadık kalarak, Pazar gecesini teklif etti.

Son buluşmaları daha öncekilere benzemedi. Roosevelt’i Saad Abad Sarayı’nın kapısından içeri getiren araba Birleşik Devletler’in resmî malı olduğunu belli edecek işaretler taşıyordu. Roosevelt de içinde örtülerin altına saklanmak yerine dimdik oturuyordu. Daha önceki ziyaretlerinde uzaklara bakan Kraliyet muhafızları bu sefer onu canlı bir şekilde selamladılar.

Roosevelt’i karşılayan bir saray görevlisi ona sarayın yirmi dokuz basamaklı merdivenlerinde eşlik etti, Şah’ın müsrifçe tefriş edilmiş oturma odasına getirdi. Şah ona oturmasını işaret etti. Her ikisine de votka servisi yapıldı. Şah kadehini kaldırarak “tahtımı Tanrıya, halkıma, orduma ve sana borçluyum!” dedi. İki adam zaferlerinin tadına çıkararak sessizce içkilerini yudumladılar.

İlk kadehten sonra Şah, Roosevelt’e “Seni sokaklarda herhangi bir arabanın içinde görmektense burada görmek daha iyi,” dedi.

“Evet, Majesteleri.”

“Artık senin yakın arkadaşın olan yeni başbakan birazdan burada olacak. O gelmeden önce söylemek istediğin bir şey var mı?”

Kısa bir duraklamanın ardından Roosevelt, "Size karşı isyan eden Musaddık, Riyahi ve diğeri ile ilgili ne yapacağınızı düşünüp düşünmediğinizi merak ediyorum," dedi.

Şah, "Bunun üzerinde çok düşündüm," dedi. "Bildiğiniz gibi Musaddık benim dönüşümden hemen önce teslim oldu. Eğer mahkeme benim teklifimi kabul ederse köyünde üç yıl ev hapsine mahkûm edilecek. Sonra köyün dışına çıkmaksızın köyde dolaşabilecek. Riyahi önce üç yıl hapsedilecek, daha sonra serbest bırakılacak ve muhalefet etmemek şartıyla ne isterse yapacak. Diğeri de benzer cezalar alacaklar. Bir tek istisna var. O da henüz bulunamayan Hüseyin Fatimi. Ama bulunacak. İçlerinde en ağzı bozuk olan oydu. Tudeh Partisi militanlarını benim ve babamın heykellerini yıkmaları için zorladı. Onu bulduğumuz zaman idam edilecek."

Roosevelt cevap vermedi. Az sonra Başbakan Zahidi içeri alındı. Şah'ı başını eğerek selamladı. "Alınan sonuç tüm hesapları kapattığı" için yeni rejimin Birleşik Devletler'e bir şey borçlu olmadığını tekrarlayan Roosevelt'e gülümsedi.

Zahidi, "Sizi anlıyor ve teşekkür ediyoruz. Her zaman minnettar olacağız," diye cevapladı.

Saraydaki o üç kişi Ajax Operasyonu'nun nasıl tezgahlandığını bilen çok az sayıdaki insanın içindeydi. Memnuniyetlerini paylaşmak için bir an sessiz kaldılar. Roosevelt sonraları, "odada sıcak ve arkadaşça duygular vardı, hepimiz gülümsüyorduk" diye yazacaktı.

Birkaç dakika sonra Şah Roosevelt'e arabasına kadar eşlik etmek üzere ayağa kalktı. Dışarda elini ceketinin içine sokup altın bir sigara kutusu çıkardı ve "maceramızın bir hatırası olarak" misafirine sundu. Birden hiç beklenmedik şekilde bir subay peydahlandı. Bu hem Cumartesi günkü başarısız darbede, hem de dört gün sonraki başarılı olanda çok kilit roller oynayan Albay Nasiri idi.

Şah "Sadece tek bir terfi yaptım, size *General Nasiri*'yi tanıştırayım," dedi.

Roosevelt elçiliğe geri döndüğünde saat sabahın birini geçmişti. Büyükelçi Henderson onu bekliyordu. Henderson sabah

Roosevelt'in deniz ateşesinin uçağı ile Bahreyn'e gitmesi için gerekli düzenlemeleri yapmıştı.

Roosevelt güçlükle uyudu. Şafaktan hemen sonra arabayla Tahran Havaalam'ndaki uzak bir hangara götürüldü. Darbeyi birlikte yaptığı adamlar yolcu etmek için orada bekliyorlardı. Sonraları, "uçğa gözümde yaşlarla, sendeleyerek girdim" diye yazacaktı.

Tırnaklarını Yalayan İri Bir Kedi Gibi

Musaddık'ın yeni yönetime teslim olmasından birkaç gün sonra Subay Kulübü'nde bulunan odasının önünde bir müfreze asker belirdi. Yeni başbakan Fazlullah Zahidi, Musaddık'ın askerî bir hapishaneye gönderilmesini emretmişti. Hakkında bir iddianame hazırlanana kadar on hafta boyunca orada kaldı. İddianame hazırlandığında Musaddık askerî mahkemeye çıkarılarak, Şah'ın azil emrine uymamaktan ve "halkı silahlı ayaklanmaya teşvik etmekten" dolayı vatana ihanet ile suçlandı. O da kendini gayretle savunarak, çıkarılan *fermanın* bir gece yarısı darbesinin parçası olduğunu ve fermanın zaten yasal olmadığını çünkü İran başbakanlarının Meclis'in güvenoyu olmaksızın azledilemeyeceğini iddia etti.

Musaddık hâkimlere "benim tek suçum İran petrol endüstrisini millileştirmek ve dünyadaki en büyük imparatorluğun sömürgecilik şebekesini ve onun siyasi ve ekonomik etkisini bu topraklardan atmak olmuştur," dedi.

Suçlu olduğu hükmüne daha önceden varılmıştı. Üç yıl hapse daha sonra da ömür boyu ev hapsine mahkûm edildi. Musaddık üç yıllık hapis cezasını tamamlayıp 1956 yazında serbest kalmasını müteakip Ahmed Abad'da bulunan evine getirildi. Evine gelişinden hemen sonra bir sabah yeni gizli polis

teşkilatı Savak, çok kaba bir tezgah düzenleyerek ev hapsinin koşullarını belirledi. Evin önünde peydahlanan bir grup sokak serserisi Musaddık karşıtı sloganlar atmaya başladı. Başlarında da yeni rejimin en kuvvetli adamlarından biri haline gelen Beyinsiz Şaban bulunuyordu. Bir an kalabalık eve saldıracak gibi olduysa da, Musaddık'ın torunlarından birinin evin içinden tüfekte havaya ateş etmesi sonucu geri çekildi. Birkaç dakika içinde iki Savak görevlisi eve gelip mahkûmu görmek istedi. Musaddık'ın imzalaması için bir mektup getirmişlerdi. Mektupta Savak ajanlarının kendisini korumakla görevlendirilmesi için talepte bulunuyordu. Gücün gerçeklerini bilen Musaddık herhangi bir protestoda bulunmaksızın imzayı attı. Bir saat içinde Savak ajanları yaşadığı yeri çevreleyen duvarların içinde ve dışında kontrol noktalarını kurmuşlardı. Musaddık'ın geri kalan hayatı boyunca akrabaları ve birkaç yakın arkadaşı dışında kimsenin onu ziyaret etmesine izin verilmedi.

Darbeyi takip eden haftalarda Musaddık'm kabinesindeki bakanların ve en önemli destekçilerinin birçoğu tutuklandı. Bazıları herhangi bir sorumlulukları olmadığı için serbest bırakıldılar. Diğerleri çeşitli suçlarla itham edilip hapis cezalarına çarptırıldılar. Musaddık'a sadık altıyüz subay tutuklandı ve altmış tanesi kurşuna dizildi. Tahran Üniversitesi'ndeki bazı öğrenci liderleri de kurşuna dizildi. Tudeh ve Milli Cephe yasaklanıp, önde gelen liderlerinin kimisi hapsedildi, kimisi öldürüldü.

Musaddık'ın dışişleri bakanı Hüseyin Fatımi ise ibret verici bir ceza için seçilen en önemli şahsiyet oldu. Fatımi çok hareketli bir monarşi düşmanı idi ve 1953 Ağustos'unun o çalkantılı günlerinde "Bağdat kaçağı" diye isim taktığı Şah'a özel bir kin duyarak saldırmıştı. Fatımi'ye göre, İran'ın sefalet içinde olmasının sebebi, "son on yılda nefret ve utanç duyulan alçak bir hanedanın Britanya uşaklığı yapmasıydı". Bir konuşmasında kaçak şah için şöyle dedi: "Hain Şah, utanmaz adam, sen Pehlevi rejiminin suçlarla dolu tarihini tamamladın! Şimdi halk intikam istiyor. Seni oturduğun o koltuktan alıp, sürükleyerek darağacına çıkarmak istiyor." Ancak şimdi roller değiş-

mişti ve fırsat Şah'ın eline geçmişti. O da bu fırsatı kaçırmadı. Aynen Kermit Roosevelt'e söz verdiği gibi Fatimi'nin süratle yargılanmasını, vatana ihanetle suçlanıp, ardından da idam edilmesini sağladı.

Fatimi bir seferinde Şah'ı "fırsat çıktığında ölümcül bir şekilde sokan" yılanı benzetmişti. Sonunda da o ölümcül ısırıştan payını aldı. Musaddık'm yakın çalışma arkadaşlarının arasında Peygamber'in soyundan gelen tek kişi olmasından ve bu akıbetinden dolayı Fatimi bugün İran'da hâlâ saygıyla anılır. Tahran'ın başlıca bulvarlarından birinin adı Dr. Hüseyin Fatimi caddesidir.

Şah Muhammed Rıza, Musaddık'ı üzerinde konuşulması gereksiz bir kişilik haline getirdi. Hakkında çok az yazıldı ve yazılanların hiçbiri olumlu değildi. Baskıcı rejimini iyice pekiştiren Şah 1962 yılında Ulusal Cephe'nin legale çıkmasına ve her konuşmacının Musaddık adını sadece bir kere ağzına alması şartıyla toplantı yapmasına izin verdi. Tam yüzbin kişi toplantıya katıldı. Katılanlar Şah'ın konuşmacılara koyduğu şartı biliyorlardı ve Musaddık'm her adının geçişinde gök gürlemesini andırırcasına alkışladılar. Şah bir daha Ulusal Cephe'nin kamuya açık toplantı yapmasına izin vermedi.

Musaddık'ın karısı 1965 yılında öldü. Musaddık Ahmad Abad'da kalırken karısının Tahran'da yaşamasına rağmen birbirlerine çok yakındılar ve Musaddık karısının ölümünden çok etkilendi. Bir arkadaşına yazdığı mektupta "bu trajedinin kendisine çok acı verdiğini... Allah'a kendisini de çok yakında yanına alması ve acılar içindeki varlığını rahata kavuşturması için dua ettiğini" yazıyordu. Birkaç ay sonra rahatsızlandı ve gırtlak kanseri teşhisi kondu. Şah Muhammed Rıza haber göndererek yurtdışında tedavi olanağı araştırdığını bildirdi ama Musaddık bunu reddedip tedavisi için İranlı doktorları seçti. Doktorlar tümörü almaya muvaffak oldular ama sonrasında çok ağır bir kobalt tedavisi uyguladılar. Bu da onu iyileştireceğine daha fazla zarar verdi. Sağlığı kötüleşmeye başladı ve 5 Mart 1967'de seksen beş yaşındayken öldü. Halka açık cenaze törenine ya da diğer anma törenlerine izin verilmedi.

Adını daha sonra British Petroleum olarak değiştiren Anglo-Iranian Petrol şirketi İran'da eski statüsüne dönmek için çok uğraştı ama kamuoyu öylesine karşısındaydı ki hükümet izin vermeye cesaret edemedi. Ayrıca zaten Musaddık'm devrilmesinde bütün pis işleri Birleşik Devletler yaptığından, işin tabiatı gereği yağmayı da Amerikan şirketlerinin paylaşması lazımdı. Sonunda imtiyazı almak için uluslararası bir konsorsiyum oluşturuldu. Yüzde kırk pay Anglo-Iranian'ın, yüzde kırk pay beş Amerikan şirketinin oldu. Kalan da Royal Dutch/Shell ve Compagnie Française de Petroles arasında paylaştırıldı. Britanyalı olmayan şirketler imtiyaz anlaşmasındaki yüzde altmış payları için Anglo-Iranian'a 1 milyar dolar ödediler. Konsorsiyum yabancılar tarafından yönetilmekle birlikte adı, millileştirmeyi yüzeysel olarak korumak maksadıyla, Musaddık'ın verdiği İran Ulusal Petrol şirketi olarak kaldı. şirket kârı İran ile yarı yarıya paylaşmayı kabul etti ama İranlıların ne hesapları kontrol etmesine, ne de yönetim kurulunda yer almalarına müsaade edildi.

Takip eden yıllarda şah Muhammed Rıza tek başına ve daha da diktatörce davranmaya başladı. Muhalifeti ezip, silahlanma için muazzam miktarda para harcamaya başladı. 1972 ile 1976 yılları arasında sadece Birleşik Devletler'e 10 milyar dolar ödedi. O yıllarda petrol fiyatlarında meydana gelen ani artış nedeniyle bu parayı nakit olarak ödedi. İran'ın 1973 yılında konsorsiyumdan aldığı 4 milyar dolar, iki yıl sonra 19 milyar dolara ulaştı.

şah çok nadir olarak Musaddık'ın adını andığında onun "çocukça yabancı düşmanlığını" ve "keskin milliyetçiliğini" hor gördüğünü belli ederdi. Bir arkadaşına şöyle demişti: "Hükümdarlığımın, hatta tüm hayatımın en kötü yıllarını Musaddık başbakan olduğunda geçirdim. Alçak herif öyle kana susamıştı ki, her sabah o günün tahttaki son günüm olabileceği duygusuyla uyanırdım."

1970'lerin sonuna doğru İranlıların öfkesi kabarmaya başladığında, şah o güne kadar bütün yasal partileri ve diğer muhalif grupları öylesine ezmişti ki, karşısında bir uzlaşma için gö-

rüşme yapacak kimseyi bulamadı. Umutsuzluk içinde Musaddık hükümetinde çalışma bakan yardımcılığı yapmış olan Şahpur Bahtiyar'ı başbakan olarak atadı. Bahtiyar'ın göreve gelmez Musaddık'ın Ahmed Abad'da bulunan mezarını ziyaret etmesi, herhalde Şah'ın tarihin soğuk nefesini ensesinde hissetmesine sebep olmuştur. Bahtiyar orada "Musaddık'm ideallerine" bağlılık yemini etti. Hükümet üyelerinin çoğunu Ulusal Cephe sempatizanlarından seçti ve ne zaman bir basın toplantısı yapsa arkasına muhakkak Musaddık'ın resmini yerleştirdi. Artık Şah için kıyamet o kadar yakındı ki, bu küstahlığı kabul etmekten başka bir seçeneği yoktu.

Genç bir molla iken Musaddık'a karşı çok şiddetle muhalefet etmiş olan Ayetullah Ruhullah Humeyni 1970'lerin sonuna doğru Şah Muhammed Rıza'nın en kuvvetli düşmanı olarak ortaya çıktı. Şah onu 1964 yılında sürgüne göndermişti. Ama o Türkiye'den, Irak'tan ve son olarak da Paris'ten köktenci vazalarını vermeye devam etti. Bahtiyar başbakan olunca Humeyni ona tepeden baktı. Bir radyo konuşmasında onu şöyle suçladı: "Niçin Şahtan, Musaddıktan ve paradan söz ediyorsun? Bunların hepsi geçti artık. Geriye sadece İslâm kaldı."

20. yüzyılın en hayret verici siyasi yıkımı sırasında Şah, Haziran 1979'da, ülkesini terk etmeye mecbur kaldı. Bu defa CIA onu tahtına geri oturtmaya muvaffak olamadı. Ertesi yıl hemen herkesin küfrettiği birisi olarak Mısır'da öldü. Onun yerine İran'ın kaderini belirleyen kişi olarak Ayetullah Humeyni geçti.

Humeyni'nin ilk hükümetinde Musaddık yandaşları ve onun idealleri baskındı. 1951 yılında Britanyalıların ayrılmasından sonra Musaddık tarafından rafineriyi işletmesi için Abadan'a gönderilen Mehdi Bazergan başbakandı. Kendisini Musaddık'ın vasiyetini korumaya adanmış bir küçük siyasi partinin başkanı olan İbrahim Yazdi önce başbakan yardımcısı daha sonra da dışişleri bakanı oldu. Devrim sonrasında yapılan ilk seçimde, Humeyni, bir diğer Musaddık hayranı Ebulhasan Beni-Sadr'ın seçime girip cumhurbaşkanı olmasına izin verdi.

Devrimden sonra kısa bir süre için sanki Musaddık meza

rından çıkıp tekrar yönetime gelmiş gibiydi. Ahmed Abad'da bulunan liseye onun adı verildi. Aynı şekilde daha önce adı Pehlevi Caddesi olan Tahran'ın en büyük caddesine yine onun adı verildi. Adına bir hatıra pulu çıkarıldı. Ölümünün on ikinci yıldönümü olan 5 Mart 1979'da muazzam bir kalabalık Ahmad Abad'a aktı. Bu, modern İran tarihinin gördüğü en büyük topluluklardan biriydi. İnsanlar arabalarını kilometrelerce uzağa parkedip, geri kalan yolu yürümek zorunda kaldılar. Cumhurbaşkanı Beni-Sadr Musaddık'a yapılan övgülerin başını çekti ve mezarını Tahran'da bir mozeleye taşıma düşüncesinden bahsetti. Aile ise buna itiraz etti. Çünkü ilerde siyasetin istikameti değişirse mozelenin kirletilmesinden korkuyorlardı.

Musaddık'a gösterilen bu sitayiş aslında İranlıların Şah rejimi sırasında ona gösterilmesi yasaklanan hürmetin bir ifadesiydi. Bu aynı zamanda Ayetullah Humeyni ve onun mollalarına da bir mesaj niteliği taşıyordu. İranlılar Musaddık'ı överek nasıl bir rejim istediklerini de ifade ediyorlardı. Bu rejim milliyetçi, demokratik ve hukuka dayalı olmalıydı. Ama kısa sürede Humeyni'nin asla böyle bir rejim kurmaya niyetinin olmadığı anlaşıldı. Çekim gücünü daha da yaymak için Ulusal Cephe taraftarlarını başlangıçta kucakladı ama yönetimini sağlamlaştırır sağlamlaştırmaz onlarla işi bitti. Çok geçmeden onları tutuklamaya başladı. Canını kurtarmak için ülkeden kaçmak zorunda kalanların arasında, Musaddık'ın siyasete girme cüreti gösterecek kadar cesur olan tek torunu, Hidayet Metin-Defteri de vardı.

Musaddık taraftarları için açılan kapı artık kapanmıştı. Tahran'ın ana caddesinin ismi bir kez daha değişti ve Oniki İmam adını aldı. Eski rejim Musaddık'ın demokratik düşüncelerinden nasıl nefret ediyorsa, laik düşünce tarzından da bu rejim nefret ediyordu. Şah Muhammed Rıza gibi, mollalar da, eğer İranlıların Musaddık'ı anmasına müsaade ederlerse, bunun kaçınılmaz olarak onun prensiplerine dayalı bir hükümet isteğine yol açacağını fark ettiler. Bu göze alabilecekleri bir şey değildi ve Musaddık'ın anısını unutturmak için her şeyi yaptılar.

1953 darbesini planlayıp yürüten kişi kısa zamanda gözden kayboldu. Musaddık'ın yerini alan başbakan General Zahidi, milliyetçilere ve solculara yaptığı baskıyla Şah'ı çok memnun etti. Ama çok geçmeden ikisi arasında anlaşmazlık başgösterdi. Zahidi de Musaddık gibi kuvvetli kişiliği olan biriydi ve başbakanların kendi hükümetlerini yönetme serbestisi olması gerektiğine inanıyordu. İhtirashlı bir insan olan Şah buna katlanamazdı. Darbeden iki yıl sonra Zahidi'yi görevi bırakması için zorladı ve daha sonra Cenevre'deki Birleşmiş Milletlere büyükelçi olarak yolladı. Zahidi 1963'te orada öldü.

Keskin zekâsı ve kusursuz İngilizcesi ile darbecilerin değerli varlıklarından biri olan Zahidi'nin oğlu Erdeşir'in uzun ve başarılı bir kariyeri oldu. Babası başbakan olduğu sırada, daha henüz yirmili yaşlarında iken, aynı zamanda hem babasına danışmanlık yapıp hem de Şah'ın mabeyincisi olması çok etkili bir şahsiyet olarak tanınmasına sebep oldu. Babasının yönetimi kaybetmesi onun etkinliğini azaltmadı ve 1957'de Şah'ın büyük kızı Prenses Şehnaz ile evlendi. Artan gücünden tedirgin olan Şah, Erdeşir'i büyükelçi olarak altın kafeste Britanya'ya sürgüne gönderdi. Darbede oynadığı rolü bilenler onu bağırırlarına bastılar. Daha sonra bir dönem dışişleri bakanlığı yapmak için Tahran'a geri döndü, sonra Birleşik Devletler elçisi oldu. O görevi esnasında Şah'ı sonuna kadar savundu. 1979 İslâm Devrimi'nden sonra da İsviçre'ye yerleşti. Darbedeki rolünü asla itiraf etmedi. Hatta CIA'nın bile işin içinde olmadığını iddia eden döküm saçım yazılmış bir makale bile kaleme aldı.

Makalede "CIA, Musaddık'ın düşmesi için kirli oyunlar çevirmemiş, babam da CIA ajanları ile hiçbir zaman biraraya gelmemiştir," diye yazıyordu.

Gazeteciler, politikacılar, mollalar ve çete liderlerinden oluşan ve Ajax Operasyonu'nun başarısında çok önemli bir rol oynayan şebekenin başı olan Asadullah Raşidiyan takibeden yıllarda çok zenginleşti. O ve kardeşleri Tahran'da kaldılar ve Şah'ın hamiliği altında işleri çok gelişti. Evi politikacılar ile diğer etkili kişilerin ulusun geleceğini tartışarak geceler geçirdikleri bir yer oldu. Şah onu birçok kereler yabancı hükümet-

ler nezdinde gizli görevli olarak kullandı. Ama 1960 ortalarında Şah özellikle bu kadar çok sırra vakıf, karmaşık ve çok iyi ilişkiler sahibi bu şahsiyetin varlığından rahatsızlık duymaya başladı. Bunu hisseden Raşidiyan ise çok sevdiği İngiltere'ye gidip geri kalan ömrünü refah içinde geçirdi.

Darbenin sahnelenmesinde yer alan herkes emekliliğini yaşayacak kadar şanslı olamadı. Bunların içinde özellikle birine karşı Şah çok nankörce davrandı. O da Musaddık'a karşı yapılan birinci başarısız darbede yer alıp, daha sonra başarılı olan ikincisinde çok önemli bir rol oynayan General Nasiri idi. Musaddık'ın yenilmesinden sonra Nasiri yıllarca İmparatorluk Muhafızlarının kumandanı olarak sadakatle hizmet etti. Şah'ın arzularını o kadar istekle ve basiretle yerine getirdi ki, 1965 yılında vahşi Savak teşkilatının başına getirildi. Görevi süresince on yıldan fazla Şah'ın en kirli işlerini hiç şikâyet etmeksizin yerine getirdi. Şah'm düşmanları onu işlenen korkunç cinayetlerin sorumlusu olarak suçladılar. Bu düşmanlar 1970'lerin sonuna doğru iktidarı almak üzere yola çıktığında, Şah bunları yatıştırmak için Nasiri'yi görevden aldı. Daha sonra güya Savak'm işkenceciler kullandığını yeni öğrendiğini ve çok hayrete düştüğünü ileri süren Şah eski arkadaşını hapse attı. 1979 Devrimi'nden hemen sonra mollalar Nasiri'yi idam mangasının karşısına çıkardılar. Tahran gazeteleri onun kanlı cesedinin fotoğraflarını yayınladılar.

Musaddık'ın sadık genelkurmay başkanı General Riyahi darbeden sonra bir yıl hapiste kalıp, esas mesleği olan mühendisliğe geri döndü. 1979 Devrimi'nden sonra da savunma bakanı oldu. Radikal dalganın Mehdi Bazergan hükümetini devirmesine kadar birkaç ay bakanlık yaptı ve daha sonra Tahran'da ölene kadar sivil bir hayat sürdü.

Şah 1953 Ağustos'unun kaderleri belirleyen o günlerinde Tahran'm altını üstüne getiren güruhun en meşhur elebaşısı olan Beyinsiz Şaban'a sarı renkli spor bir Cadillac verdi. Her iki kalçası üzerinde taşıdığı tabancalarla, Musaddık taraftarı veya Şah karşıtı olduğundan şüphelendiği herkesin üzerine saldırmaya hazır bir şekilde arabasıyla Tahran sokaklarında

yavaş yavaş turlardı. Savak ajanları dövmek ya da gözünü korutmak istedikleri kişiler için zaman zaman ona başvururlardı. Şaban İslâm Devrimi'nden sonra Los Angeles'a taşındı ve yaptıklarını inkar eden bir biyografi yayınladı.

Şah'ın kuvvetli iradeli ikiz kardeşi Prenses Eşref ise kardeşinin tahtı ele geçirmesinden sonraki yıllarda uluslararası şöhrete sahip birisi oldu. Bir süre Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu başkanı olarak kendi deyimiyle "Savak tarafından işlendiği iddia edilen asılsız işkence ve cinayet iddialarına" karşı ülkesindeki rejimi savunmakla geçirdi. Kendi hesabına ise başarısız üç evlilik yaptı ve İslâm Devrimi'nden sonra oğlunun Paris'te öldürülmesi sonucu, ki katillerin Tahran'dan gönderildiği açıktı, mutsuz bir hayat sürdürdü. Devrimden sonra ailesinin yıllar boyunca İran'dan kaçırdığı milyarlarca dolardan kendi payına düşen kısmıyla New York'ta aldığı bir dairede yaşadı. Yayınladığı biyografisinde Ajax Operasyonu diye bir olay olduğunu ve 1 milyar dolara mal olduğunu itiraf ettikten sonra kendi rolü ile ilgili iddiaları inkar etti.

Sonradan Çizme Operasyonu olarak adlandırılacak olan hareketin altyapısını hazırlamak için Ocak 1952'de Washington'a gizli görevle giden Britanya ajanı Monty Woodhouse, operasyonun başarısından sonra tekrar oraya geldiğinde Allen Dulles ona "en son burada bulunduğunda çok güzel şeylerin tohumunu atmıştın," dedi. Woodhouse daha sonra Lord Terrington olarak asilzadelige yükseltildi. Parlamentodaki Muhafazakâr kanadın bir üyesi ve Penguen Yayınevi'nin baş editörü oldu. Hayatının daha sonraki kısmındaki en büyük tutkusu, hakkında çok şeyler yazdığı, Yunan ve Bizans tarihi oldu. Kaleme aldığı biyografisinde İran'daki darbede hem kendi rolü, hem de darbenin kötü sonuçları hakkında fikirlerini dürüstçe şöyle ifade etti:

"Çizme Operasyonu 1979 yılında İran'da meydana gelen felaketin ilk adımıdır. Biz Şah'm yeniden güç kazanacağını öngöremedik. Bu gücü gaddarca kullanmasına ne Birleşik Devletler hükümeti ne de Britanya Dışişleri mani olabildi. O zaman sadece Britanya'nın çıkarlarına karşı olan tehditin ortadan kaldırılmasından dolayı rahatlamıştık."

Kavgacı kimliğinden ötürü ülkesinin İran ile çatışmaya girmesine çok katkıda bulunan Britanya dışişleri bakanı Herbert Morrison 1959 yılında yetmiş bir yaşındayken politakayı bıraktı ve kaydı hayat şartıyla asilzade oldu. Daha sonraki yıllarda Musaddık'ı suçlarken ve Anglo-Iranian Petrol Şirketi'ni savunurken gösterdiği tutkuyu güçbela hatırlayabiliyordu. Otobiyografisinde Ulusal İtfaiye Teşkilatı'nın kurulmasında ve 1930 tarihli Yol Trafığı Kanunu'nun geçmesinde oynadığı rol en ince detaylarına kadar anlatılırken, İran'a bir sayfadan az yer ayrılmıştır. Kendisinin Musaddık'a karşı yapılacak "şiddetli ve güçlü bir müdahaleden" yana olmasına karşın Başbakan Attlee'nin "çok uzun zaman alacağından hatalı olabileceği" gerekçesiyle istilayı onaylamadığını iddia edecekti.

Attlee kaleme aldığı biyografisinde Morrison'u dışişleri bakanı olarak seçmesini "hayatta yaptığı en kötü atama" olarak niteliyor ve İran ile savaşa girmeyişinden ötürü de hiçbir zaman pişmanlık duymadığını söylüyordu. "Şüphesiz böyle bir şey daha önceki zamanlarda yapılabilirdi ama günümüzde modern dünyada bunun yapılması hem ülkede hem de dışarda öfke duyulmasına sebep olacaktır. Bence bazı imtiyazlar edinmiş olan endüstrileşmiş ülkelerin ticari faaliyetlerini, faaliyette buldukları ülkenin halkının duygularını gözardı ederek sürdürdüğü günler artık geride kalmıştır... Anglo-Iranian Petrol Şirketi bu hassasiyeti görmezden gelmiştir," diyordu.

Winston Churchill'in biyografisini yazanlar Musaddık'a karşı yapılan darbedeki çok önemli rolünden hemen hemen hiç bahsetmediler. Churchill sadece bir kere özel olarak darbeyi "savaşın bitmesinden sonra yapılmış en mükemmel operasyon" olarak kabul ettiğini söyledi ama bunun kariyerinde belirsiz bir dipnottan öteye geçmesine müsaade etmedi.

Maceradaki kahraman ya da kötü adam olan Kermit Roosevelt'in ise alışılmadık bir kariyeri oldu. Darbeden sonra Londra'ya geldi ve Churchill'e özel ayrıntılı brifing verdi. Churchill de ona "ey genç adam, eğer birkaç yaş daha genç olsaydım bu çok tehlikeli işte senin komutan altında çalışmaktan çok memnun olurdum," dedi. Roosevelt aynı bilgilendirme işini

birkaç gün sonra Beyaz Saray'da Başkan Eisenhower, John Foster Dulles, Allen Dulles ve küçük bir grup üst düzey yetkili için tekrarladı. Hemen ardından yapılan gizli bir törenle de Eisenhower onu Ulusal Güvenlik Madalyası ile şereflendirdi.

Roosevelt, Beyaz Saray'da yaptığı bilgilendirme toplantısını, İran'daki başarısının bundan böyle CIA'nın istediği gibi hükümetleri devirebileceği anlamına gelmemesi uyarısını yaparak sonuçlandırdı. Halbuki Dulles kardeşler tam da böyle anlamışlardı. Zaten Guatemala'da hüküm süren sol eğilimli rejime karşı bir darbe planlıyorlardı ve Roosevelt'ten bunu yönetmesini istediler. O da reddetti ve 1958'de CIA'dan ayrıldı. Gulf Oil'de altı yıl çalıştıktan sonra danışmanlık ve lobi faaliyetleri yaptı. 2000 yılında öldüğünde Ağustos 1953'ü hayatının en önemli olayı olarak kabul ediyordu. Öldüğü ana kadar yönettiği darbenin doğru ve gerekli olduğuna en içten duygularla inandı.

Peki gerçekten öyle miydi? Muhakkak ki bu çok önemli soruya tek bir cevap verilemez. Tarihin akışını değiştiren bir dizi faktör vardır, sebepleri ve sonuçları hakkında kesin bir hüküm vermek tehlikeli olur. Bununla beraber İran'daki 1953 darbesinin hiç arzu edilmeyen birtakım gelişmelere yol açtığını da pek az insan inkar edebilir. En çarpıcı sonucu Şah Muhammed Rıza'ya diktatör olma şansını vermesidir. Şah darbeyi takip eden on yılda Birleşik Devletler'den 1 milyar dolardan fazla yardım almasına rağmen, baskıcı yönetimi nedeniyle İranlılar onun aleyhine döndüler. 1979 yılında İslâmcı köktencilerin yönettiği ortalığı darmadağın eden devrim esnasında da öfkeleri bir yanardağ gibi patladı.

Şah'ın devrilmesinden hemen sonra Başkan Jimmy Carter onun Birleşik Devletler'e girmesine izin verdi. Bu da İranlı radikallerin cinnet geçirmesine yol açtı ve yeni liderlerinin onayı ile Tahran'daki Amerikan elçiliğini basıp, elli iki Amerikalı diplomatı on dört ayı aşkın bir süre rehin tuttular. Batılılar ama özellikle de Amerikalılar bu eylemi sadece barbarca değil

aynı zamanda da kabul edilemez buldular. Çünkü Birleşik Devletler'in İranlıların derin bir nefret duyduğu kraliyet rejimini dayatmadaki sorumluluğu hakkında kimsenin bir fikri yoktu. Diplomatları rehin alanlar, 1953 yılında Şah sürgüne gittiğinde Amerikan elçiliğinde bulunan CIA ajanlarının onu tahtına tekrar kavuşturduklarını hatırlıyorlardı. İranlılar tarihin tekerrür etmesinden korktular.

Yıllar sonra rehine alanlardan biri "herkesin aklının bir yerinde Şah'ın Birleşik Devletler'e kabul edilmesi ile birlikte yeni bir darbe için geri sayımın başladığı şüphesi vardı. Bu bizim kaderimizdi ve bunun değiştirilemeyeceğinden korkuyorduk ama şimdi bu değiştirilemeyi değiştirmek zorundaydık," diyecekti.

Rehine olayı İran ve Birleşik Devletler'in arasındaki ilişkileri bozdu ve Amerikan siyasetinin yönünü değiştirdi. Birleşik Devletler İran ile Irak arasındaki uzun ve korkunç savaşta Irak'ı destekleyip, Saddam Hüseyin'in diktatörlüğünü sağlamlaştırdı. Bunun İran'daki etkisi ise devrimci koalisyon içinde militan kesimin güçlenmesi oldu. Ayetullah Humeyni'nin en yakın danışmalarından biri olan ve ardından da İran'ın dinî lideri olacak olan Ayetullah Ali Hamaney "biz Allende ve Mussaddık gibi CIA'nın kolayca ezebileceği liberallere hiç benzemeyiz" diyerek rejimin radikal tarafını iyice gözlere soktu.

İran'da 1980'lerin başlarında iktidarı tamamen ele geçiren köktenciler, sadece ülkelerinde bir tür dinci faşist yönetim sergilemekle kalmayıp, ülkelerini diğer ülkelere terör ihraç eden bir merkez haline de getirdiler. Tahran'da Amerikalı diplomatları rehin alanlara verdikleri destek onların Batı karşısı korkunç eylemlerinin sadece başlangıcıydı. Hemen ardından da siyasi adam kaçırma ve suikastler gerçekleştiren Hamas, Hizbullah ve diğer Ortadoğu kökenli grupları finanse edip, silahlandırmaya başladılar. Aralarında eski başbakan Şahpur Bahtiyarın da olduğu İranlı muhalifleri ve düşman olarak gördükleri kişileri öldürmek için dünyanın her tarafına ajanlarını gönderdiler. Amerikan istihbaratı onları 1983 yılında Beyrut'ta yapılan 214 Amerikan deniz piyadesinin ve 1996 yılında da Su-

udi Arabistan'da yapılan, yine 19 Amerikan deniz piyadesinin öldüğü bombalamalardan sorumlu tuttu. Arjantin'de savcılar, Nazi katliamı sonrasındaki zamanların en iğrenç anti-semitik cinayetini onların ismarladıklarını iddia ettiler: 1994 yılında Buenos Aires'deki Musevi toplumu merkezi bombalandı ve doksan üç kişi öldü.

Radikal İslâm'a olan bağlılıkları ve en korkunç şiddet eylemlerini gerçekleştirmedeki kararlılıkları İranlı liderleri birçok ülkenin fanatikleri için kahraman yaptı. Onların sergilediği örneklerden ilham alanların arasında Taliban'ı kurup daha sonra da Kabil'de iktidara gelen ve düzenlediği yıkıcı terör eylemleri için Usame Bin Ladin'e üs sağlayan Afganlar vardı. Ajax Operasyonu'ndan Şah'ın baskıcı rejimine ve İslâmi Devrim, oradan da New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'ni yok eden ateş toplarına uzanan bir paralel çizgi çekmek hiç de zor değildir.

Ortadoğu'nun birçok yerinde demokrasinin olmayışından dolayı dünyanın ödediği bedel çok ağır oldu. Ajax Operasyonu buradaki tiranlar ve tiranlığa heveslenenlere Batı ve Batılı petrol şirketleri ile iyi geçindikleri takdirde dünyanın en güçlü hükümetlerinin onların baskıcı rejimlerine sınırsız tolerans göstereceğini öğretti. Bu da çok geniş bir bölgede siyasi dengelerin özgürlükten uzak, diktatörlükten yana oluşmasına sebep oldu.

İran'da devrim sonrasında gelen nesil rüştünü ispat ettikçe İranlı entelektüeller 1953 darbesinin uzun vadeli etkilerini değerlendirmeye başladılar. İlgili çekici sorular soran düşünsel makaleler yayınladılar. Bunlardan biri Amerikan dış politikası dergilerinden birinde yer aldı:

İran'ın darbe sayesinde olgun bir demokrasiye geçeceği düşüncesi makûl bir iddiadır. Şah'ın 1979 yılında ülkeyi ebediyen terk etmesinden sonra, birçok İranlı 1953'te olanların tekrarlanmasından korkuyordu. Bu korku, öğrencilerin Birleşik Devletler büyükelçiliğini ele geçirilmesindeki başlıca nedenlerden biri oldu. Rehine krizi Irak'ın İran'a saldırmasına,

[İslâm] Devrimi de Sovyetler'in Afganistan istilasına karar vermesine sebep oldu. Özetle, Tahran'da yaşanan o bir haftalık kısa zaman dilimi tarihin akışını çok fazla etkiledi...

1953 darbesi ve sonuçları bugün Ortadoğu ve Ön Asya'da meydana gelen siyasi saflaşmaların başlangıç noktası oldu. Uzak görüşlülükle 1979 İslâm Devrimi'nin kaçınılmaz olduğu söylenebilir miydi? Yoksa 1953 yılında İranlıların tercihleri değişime zorlandığı için mi böyle oldu?

Tarihin penceresinden bakıldığında Ajax Operasyonu'nun felaket etkileri kolaylıkla görülebildiği gibi ayrıca yıllar boyunca da dünyanın başına bela olmuştur. Ama eğer darbe yapılmıyorsa etkisi ne olurdu? Başkan Truman görevde kaldığı son güne kadar Birleşik Devletler'in İran'a müdahale etmemesi gerektiği fikrinde ısrar etti. Eğer Başkan Eisenhower da onunla aynı fikirde olsaydı ne olurdu?

Darbeyi savunanlar ise Sovyetler Birliği'nin İran'a girmek için fırsat kolladığı fikrini ileri sürerler. Onlara göre bir Sovyet istilasını geri püskürtmek çok zor ve hatta imkânsız olduğundan erken davranıp darbe yapmak gerekiyordu. Sovyetler'in hareketsiz kalacağı ya da hareketlerinin önlenilebileceği fikri çok riskliydi.

Ajax Operasyonu'nun hayatta kalan son mensuplarından John Waller yıllar sonra şöyle yazacaktı: "İran'dan çok daha önemli olan politik bir sorun vardı. Bu sorun, Sovyetler'in ne yaptığı ve onların gelecek planları hakkında ne bildiğimizle ilgiliydi. Rusya'nın öncelikler listesinin en tepesinde neyin olduğunu öğrenmek, ne istediğini bilmek çok ilginç olacaktı. İran bu listede çok yukarlarda yer alıyordu ve Sovyet tehdidinden tedirgin olmayanlar başka neye inanırlar bilemem. Bu tehdit gerçektir."

Monty Woodhouse'ın Washington görevi esnasında genç bir Britanya diplomatı olarak ona yardımcı olan ve daha sonra Tahran'da görev yapan Sam Falle da aynı sonuca ulaşmıştı. Biyografisinde darbenin bir ülkenin iç işlerine müdahale demek olduğu için "gayri ahlaki" olduğunu belirtiyordu. Fakat "1952

yılıının çok kritik bir yıl olduğu, Soğuk Savaş'ın Kore'de sıcak savaşa dönüştüğü, Sovyetler Birliği'nin 1948 yılında Berlin'in tamamını almaya çalıştığı, Stalin'in hâlâ hayatta olduğu ve Batı dünyasının İran'ın Sovyetlerce işgali riskini hiçbir şekilde göze alamayacağını ve böyle olduğu takdirde de bunun Üçüncü Dünya Savaşı'nın sebebi olacağını" ekliyordu.

Tarih bu korkuların bazılarını şüphayle karşılamaktadır. 1940'ların sonlarında Stalin askerî ve siyasi bir manevrayla İran'ı ele geçirmeye çalıştı ve ordusu da İran'ın kuzeyinde çok büyük bir toprak parçasını kontrolü altında tuttu. Ama Washington ve Tahran'ın diplomatik baskıları onu geri çekilmeye zorladı. Bu olay Sovyetler'in bir kere daha denemek için istekli olmadığını gösterir.

1953'ün başlarında Salin'in ölümünden sonra Kremlin rejimi daha az saldırgan bir dış politika izlemeye başladı. Ama bu her zaman böyle bir politikayı sürdürecekleri anlamına da gelmiyordu. Eğer göreceli olarak daha makul olan Kruşçev'in yerine, pervasız bir zorba olan Beria göreve gelseydi yayılmacı maceralara doğru yelken açabilirdi. Bu CIA için gözardı edilemeyecek bir tehlikeydi.

Diğer cevapsız soru da 1950'lerin başında Sovyet yanlısı Tudeh partisinin gücünün ne olduğu idi. Dulles biraderler Musaddık devrilir devrilmez ya da görevden uzaklaştırılır uzaklaştırılmaz, Tudeh'in yönetimi hemen ele geçirmek için muazam bir örgütlenmesi olduğunu iddia ediyorlardı. Tudeh ve onun müttefiiki olan örgütler hakkında araştırma yapan araştırmacılar ise bu fikre şüphayle bakıyorlar. Tudeh, Musaddık'ı komünizmin önünde bir engel olarak gördükleri için karşı olan aydınlar ile ona hayranlık duyan taban şeklinde ikiye ayrılmıştı. Parti'nin ordu ve devlet içinde gizli hücreleri vardı fakat zannedildikleri kadar büyük ya da etkili değillerdi. Darbeden çok sonra bir araştırmacı, 1950'lerin başlangıcında Tudeh'i izleyen bir diplomat ile onunla birlikte Tahran'daki Birleşik Devletler elçiliğinde görevli iki CIA ajanıyla bir görüşme yaptı. Bu kişiler görüşmede "Tudeh'in aslında çok güçlü olmadığını ve üst düzey ABD görevlilerinin onun gücünü ve Mu-

saddık'ın partiye güvendiği fikrini bilerek abarttıklarını" itiraf ettiler.

Sovyetlerin yapacağı darbeyi önlemek için bir Amerikan darbesi gerekli miydi? Bu çok önemli sorunun kesin bir cevabı bulunamadı. Kimse Sovyetlerin nasıl tepki vereceğini ve tepki verselerdi başarılı olup olamayacaklarını bilemezdi. Darbenin yapılmaması durumunda etkilerinin ne olacağı da sonsuza kadar spekülasyon konusu olmaya devam edecektir.

Nasıl oldu da İran kendini 1953 Ağustos'unda o trajik yol ayrımında buluverdi? Bunun başlıca sorumlusu, Anglo-Iranian Petrol Şirketi'ne yol gösteren kalın kafalı neo-kolonyalizm ve onu onaylayan Britanya hükümetiydi. Eğer şirket bir nebze olsun iyi niyet göstermiş olsaydı, İranlı yetkililerle bir uzlaşmaya varılabilirdi. Britanyalıların İran'da kalmasını isteyen Başbakan Razmara ile işbirliği yapsalardı Musaddık hiçbir zaman iktidara gelemeyebilirdi. Ama şirketi yönetenler ve onların üstüne titreyen hükümet görevlileri o emperyal düşünce tarzlarının içinde kaskatı durup, İranlıları ve onların duygularını hor gördüler. Durumu en iyi anlatan Dean Acheson'm şu sözü olmuştur: "Hiç kimse bu kadar çok, bu kadar aptalca ve bu kadar çabuk bir şey kaybetmemişti."

Gerçi Acheson da Musaddık'ı, "Britanyalıları karşı duyduğu fanatiklik derecesinde nefretten beslenerek ve neye mal olursa olsun onları ülkeden atmak arzusunda olmasından dolayı" suçlamaktadır. Aslında Musaddık da aynı Britanyalıları gibi uzlaşmaya karşı direnmekteydi. Kimi anlarda zaferini ilan edip bir anlaşmaya varabilirdi. Mesela 1952'nin yazında kimsenin dil uzatamayacağı bir milli kahraman olduğu sırada bunu yapabiliyordu. Kendiliğinden gelişen bir halk ayaklanması ile görev tekrar gelmiş ve Adalet Divanı'nda Britanya'ya karşı muazzam bir zafer elde etmişti. Başkan Truman tamamen onun tarafındaydı. Pragmatik bir lider işte tam o anda her şeyi kontrolü altına alabilirdi fakat Musaddık bir pragmatik değildi. O bir hayâlciydi, barış ve selametın hüküm süreceği günlere inanı-

yordu. Anglo-Iranian Petrol Şirketi'ne karşı sürdürdüğü mücadeledeki tek yönlü düşünüş tarzı, onun, mümkün olabilecek zamanlarda da zorunlu olduğu zamanlarda da anlaşmaya varmasına engel oldu.

Musaddık'ın değerlendirme yanlışlarından biri de Batılı liderlerin dünyaya nasıl baktıklarını anlayamaması olmuştur. Hepsi de komünist yayılcılık karşısında panik içindeydi. Musaddık, Anglo-Iranian ile kapışmasının büyük Doğu-Batı savaşı ile hiçbir ilgisinin olmadığına inanıyordu. İşte bu gerçek değildi. Washington ve Moskova'daki karar vericiler dünyada olup biten her şeyi, dünyanın kaderini çizebilmek için verdikleri savaşın bir parçası olarak görüyorlardı. Musaddık'm yanlışları İran'ın derdini etrafı kuşatmış olan bu çatışmadan ayırabileceğini düşünmesi oldu.

Ayrıca Musaddık İran hükümetini, ordusunu ve sivil toplumu ele geçirmeye çalışan Tudeh partisini yöneten komünistler hakkındaki değerlendirmelerinde de çok saftı. Otokrasiyi alaşağı etmişti ve bütün İranlıların her istediklerini söylemelerine ve her istediklerini yapmalarına izin verilmesi gerektiğine inanıyordu. Komünistlerin Doğu Avrupa'da demokratik sistemlerin avantajlarından yararlanarak yönetimi ele geçirip daha sonra da demokrasiyi ortadan kaldırmaları onu etkilemiyordu. İran'daki komünist hareketleri ezmeyi reddetmesi onun Washington'da ölüm listesine alınmasına sebep oldu. Bu adil değildi ama o devrin gerçeği buydu. Bunu anlamakta gösterdiği zaafiyet Musaddık'ın düşmanlarının güçlenmesine sebep oldu.

Musaddık yirmi altı ay süren iktidarı boyunca hiçbir zaman Ulusal Cephe'yi bir siyasi hareket haline getirmeyi düşünmedi. Bu merkezi bir liderliği ya da örgütlü siyasi bir tabanı olmayan gevşek bir koalisyondur. 1952 Meclis seçimleri esnasında Musaddık kendi programına bağlı bir adaylar listesi oluşturmadı. Bu da onu parçalara ayırmak isteyen dış etkilere karşı çok kırılabilir bir hale getirip, hükümeti çok kritik anlarda savunacak destekçileri oluşturmasını engelledi.

Fakat tarihî yanlış değerlendirmelerine rağmen Musaddık'ın başbakanlığı bir hata olarak düşünülemez. Kaydettiği başarılar

dünyayı sarsacak kadar önemliydi. O halkını demokrasiye ve kendine yeterliliğe doğru uzanan uzun ve zahmetli bir yola çıkardı. Bu ise sadece onların tarihini değiştirmekle kalmayıp, kendilerine ve etraflarındaki dünyanın da onlara bakış açılarını değiştirdi. Musaddık emperyal sisteme müthiş bir darbe indirip, sonunun gelmesini çabuklaştırdı. Ulusların özgür bir biçimde kendilerini yönetme hakları için savaşılabileceklerine, hatta savaşmaları gerektiğine inanan insanlar için ilham kaynağı oldu. Onun İran tarihindeki, Ortadoğu tarihindeki ve anti-kolonyal tarihteki yeri hep en yukarlardadır. Hakkında bir bölüm yazılmadan 20. yüzyıl kapanamaz.

Musaddık ve Anglo-Iranian Petrol Şirketi durmaksızın uzlaşmayı reddederek felaketi üstlerine çektiler. Ama eğer Britanyalı ve Amerikalı seçmenler işbirliği yapmasalardı onların sonu gelmeyebilirdi. Seçmenler bunu farkında olmadan yaptılar. Yaşlı Winston Churchill'in Londra'da tekrar iktidara gelişi sırasında yürüttüğü siyasi kampanyada İran konusu çok belirleyici olmasa da yer alıyordu. Bütün dünyadaki komünist yayılmacılığın yarattığı korku birçok seçmenin dünya görüşünü şekillendiriyor olsa bile, İran konusu Dwight Eisenhower'ın seçim kampanyasında çok önemli bir madde değildi. Her iki seçimin sonucunu da belirleyen basit bir değişim isteği oldu. Bu seçim sonuçları çok uzakta, İran'da tarihin bütün akışını değiştirdi. Eğer Churchill ve Eisenhower seçimleri kazanmasalardı Ajax Operasyonu da olmayacaktı.

Birleşik Devletler'deki seçimler, John Foster Dulles ve Allen Dulles'in göreve gelmeleri nedeniyle daha fazla önem arz etmektedir. İkisi çok yoğun olarak dünyadaki komünist tehdide odaklanmış, kararlı adamlardı. Çıktıkları haçlı seferinde İran'ı ilk savaş alanları olarak seçmeleri akıllıca bulunabilir ya da bulunmayabilir ama bu savaşı yürütme şekilleri çok sert bir biçimde yargılanmalarını gerektirir. Biraderler daha yemin bile etmeden Musaddık'm devrilmesi fikrine kendilerini angaje etmişlerdi. Darbenin kötü bir fikir olması ihtimali ya da sonuçlarının olumsuz olabileceği ile katiyen ilgilenmediler. Eğer hareket ciddi ve açık fikirli bir tartışma sonucunda oluşsaydı tarih onları

daha olumlu değerlendirebilirdi. Aksine bu hareket, huysuzca bir sabırsızlık ve komünizme karşı zafer elde edebilmek için her ne pahasına olursa olsun birşeyler yapma arzusundan çıktı. Dulles biraderleri harekete geçiren şey akıl değil, ideolojydi. Başkan Yardımcısı Richard Nixon'ın dediği gibi, Birleşik Devletler'in "korkak komünistlerin toplandığı Dean Acheson'ın koleji" olmadığını dünyaya göstermek için İran'ı seçtiler.

Truman ve Eisenhower'ın komünist tehdit algılamaları arasında önemli bir fark yoktu. Her ikisi de Moskova'nın dünya hâkimiyeti için amansız bir mücadele verdiğini, bu kampanyanın başlıca hedeflerinden birinin İran olduğunu ve Birleşik Devletler'in de bunu önlemek ve yenmekten daha büyük bir önceliğinin olmadığına inanıyorlardı. Ayrıldıkları en önemli nokta Amerika'nın karşı koyma şekliydi. Truman gelişmekte olan ülkelerde şahlanan milliyetçilik akımlarını kabul etmekle kalmayıp, onlara hoşgörüle bakıyordu. Milliyetçi hareketlerin yanında görünerek Birleşik Devletler'in Asya, Afrika ve Latin Amerika'nın en hakiki dostu olduğunu bütün dünyaya göstereceğine inanıyordu. Uzun dönem sonuçlarının öngörülememesi ve sonuçlarının felakete yol açabileceği düşüncesiyle Truman yabancı ülkelerin hükümetlerini devirme fikrine karşıydı.

Truman İran hakkında düşünmek ve konuşmak için çok zaman harcarken, Eisenhower konuyla pek fazla meşgul olmadı ve kaynayan Üçüncü Dünya hakkındaki politikasını Dulles biraderlerin şekillendirmesine izin verdi. Onlar da antikomünist haçlı seferlerinin çabuk ve görünür başarısı için çok sabırsızdılar ve bunu elde edebilmek için gizli operasyonları bir yol olarak görüyorlardı. Darbeler ve tehditlere karşı yapılan hareketler onlar için sadece akıllıca değil aynı zamanda bir zorunluluktu da. Bu darbelerin sonuçlarının daha sonra nelere sebep olacağı ile hiç ilgilenmediler. Tek inandıkları şey eğer Birleşik Devletler bu tür hareketleri desteklemez ise geleceğinin tehlike altına gireceğiydi.

Ajax Operasyonu'nun başarısı Washington'da etkisini derhal gösterdi. O gece CIA, Amerikan dış politikasının en merkezi aygıtı haline gelirken gizli operasyonların da dünyadaki

olayların yönünü çevirebilmek için en ucuz ve en etkili yol olduğu fikri kabul edildi. Kermit Roosevelt bu görüşün hâkim hale geldiğini 4 Eylül 1953'te Beyaz Saray'da verdiği brifing henüz bitmemişken fark etmişti.

Daha sonraları, "dinleyicilerimden biri çok ilgili ve heyecanlı görünüyordu. John Foster Dulles sandalyesinde kaykılmıştı. Oturuş biçiminin aksine çok canlı görünüyordu. Gözleri parlıyordu; tırnaklarını yalayan iri bir kedi gibiydi. Açıkça sadece dinlediklerinden memnun olmakla kalmayıp, önsözlerime göre, yeni planlar da yapıyordu" diye yazacaktı.

Gerçekten de Dulles planlar yapıyordu. Ertesi sene o ve kardeşi CIA'nın ikinci hükümet darbesini organize ettiler. Bu darbe, Guatemala Başkanı Jacobo Arbenz'in düşmesine ve ülkede binlerce ölüme neden olacak iç savaşın çıkmasına sebep olacak olaylar dizisini başlattı. Daha sonraları CIA, Küba ve Şili'den, Kongo ve Vietnam'a kadar birçok ülkede liderleri öldürmeye veya devirmeye çalıştı. Bu operasyonların her birinin bugüne kadar gelen çok önemli etkileri oldu. Bazıları muazzam acı ve ızdıraba neden olup, bütün bölgenin Birleşik Devletler'in karşısına dikilmesine neden oldu.

Cevaplanması gereken son soru Ajax Operasyonu'nun neden başarılı olduğudur. Cevap ise şans ve tesadüflerin buradaki rolüdür. Eğer belli başlı katılımcılarından birisi yarım düzine kadar olayın bir tanesinde bile farklı bir tercihte bulunsaydı darbe başarısız olacaktı.

Kermit Roosevelt 15 Ağustos başarısız darbesinden sonra vazgeçip eve geri dönebilirdi. Daha makul olan ise Musaddık ve danışmanlarının darbecilere karşı çok daha sert davranmalarıydı. Yıllar sonra Şahpur Bahtiyar yaptığı bir söyleşide "Musaddık derhal harekete geçip, hepsini derhal öldürmeliydi," diyecekti. Bu kesinlikle o günü kurtaracaktı ama Musaddık'ın tabiatına aykırıydı.

Eğer Musaddık, polisleri Roosevelt ve ajanlarının sokaklara saldırdığı düşman kalabalıkları ezmek için çarçabuk gönderseydi,

eğer en nihayetinde Musaddık bu kalabalıkları ezmek için gerçek bir muhafazakâr olan General Defteri yerine sadık bir subayı seçseydi; eğer Defteri hükümeti savunmak için yola çıkan sadık askerî birliğin komutanı General Kiyani'nin yolunu keserek geri döndürmeye muvaffak olamasaydı; eğer genelkurmay başkanı General Riyahi hapisten kaçabilip sadık birlikleri harekete geçirseydi; eğer son darbenin indirilmesinden önceki yirmi dört saat içinde Musaddık kendisini destekleyenlere sokaklara çıkmak yerine evde oturmalarını söylemeseydi; eğer iyi örgütlenmiş Tudeh partisinin üyeleri Musaddık lehine eyleme karar verselerdi bu darbe yine başarısızlığa uğrayabilirdi.

Şüphesiz eğer CIA olmasaydı Ağustos 1953'te darbe de olmazdı. CIA Ajax Operasyonu'nu planladı, planı yürütmek için 100.000 ile 20 milyon dolar arasında olduğu tahmin edilen yüklü bir ödeme yaptı ve en hayâli geniş ajanlarından birini de bunu yönetmesi için görevlendirdi. Ama Kermit Roosevelt ve yoldaşları İranlılardan yardım alamasalardı başarılı olamazlardı. İki grubun çok fazla yardımı oldu. İlki; Raşidiyan kardeşler ile gizli ajanlar tarafından yıllarca çalışılarak meydana getirilen ve Roosevelt oraya geldiğinde hazır bulunduğu teşkilat idi. İkincisi ise, en kritik günde gerekli silah gücünü sağlayan subaylardı.

Musaddık'ın son haftalarında İran bir kaosa doğru sürükleniyordu. Britanyalı ve Amerikalı ajanlar Ulusal Cephe ile İran toplumunun geri kalan kısmını birbirinden ayırmak için aman vermeksizin çalışıyorlardı. Bu çabalar geri kalmış bir toplumun rüşvet ve istikrarsızlık kampanyasına karşı ne kadar kırılğan olduğunu ispatlıyordu. Ancak İran'ı 1953 ortalarında çıkmaz sokağa sokan Musaddık'ın kendisi oldu. Bazılarının abartılı iddiasına göre, Musaddık da bazen alaşağı edilmeyi arzuluyordu. O her şeye rağmen bütün seçenekleri elinin tersi ile itti. Birçok İranlı bunu hissetti ve yeni bir başlangıç için hazırlandı.

Yabancı istihbarat ajanları darbe için sahneyi hazırlamışlar ve bunu gerçekleştirecek kuvvetleri de serbest bırakmışlardı. Mamafih hareket bir noktada kendi insiyatifini yarattı. 18

Ağustos'ta Tahran sokaklarını alt üst eden muazzam gürhün bir kısmı parayla tutulmuş insanlardan, bir kısmı da Musaddık'a olan inançlarını kaybetmiş samimi insanlardan meydana geliyordu. CIA o günün olayları için gerekli zemini hazırlamıştı ama kendi raporlarında da itiraf ettikleri gibi, "meydana gelen hareketin ne kadarının bizim ajanlarımızın çabaları sonucu ortaya çıktığı hiçbir zaman bilinmeyecektir."

İranlılar darbenin hemen ertesinde yabancıların darbenin planlanmasında ne kadar önemli rolleri olduğunu anladılar. Ama Birleşik Devletler'de bunun anlaşılması için uzun bir zamana ihtiyaç vardı. 1979 yılındaki İslâm Devrimi'nden sonra İran'da ortaya çıkan güçlü Amerika nefreti ile birlikte Amerikalılar ülkelerinin orada sevilmediğinin farkına vardılar. Sonra da yavaş yavaş bu nefretin sebeplerini keşfetmeye başladılar.

Musaddık'm devrilmesinden tam dört ay sonra Richard Nixon İran'ı ziyaret etti ve hem Başbakan Zahidi hem de Şah Muhammed Rıza'dan çok etkilendiğini ifade etti. Ama Başkan Eisenhower çok daha ihtiyatlıydı. İran'ı 1959 yılına kadar ziyaret etmedi ve geldiğinde de sadece altı saat kaldı. Şah onun gelişi şerefine bir festival düzenleyip, üzerinde safir ve yakut kakmalar olan gümüş bir tavuskuşu hediye etti. Ama iki liderin başbaşa yaptıkları görüşmede aralarında yaklaşmakta olan problemin gölgelediği bir anlaşmazlık çıktı. Eisenhower Şah'ı uyararak tek başına askerî gücün bir ülkenin güvenliğini sağlamak için yeterli olmadığını ve halkının "temel isteklerine" kulak vermesi için onu ikna etmeye çalıştı. Şah ise Ortadoğu'da güvenliğin "ancak İran'ın askerî gücünü arttırarak" sağlanabileceği cevabını verdi.

Eisenhower Ajax Operasyonu'ndaki Amerikan rolünü hiçbir zaman itiraf etmedi. Biyografisinde operasyon hakkında sadece yazılı bir brifing aldığını belirtiyor ve Roosevelt'i de "İran'da bulunan bana tanıtılmamış bir Amerikalı" olarak tanımlıyordu. Günlüğünde ise biraz daha içten davranarak şöyle yazıyordu: "Orada yaptıklarımız 'gizliydi.'" Biyografisinde yazmadığını günlüğünde yazıyor ve Roosevelt'in ona darbe hakkında şahsen bir brifing verdiğini itiraf ediyordu. "Onun ayrıntılı ra-

porunu dinledim ve bu bana tarihi gerçeklerden ziyade heyecanlı bir roman gibi geldi,” diye yazıyordu.

Birleşik Devletler darbeden tam kırk yedi yıl sonra darbe ile ilgisini resmen kabul etti. Amerika'nın İran ile ilişkilerini geliştirmeye girişen ama başarısız olan Başkan Bill Clinton, bir özür olarak da kabul edilebilecek, sözcükleri dikkatle seçilmiş bir beyanatı onayladı. Bu beyanatı Dışişleri Bakanı Madeleine Albright Washington'da verdi:

“Birleşik Devletler 1953 yılında İran'ın herkes tarafından sevilen başbakanı Muhammed Musaddık'ın devrilmesi çabaları içinde önemli bir rol oynamıştır. Eisenhower yönetimi stratejik sebeplerden dolayı bu eyleminin haklı olduğuna inanıyordu. Fakat darbenin İran'ın politik gelişimine engel olduğu çok aşikardır. Amerika'nın içişlerine yaptığı bu müdahaleden dolayı birçok İranlı hâlâ bize içerlemeye devam etmektedir.”

Bir avuç Amerikalı tarihçi kendilerini 1953 darbesi ve onun etkilerini incelemeye adadı. Bunların hepsi darbenin sonraki İran tarihini çeşitli derecede ve çeşitli şiddette şekillendirip, dünyayı da ancak şimdi anlayabildiğimiz bir şekle soktuğu konusunda hemfikirdir. İşte onların gözlemlerinden bazıları:

James A. Bill: 1950'lerin başlangıcında Amerika'nın İran politikası ülkede komünistlerin yönetimi ele geçiremeyeceği ve İran petrol rezervlerinin yirmi yıl boyunca uygun şartlarla Batı'nın kullanımına hazır olacağı şekilde yönetildi. Bu durum bütün sosyal sınıfların içinde mevcut olan İranlı yurtseverleri soğutup, makul ve liberal milliyetçileri temsil eden Ulusal Cephe gibi organizasyonları zayıflattı. Bu da hem solda hem sağda aşırıların kuluçkaya yatmasının yolunu açtı. Aşırıların hepsi Amerika aleyhtarı idi... Musaddık'ın düşüşü iki ülke arasındaki yüzyıllık dostluğun sonuna gelindiğine, Birleşik Devletler'in müdahalelerinin başladığı bir çağa ve zayıf düşen İran milliyetçiliği içinde Birleşik Devletler'e karşı gelişen düşmanlığa işaret ediyordu.

Richard W. Cottam: Musaddık'ı devirmek gerçekten tarihî bir karardı. O sırada İran tam da nüfusunun büyük çoğunluğunun geometrik bir artışla politize olmaya başladığı kritik dönemeçteydi. Bilinçlenen bireyler tanıdıkları liderlere bakıp, destekleyebilecekleri düsturlar, değerler ve kurumlar arayacaklardı. Eğer Musaddık, Ulusal Cephe ve Kuran'ı daha liberal bir şekilde yorumlayan dinî liderler İran hükümetini kontrol etmeye devam etselerdi, uyanan bu kitlelere önderlik edebilirdi. Aksine, halktan kopuk diktatör bir şah onların yerine geçti... Birleşik Devletler'in politikası İran tarihini kökünden değiştirdi. Bu politika tek güvenilir dış destekçisi ve ideolojik müttefiki olarak Birleşik Devletler'i gören milliyetçi elit bir kesim yarattı. İran'ın ulusal bütünlüğünü ve saygınlığını simgeleyen bir hükümetin bertaraf edilmesine yardım ederek sonraki rejimin ulusal meşruiyetini yok etmiş oldu.

Mark J. Gasiorowski: Geçmişe bakınca, Birleşik Devletler destekli İran'daki 19 Ağustos 1953 darbesi, savaş sonrası dünya tarihinde çok kritik bir olayı ortaya çıkardı... Eğer darbe olmasaydı hiç şüphesiz İran'ın geleceği tamamen farklı olacaktı. Aynı paralellikte Birleşik Devletler'in darbeye ve daha sonra Şah'ın diktatörlüğünü sağlamlaştırmada oynadığı rol, gelecekteki Birleşik Devletler-İran ilişkilerinde belirleyici olacaktı. Birleşik Devletler'in bu olaylardaki suç ortaklığı, 1970'lerin başlarında İran'da Amerikan kurum ve vatandaşlarına yapılan terörist saldırıların, 1978-79 devriminin anti-Amerikan karakterinin ve devrimden sonra özellikle en dikkat çekeni büyükelçilik rehine krizi olan İran'dan kaynaklanan olayların sebebiydi. Günümüzün darbe destekçileri bu darbe ile İran'ın Amerikan yanlısı bir rejim altında yirmi beş yıllık bir istikrar satın aldığını iddia ederler. Devrimin Birleşik Devletler'in çıkarları için korkunç olan sonuçları ortaya çıktıkça, insan buna değer miydi diye merak ediyor.

James F. Goode: Danışmanlarının da fark ettiği gibi Musaddık bir aziz değildi. Bazen inatçı ve dar görüşlü olabilirdi. Her şe-

ye rağmen modern zamanların, en azından [İslâm] devriminden önceki, en tanınmış lideriydi... Eğer Musaddık geçmişin esiri idiyse –diktatörlüğe karşı olmak, anayasa devletine bağlılık, dış etkilerden nefret–, Amerikalılar da, allahsız komünistlere karşı mücadelede tarafsız kalmayı hoş görmeyen Soğuk Savaş dönemi düşünce tarzının esiriydiler.

Mary Ann Heiss: Uzun dönemde Britanya ve Birleşik Devletler'in daha makul politikalara sahip Musaddık ile anlaşmadaki yetersizlikleri, sonraki birkaç on yıl için Şah ve onun yandaşlarının yolunu açmaktan ziyade 1979'dan sonra ortaya çıkan çok daha radikal, tehlikeli ve Batı düşmanı rejimlerin yolunu açtı... Birleşik Devletler'in [1953] darbesi ve 1954 yılındaki konsorsiyum anlaşması ile olan ilgisi, İran halkını Birleşik Devletler'in onların çıkarlarını hiç umursamadığına inandırdı. Birleşik Devletler İranlıların kendi kaderlerini belirleme haklarına ve bağımsızlıklarına yardım edeceğine Britanya emperyalizmini destekliyordu. Bu düşüncelerin sonucunda İranlılar Birleşik Devletler'i Büyük Şeytan olarak nitelendirip, gelecek yirmi beş yılda uluslarının başına gelen her şey için onu suçladılar... 1950'lerdeki petrol kavgası İran milliyetçiliğini devirerek yirmi beş yıl sonra gerçekleşecek ve Musaddık'tan daha fazla Batı karşıtı rejimlerin öncüsü olacak İslâm Devrimi'nin tohumlarını attı. Neticede, sonuçlarının gölgesi bugün bile İran Körfezi ve daha ötesine düşmektedir.

Nikki R. Keddie: 1953 darbesi, bir yıl sonra, tüm petrol üretiminin, pazarlamasının ve kârının yüzde ellisini dünya petrol kartelinin ellerine bırakan bir anlaşmayla neticelendi. Bu sonucun İran kamuoyu üzerinde travmatik bir etkisi oldu ve bugüne kadar da geldi... Musaddık'ın 1953 yılında devrilmesinde çok önemli bir rol oynadığının öğrenilmesi, Birleşik Devletler hükümetine karşı duyguları daha da keskinleştirdi. Amerikalıların yirmi beş yıl süren Şah diktatörlüğüne verdiği destek de bu Amerika karşıtı duyguları arttırdı. Dolayısıyla, hem Britanya hem de Amerika söz konusu olduğunda İranlı-

ların abartılı ve paranoyakça davrandığı söylenebilir ama şüphe ve düşmanlık duygularının kökleri de gerçek ve önemli olaylara dayanmaktadır. Bu olaylar temelde halkçı-devrimci hareketlerin devrilmesine katkı ve halktan kopuk hükümetlerin desteklenmesidir.

William Roger Louis: Uluslar, aynı bireyler gibi, zarar gören taraf eski hesapların halledileceğini görmezse idare edilemezler... 1953 müdahalesinin kısa dönemde etkili olduğu söylenebilir. Uzun dönemde ise, müdahale edilmemesini tavsiye edenler siyasi olarak daha akıllı gibi görünüyorlar.

Bütün bu görüşler ortak bir fikre yakınlar. Musaddık'a karşı güç kullanılmasına muhalefet edenleri haklı çıkartıyorlar. Başkan Truman İran krizine yanlış bir müdahalenin "bütün dünya için bir felaket olacağını" öngörmüştü. Onun Tahran büyükelçisi olan Henry Grady de bir darbenin "son derece budalaca olacağı" ve İran'ı "bir parçalanma durumuna getireceği" uyarısında bulunmuştu. 1953 yılından çeyrek asır sonra bu sözleri okuyan birisi onların ne kadar yanıldıklarını düşünür. Ama tarih ilerledikçe onların ve onlar gibi düşünenlerin haklı olduklarını teslim eder. Ajax Operasyonu'nun sonuçları öngörüldüğü üzere korkunç oldu ama, gizli servis ajanlarının deyişiyle, "geri tepmesi" herkesin tahmininden daha uzun zaman aldı.

İran'ın 1953 yılında demokrasi için henüz hazır olmadığı söylenebilir. Eğer Birleşik Devletler müdahale etmeseydi karışıklıklar içine girebilirdi. Ama eğer Amerikalı ve Britanyalı gizli servis elemanları iç politikayı bu kadar utanmazca karıştırmasalardı, ortalık sakinleşebilirdi. Ajax Operasyonu'nun yarım yüzyıl boyunca sebep olduğu ızdırap ve korkuyla boy ölçüşecek büyüklükte bir şey yaratacağı çok kuşkuludur. Sadece bir Sovyet işgali ve sonrasında süper güçler arasında çıkacak bir savaş daha korkunç olabilirdi.

Darbe ile birlikte Birleşik Devletler ve Batı dünyası yirmi beş yıl boyunca güvenilir bir İran satın almış oldular. Bu şüp-

hesiz bir zaferdi. Ama daha sonra olanlara bakınca ve gizli operasyon geleneğinin Amerikan politikasının temelini ele geçirdiğini görünce zafer sanki lekelenmiş gibi görünüyor. Ajax Operasyonu, Tahran ve diğer Müslüman ülke başkentlerinin kaynayan sokaklarından bütün dünyadaki terör görüntülerine kadar akıllardan çıkmayacak, korkunç bir miras bıraktı.

Sonsöz

Tahran'daki Lale Oteli'nin loş lobisinde bulduğumuzda İranlı gezi rehberim yorgun ama memnun görünüyordu. Yüzünde fesat bir gülümseme vardı. Zafer kazanmışcasına, "Sizin için bir mucize yarattım," dedi. "Ahmed Abad'a gidiyoruz!"

İran'a Muhammed Musaddık'm izlerini aramak için gelmiştim. Yolculuğu ayarlamak kolay olmamıştı. New York'ta vize için başvurduğum İranlı diplomat, projemin ilgi çekici görüldüğünü, ancak Tahran'daki yetkililerce tümüyle gözden geçirilmesi gerektiğini söyledi. Sonraki birkaç ay boyunca neredeyse her gün aradım onu ama herhangi bir gelişme olmadı. Sonunda, bu yolun çıkmaz bir yol olduğu sonucuna vardım. 1953 darbesinin kırk dokuzuncu yıldönümünde orada olmak istiyordum fakat diplomat bunun çok küçük bir olasılık olduğunu itiraf etti.

"Belki de turist vizesi için başvurmalıydım," dedim.

"Bunun için uğraşabilirim," diye cevap verdi.

Sesi pek cesaretlendirici değildi ama yine de sözüne inandım. İnsanları egzotik ülkelere gönderen bir seyahat acentası buldum. Acentanın da yardımıyla iki hafta sonra vize elimdeydi.

Türk Hâvayolları ile Atlantik'i geçip Tahran'a gittim. Beni neyin beklediğini merak ediyordum. Şehrin en büyük otellerinden biri olan Lale'de kayıt yaptırırken pek de hoş karşılan-

madığımı fark ettim. New York'taki 11 Eylül terör saldırısının üzerinden bir sene bile geçmemişti ve resepsiyon memuru bana 911 numaralı odayı verdi. Bütün itirazlarıma karşı omuzunu silkti ve kalabileceğim tek odanın bu olduğunu söyledi.

Birkaç saat sonra telefon çaldı. İranlı bir arkadaşımın Musaddık'ı tanıyan veya bir vakitler Ulusal Cephe'ye bağlı olan insanlar bulmasını istemiştim. Telefondaki bu arkadaşımı ve derhal gelip kendisini görmemi istiyordu. Oraya vardığımda, bir hükümet görevlisinin kendisini arayıp sert bir şekilde ikaz ettiğini söyledi. Benim için hiç kimseye telefon etmeyecekti ve ben de eğer herhangi bir kimseye buluşursam sınırdışı edilecektim. O zaman 19 Ağustos darbesinin yıldönümü planlarımız ne olacaktı?

“Seninle gidemem,” dedi. “Senin için hiçbir şey yapmamı istemiyorlar.”

Yıldönümüne hâlâ birkaç gün vardı. Hoş zamanlar geçirmek için Tahran çok imkânlı değildir ve benim de vize başvurumda, daha önceki bir gezimde ziyaret etmiş olduğum, Isfahan'a gitme isteğim belirtilmişti. Orada birkaç gün geçirdim. Olağanüstü güzellikteki çini saraylar ve camiler ilk gidişimdeki gibi yine gözlerimi kamaştırdı. Tahran'a döndüğüm uçakta yanımda orta yaşlı bir işadama oturuyordu. İran'da karşılaştığım herkes gibi o da İslâmî rejimden nefret ediyordu ve Amerikalıları seviyordu. Tabii ki, ona gözde konum hakkında sorular sormaya başladım.

“Musaddık'ı hatırlamak için çok gençsiniz,” diye cesaretle söze başladım, “ama ondan bahsedildiğini duymuş olmalısınız. Neler duydunuz? Neler biliyorsunuz?”

Cevap vermek için bir an tereddüt etti. İran'da Musaddık'tan bahsetmek yasak değil, yasak olsa da İranlılar bu yasağa uymazlar. Ancak, 1979'daki İslâm Devrimi'nin ardındaki birkaç yıl dışında, 50 yıldır ona vatan hainliği yakıştırılıyor. En azından önemsiz bir figür olarak bakılıyor.

Yeni tanıdığım kişi, “Hakkında çok fazla şey bilmiyorum,” dedi. “Petrol endüstrimizi millileştirdiğini biliyorum. Ama Musaddık hakkındaki esas şey onun özgürlüğü temsil etmesi-

dir. Onun zamanında konuşma özgürlüğü vardı, seçimler serbestti, insanlar istediklerini yaparlardı. İran'da bir vakitler demokrasinin olduğunu bize hatırlatıp durur. İşte bu yüzden hükümetimiz ondan korkuyor.”

Lale'ye geri döndüğümde bana yeniden 911 numaralı oda verildi. Musaddık'ın Ahmed Abad'daki evini ziyaret etmek istediğimi söylediğimde rehberim –İran'daki Amerikalı turistler bir rehber ile seyahat etmek zorundadır– hiç memnun kalmadı. Ben de bir taksi kiralayıp oraya gitmeyi planladım fakat rehber bunun imkânsız olduğunu söyledi. Bu bana çok acayip geldi çünkü Ahmed Abad herhangi bir askerî üsden ya da gizli yerleşimden çok çok uzaklarda bir çiftlik kasabasıdır. Yine de en meşhur yurttaşına ve tek mahpusuna koparılamaz bağlarla bağlıdır.

Darbenin yıldönümünden bir önceki gece, 18 Ağustos'da, rehberim mucizenin gerçekleştiği haberiyle geldi. Ona bu kadar zararsız bir yolculuğun niye bu kadar zor olduğunu sordum. Yüzündeki ifade bana şunu anlatıyordu: İran'ı daha iyi anlamış olsaydım böyle aptalca bir soruyu sormazdım.

“Üç sebepten dolayı çok zor,” diye açıkladı. “Birincisi, alışılmış bir yer değil. Turistler için yapılan programda yok. İkincisi, vizenizi alırken gideceğiniz yerler arasında Ahmed Abad'ı belirtmemişsiniz. Sizin talebinize uygun bir program yaptık ve bakanlığa onaylattık. Programa bağlı kalmalısınız. Üçüncüsü ise, böyle bir yeri ziyaret edebilmek için uygun vizeniz yok. Gazeteci vizeniz olsaydı her yere gidebilirdiniz ama turist vizesiyle gidemezsiniz. Çok zor ve çok karmaşık. Büyük bir mekanizma söz konusu, çalışır halde tutulması lazım.”

Kaşlarımı çattığımı görmüş olacak ki aceleyle ekledi, “Özel bir mecburiyet duymanıza gerek yok, turistlerimin hepsi için bunu yapardım.”

Ahmed Abad, Tahran'ın batısında arabayla bir saatte gidilen bir yer. Yolun büyük bir kısmı otoyol, daha sonra yol şeker pancarı ve arpa tarlalarının arasından devam ediyor. Yolunuzu gösteren hiçbir işaret yok, kasabaya geldiğinizi işaret eden bir

şey de yok. Şekerleme satılan küçük bir kulübe var sadece. Oraya vardığımda iki oğlan çocuğu gölgesinde oturmaktaydı.

Rehberime “Onlara Musaddık’ın kim olduğunu sor,” dedim. Sordu da. Çocuklar gülmeye başladı ve sanki biz geri zekâlıymışız gibi kafalarını salladılar.

“Petrol endüstrisini millileştirdi,” diye cevapladı biri. Diğeri ise güldü. Etkilenmiştim.

Ahmed Abad’ın içindeki yol yüksek tuğla duvarlarla çevrelenmiş bir yerleşimin kapısında son buldu. Kapıda herhangi bir isim yazılı değildi ama etrafa çarçabuk bir bakış attım ve kasabaya bu kadar hâkim başka bir yapı olmadığını fark ettim. Musaddık’ın evi bu olmalıydı. Kapıyı çaldım ve bekledim.

Bir iki dakika sonra genç bir kadın kapıyı açtı. Önümüzde iki tarafında palmiye ağaçlarının yer aldığı yedi metre kadar bir patika uzanıyordu. Ağaçların arasından iki katlı, tuğladan yapılmış güzel bir ev gördük. Kapılarının ve pencerelerinin etrafında yeşil çizgiler vardı.

On yıldan fazla bir süre Musaddık buradan çıkmamıştı. Aslında çıkabilirdi çünkü hapis cezası kasabayla sınırlıydı, ille de ev değildi. Ancak kapıdan dışarı çıktığı anda polisler aldıkları emir gereği onu takip edeceklerdi. Onlarla beraber dolaşmaktansa yalnızlığı tercih etti.

Bahçeler ve ağaçlıklar arasından geçen patikalarıyla yerleşim çok hoş bir yerdi. Esas ev lüks değilse de çok rahattı. Uzun hapisliği sırasında Musaddık burada boş oturmadı. Etraftaki tarlalarda çalışan iki yüz kadar köylüye nezaret etti, modern çiftlik aletlerinin kullanımı konusunda onları eğitti ve hatta şeker pancarı üretimini arttıran bir tasarı ile ödül bile aldı. Geleneksel olarak ailesinden çok sayıda doktor ve hukukçu çıkmıştı. Hukuku daha önce öğrenmiş olduğu için kendini tıp öğrenmeye adadı. Tıbbi metinler okudu ve yöresel kökleri kaynatarak sıtmaya karşı ilaç yaptı. Kasabalılar hastalandığında o tedavi etti. Çok ciddi olarak hastalananları ise bir not yazarak annesinin kurmuş olduğu Tahran’daki Necmiye Hastanesi’ne gönderdi. Küçük problemlerini bile ona götürdüler, o her zaman dikkatli ve cömertti.

Musaddık, uzun yalnızlık saatlerini çoğunlukla yukarı kat-taki kütüphanesinde geçirirdi. Eski meraklarına geri dönmüş-tü. Islâm felsefesi ve Montesquieu ile Rousseau gibi siyaset ku-ramcılarının çalışmalarını okurdu. Yemek pişirmek gibi yeni alanlara da merak saldı. Kızarmış yiyeceklerden tamamen uzak durdu, kaynamış ya da buharda pişmiş yiyecekleri yedi. Gözde kitaplarından biri, hâlâ da çalışma odasında durmakta olan, *Larousse Gastronomique*'di.

Kendi evinde yaşıyordu ama yine de hapis hayatının etkileri görülüyordu. Bu yıllarda sık sık hastalandı, ülserinden ve di-ğer rahatsızlıklardan çok çekti. Onu ziyaret eden akrabaları üzgün, moralsiz ve cesareti kırılmış olduğunu söylüyorlardı. Sadece gücünü kaybettiği için değil, İran hayâlleri sona erdiği için de şikâyetleniyordu. Ahmed Abad'da yaptığı işler moralini yükseltmeye yetmiyordu.

Hatıratında, "Gerçekte hapisteyim," diye yazmıştı. "Tüm ki-şisel özgürlüklerimden yoksun bir şekilde bu kasabaya hapse-dildim. Zamanımın çok yakında dolmasını ve bu varlığımdan kurtulmayı diliyorum."

Rehberim ve bana refakat eden bekçi, özellikle de haftason-ları, buraya düzenli olarak ziyaretçilerin geldiğini söyledi. Ama o gün, yani 19 Ağustos 1953'te hükümetinin devrilmesine se-bep olan darbenin kırk dokuzuncu yıldönümünde sadece biz vardık. Burada olabilmek için dünyanın yarısını katetmiştim.

Musaddık, 1952'nin Temmuzu'nda hükümetini savunurken öldürülenlerin gömüldüğü Tahran'daki İbni Babuye mezarlığı-na gömülmek istediğini vasiyet etmişti. Musaddık'ın mezarı-nın bir kutuplaşma merkezi haline geleceğinden korkan Şah Muhammed Rıza izin vermedi. Bunun üzerine akrabaları na-aşım törensiz bir biçimde Ahmed Abad'a gömmeye karar ver-diler. Gömüldüğü yere bir anıt, hatta bir mezar taşı bile dikil-mesini istememişti. İsteği yerine getirildi. Bir vakitler kendisi-nin yemek odası olan odanın altında yatmaktadır.

Halıyla kaplı olan oda küçük ama sevimliydi. Pencerelelerin-

den içeri güneş ışığı huzmeleri giriyordu. Yıllar içerisinde bir türbe havasına girmişti. Musaddık'ın naaşının gömüldüğü noktanın üzerinde kumaşlarla kaplı tahta bir masa vardı, üzerinde de iki şamdan ve bir Kuran. İranlı ziyaretçilerin çoğu kumaşı hafifçe elleyip Allah'ın affını ve merhametini dileyen dualar okurlardı.

Bu odanın duvarlarında Musaddık'm resimleri asılıdır. Bazıları yağlıboyadır, bazıları ise karakalem. Bir tanesi onu İran bayrağının önünde gösteren bir nakıştır. İpek iplikle konuşmasından bir alıntı işlenmiştir. "İranlı ve Müslüman olduğuma göre, İran'a ya da İslâm'a karşı olan her şeye karşıyım." Mahkemede kendisini canlı bir biçimde savunurken çekilmiş bir fotoğraf da vardır orada. Ev hapsinde, düşünceler içinde kaybolmuş bir fotoğraf daha. Benim en sevdiğim fotoğrafı, Philadelphia'da Özgürlük Çam'ında meşhur çatlağı işaret ederken çekilendir.

Bu oda Musaddık'ın yemeklerini yediği ve ziyaretçilerini kabul ettiği odadır. Orada çok uzun bir süre kaldım ve onun geçirdiği zamanları hayâl ettim. Sonunda bekçiye teşekkür ettim ve etrafta yürümek için izin istedim. İtiraz etmedi. Ağaçların gölgesinde gezindim ve Musaddık'ın karısına ait, artık kullanılmayan açık yeşil 1948 model bir Pontiac'm durduğu garaja göz attım.

Birkaç dakika sonra çok daha ilginç başka bir nesne dikkatimi çekti. Arkadaki duvara bir çift kocaman demir kapı yaslanmıştı. Heyecanlı başbakanlık yılları da dahil olmak üzere hayatının büyük bölümünü geçirdiği Tahran'daki evinden kurtarılan tek nesne buydu.

Bu kapı nasıl bir tarih görmüş geçirmişti! Musaddık'ı ülkesinin petrol endüstrisini millileştirme planından vazgeçirmek ya da değiştirmek için bu kapıdan İran'daki Britanya ve Amerika elçileri, Averell Harriman gibi özel görevliler sayısız defa geçmişti. Başarısızlıkla biten 1952 ayaklanması sırasında haydut kalabalıklar "Musaddık'a ölüm," diye bağırırken bu kapıyı gürültüyle sarsmışlardı. Aynı ayaklanmada, Musaddık gerideki duvarların arkasına aceleyle götürülürken Beyinsiz Şaban'ın

içinde olduğu bir cip şiddetle kapıya çarpmıştı. Altına yakın bir yerde büyük bir göçük vardı, herhalde bu çarpmadan kalmıştı.

Bir vakitler kapısı olduğu ev 19 Ağustos 1953 gecesini yakılıp harabeye çevrilmişti. Daha sonra apartman yapmak için enkaz buldozerlerle kaldırılmıştı. Geriye sadece kapısı kalmıştı. Bu yüzden kapının tarihi önemi vardı. Musaddık'ı bilenler ya da ölümünden sonraki yıllarda onu tanıyanlar için kapının manevi bir önemi vardı. Elimi kapıya yasladım ve uzun süre öylece kaldım.

Ahmed Abad'da Musaddık'ı tanıyan çok az kişi kalmıştı. İçlerinden biriyle, Ebulfethi Takrusta'yla, evin önündeki tozlu yolda karşılaştım. Arabasını tamir ediyordu. Kamyon şoförü ve çiftçiydi. Çok gençken Musaddık'ın evinde aşçı olarak çalışmıştı. Buralara neden geldiğimi söyleyince birden yüzü aydınlandı ve çay içip fıstık yemek için beni avlusuna davet etti. Biz asma çardağının altında oturmuş geçip giden günleri konuşurken kuşlar şarkı söylüyordu.

Kayıtlara göre Musaddık'ın birçok rahatsızlığı vardı. Üç yılını onun yaşındaki bir insan için hiç de iyi olmayan koşullarda hücrede geçirmişti. Bunlara rağmen, özellikle son yıllarında, Takrusta onun güçlü ve canlı olduğunu hatırlıyordu. Takrusta konuşmaya başlayınca hikâyeler birbirini takip etti. Musaddık, köylülere bedava ilaç dağıtılan bir eczane açmıştı, ihtiyacı olanlara borç vermişti, yazın buz saklayabilmek için yalıtımlı bir kulübe inşa ettirmişti, her Ramazan'da ve her yılbaşında çalışanlarına birer torba erzak dağıtmıştı.

“Musaddık alışılmış mülk sahiplerine benzemezdi.” dedi Takrusta. “Mülkünü bir hayır kurumu gibi idare etti. Yetiştirdiğinin çok büyük bir kısmını çalışanlarına geri verdi. Burada ki herkes onu severdi. Her türlü probleminde ona gidebilirdin ve o çaresine bakardı. En yüksek mevkideki insana da en yoksul işçiye de aynı şekilde davranırdı.

Yeni arkadaşım bir gün bana şunu anlattı: Bir köylü Musaddık'a gelir ve Savak ajanları tarafından alınıp merkeze götürüldüğünden, orada bir yandan dayak yerken bir yandan da Mu-

saddık'ın neler yaptığı, kimlerle konuştuğu hakkında sorgulandığından yakınıdır.

“Onu kızgın gördüğüm tek an buydu. Polis şefine telefon etti ve bağırarak derhal eve gelmesini söyledi. Polis şefi eve geldiğinde Musaddık onu duvara doğru itip bastonunu boğazına dayadı ve bağırmaya başladı: ‘Burada beni izlemek için varsın, başka insanları rahatsız etmeye hakkın yok. Eğer bir problemin varsa, bana, sadece bana gel! Bir daha sakın benim insanlarıma elini bile sürme!’ Söz konusu şahıs bir Savak görevlisiydi, hiç de iyi birisi değildi. Fakat bu olay olunca özür dilemeye, af dilenmeye başladı. Ondan sonra da, polis hiç yakınımıza gelmedi. Gardiyanın mahpustan ödü patlamıştı!”

Takrusta'nın ya da komşularının kendilerini diğer köylerdeki insanlardan farklı hissedip hissetmediklerini sorduğumda çok farklı hissettiklerini söyledi.

“Sadece farklı olduğumuzu *hissetmiyoruz*, farklıyız da,” dedi. “Musaddık'ın üzerimizdeki etkisinden dolayı farklıyız. Buraya çok uzaklardan ziyaretçiler gelir. Onlar herhangi bir köye gitmiyorlar. Böyle büyük bir adama sahip olmanın ayrıcalığı bizi gururlandırıyor. Önümüze koyduğu örneğe uygun davranmaya çalışıyoruz. Hayırseverlik, işbirliği, beraberlik, dayanışma duygularımız var. İhtiyaç içindeki insanlara elimizi uzatırız. Diğer köylerdeki insanlar bunu bilirler ve sorunları olduğunda bize gelirler, biz de onlara yardım ederiz. Musaddık'ı düşünmeden Ahmed Abad'ı düşünemezsiniz. O hem milletimizin babasıdır hem de köyümüzün. Onların Musaddık'ın hükümetini devirmiş olmaları gerçekten utanç verici.”

“Onlar”ın kim olduğunu sordum. Takrusta bir an durdu, pek kendinden emin değildi. Uzun bir süre gökyüzüne baktı, sonra usulca şöyle dedi:

“Ben basit ve eğitimsiz bir köylüyüm. ‘Onlar’ın kim olduğunu bilmiyorum. Her kimseler halkımızın özgür olmasını ve zenginleşmesini istemiyorlar.”

Bir saatten daha uzun bir süre konuştuk ve ev sahibim İran gelenekleri uyarınca beni yemeğe davet etti. Elimden geldiği kadar kibar bir biçimde davetini geri çevirdim, elini sıktım ve

çok çok teşekkür ettim. Ardından, bir süre amaçsız bir biçimde köyün içinde gezindim. Sonra, darbenin yıldönümü sebebiyle başka ziyaretçilerin gelip gelmediğini öğrenmek için evini kontrol ettim. Hiç kimse gelmemiştir. Musaddık'ın hayranlarının bir kısmı o gün bir toplantı düzenlemeyi düşünmüş ama birçoğunun çeşitli politik sebeplerden davası olduğu için yetkilileri kışkırtmayı göze alamamışlar.

1990'ların başında, özellikle de 1997'de reformcu Muhammed Hatemi başkan seçildikten sonra, İranlılar Musaddık'ı siyasi tartışmalarında sembol olarak kullandılar. Onu övenler ya da fotoğrafını taşıyanlar örtülü olarak İslâmi kurallara meydan okuyorlardı. İslâmi rejimin yerine demokratik bir cumhuriyet istemek kanunlara göre yasaktı ama Musaddık'ın mirasını övmek bunu yapmanın başka bir yoluydu. Gördüm ki, birçok İranlı hâlâ onun ismini özgürlük fikriyle birleştirmiş durumda.

Genç bir adam bana şöyle dedi: "Oo, o çok iyi bir önderdi. O iktidardayken ne istediğinizi söyleyebiliyordunuz. Bugün gibi değildi. Şah onu öldürdü, di mi?" Tam öyle değil, dedim. Ama bir bakıma evet, öyleydi.

İslâmi önderler Musaddık'ı ne yapacaklarını tam bilemiyorlar. Onun yenilgisini, İran'ın zalim yabancıların kurbanı olduğu şeklindeki kendi görüşlerinin bir ıspatı olarak görüyorlar. Ama laik ve liberal olduğu için de onu bir kahraman olarak bağırklarına basamıyorlar.

İran basını da 1953 darbesinin kırk dokuzuncu yıl dönümünü verirken bu çelişik duyguları yansıttı. Bir televizyon kanalı darbeyi lanetleyen bir belgesel yayınladı ama darbenin kurbanı olan Musaddık'ın adını anmadı. Hükümet yanlısı küçük bir öğrenci grubu bir zamanlar Amerikan büyükelçiliği olan binanın önünde gösteri yaptı ama onlar da "İran ulusunun düşmanı Büyük Şeytanın suçlarını" lanetlemekle yetindiler ve Musaddık'tan hiç bahsetmediler.

Tahran'ın on dört günlük gazetesinden sadece ikisi yıldönümünü hatırlatacak hikâyeler yayınladılar. Radikallerin sözcüsü

Intihab gazetesi darbeyi “Musaddık’a ve Kaşani”ye yapılmış olarak anlattı. Bu tarihin acayip bir biçimde yeniden yazılmasıydı. Kaşani’yi dış müdahalenin ajanlarından biri olarak değil, onun kurbanlarından biri olarak gösteriyordu. Makaleye göre, darbeden alınacak derslerden biri, İranlıların liderlerini desteklemelerinin gerekliliği idi çünkü hoşnutsuzluk sadece “Be-yaz Saray’daki savaş kışkırtıcılarının” işine yarıyordu.

İlimli bir gazete olan *Feridun Şayeste*’deki makale ise daha farklıydı. 19 Ağustos 1953’ü “despotizmin geri döndüğü” tarih olarak tanımlıyordu. Dikkatli bir biçimde Musaddık’ı övmekten olayı gayet iyi özetliyordu: “Darbe, İran’ın içinden ve dışından profesyoneller tarafından yürütüldü ve milyonlarca dolara mal oldu. Bazı insanların yazdığı ve söylediği gibi, darbeye Musaddık’a karşı olanların ve güven duymayanların sebep olduğu doğru değildir. Siyasi kariyerlerini Musaddık’a borçlu olan, iyi tanınmış bazı politikacıların Musaddık’tan kopması ve onun şöhretini lekelemeye çalışmaları ile darbe mümkün hale geldi. Bu suçlamaların kalıcı bir etkisi olmadı ve darbeyi izleyen yıllarda bu suçlamaları yapanlar da halkın saygısını tekrar kazanamadı.”

Tahran’da kaldığım sırada darbeye ilişkili binaları bulmaya çalıştım ama pek başarılı olamadım. Tahran o günden bu yana müthiş bir biçimde büyümüşü ve birçok büyük şehirde olduğu gibi büyümeyle beraber eski binalar da yıkılıp gitmişti. Kermit Roosevelt’in iş yaptığı ve yıllar sonra da Amerikalı rehinelere tutulduğu, şimdi boş olan Amerikan elçiliğinin önünden yavaşca geçtim. Dış duvarlara büyük harflerle sloganlar yazılmıştı. “Amerika’ya Gününü Göstereceğiz”, “ABD’nin Bizi Övdüğü Gün Yasa Gireriz.”

Musaddık’la ilişkili yerlerden Saad Abad Sarayını bulabildim. 1949’da sarayın önündeki çimenlikte üç gün boyunca oturmuş ve Şah’ın hileli seçimleri iptal etmesini talep etmişti. Sarayın içersinde Şah’la buluşmalarının gerçekleştiği odalar vardı. Bu buluşmalardan birinde 1952’deki o dramatik bayılma nöbeti meydana gelmişti. Saray artık ziyaretçilere açılmıştı. Giriş kapısına gelmeden önce şoföründen uzun araba yolu-

nun kenarında durmasını istedim. Hesaplarıma göre burası Kermit Roosevelt'in Şah'la yaptığı gizli görüşmeler sırasında durduğu yer olmalıydı. Şah'ın merdivenlerden aşağı inip karanlığın içinden geçerek Roosevelt'in yanındaki koltuğu oturuşunu gözümde canlandırdım.

İçerisi aşırı derecede süslüydü. Mermer, şahane ahşaplar, eski tablolar ve pahalı halılarla dekore edilmişti. Şah'ın özel kabul salonunu arayarak epey vakit geçirdim. Tahminime göre, zaferlerini kutlayıp birbirlerine iyi şanslar diledikleri gece Roosevelt'i bu salonda kabul etmişti. Yukarı kattaki geniş salon Şah'ın General Schwarzkopf'la toplantı yaptığı yer olabilirdi. Ama tabii ki bunları bana anlatabilecek kimse yoktu.

Musaddık ve onun rejimi hakkında İranlılarla konuşmam yasaklandıysa da sıradan insanlarla gündelik konuşmalarım sırasında çoğunun ona büyük saygı duyduğunu gördüm. Bir gün gelecek Ahmed Abad'daki evi dalgalar halinde İran'dan ve daha da ötelelerden gelenlerin ziyaret ettiği bir müze olacak. Oradayken bunu bekçiye söyledim ve o da bana, Musaddık'ın ailesinin tam da bunu arzu ettiğini söyledi.

"Musaddık'ın ailesi mi?" diye sordum. Londra'ya bir gidişimde İran'ı çetelere teslim eden kişinin torunu ile, Hidayet Metin-Defteri'yle karşılaşmıştım. Şimdi öğreniyordum ki başka bir torun, Mahmud Musaddık, vardı ve Tahran'ın ünlü bir hekimiydi. Ahmed Abad'daki evin bakımını, bekçinin kalacağı yeri ve maaşını o sağlıyordu. Bekçide telefon numarası yoktu fakat rehberimin yardımıyla Tahran'da yerini buldum. Kaldığım otelde akşam yemeği yemek için anlaştık.

Randevu saatimizden birkaç dakika önce 911 numaralı odamdan çıkıp aşağıya indim. Otelin ana girişinde bir saate yakın bekledim. Tam misafirimi kaçırdığımdan korkmaya başlamıştım ki içeri girdi. Nasıl birisi olduğu hakkında hiç fikrim yoktu ama görür görmez tanıdım. Uzun boylu ve kumraldı, güçlü ve kendinden emin bir hali vardı. En çarpıcı tarafı giysisiydi. İran'da hiç görmediğim şekilde giyinmişti, takım elbi-

sesi ve kravatu vardı. Yaklaştığımda kravatının Harvard'dan olduğunu gördüm. Sonradan anlaşıldı ki, sınıfının kırk beşinci yıl toplantısından yeni dönmüştü.

“Aslında her şey Averell Harriman'ın fikriydi,” diye anlattı. “Harriman'ın dedemle yaptığı birkaç toplantıda çevirmenlik yaptım. Bir gün üniversiteye nereye gitmek istediğimi sordu. İngiltere'de bir yere gideceğimi söyledim. Bana Birleşik Devletler'in daha iyi olduğunu söyledi. Ona Birleşik Devletler'de neresi diye sordum. Kendisi Yale'dendi ama hangi sebeple bilmiyorum, bana Harvard dedi. Böylece zamanı geldiğinde Harvard'a başvurduğum. Hepsi bu!”

Doktor Musaddık, beni dedesinin iktidarda olduğu günlere geri götürdü. Babası, başbakanın yanında özel doktoru olarak Birleşmiş Milletler için New York'a ve Adalet Divanı için Lahay'e gitmiş olan Gulam Hüseyin Musaddık'tan başkası değildi. Gulam Hüseyin Musaddık, biri hariç başbakanın beş çocuğu gibi, yıllar önce ölmüştü. Hayattaki tek çocuğu, ömrünün büyük bir kısmını İsviçre'deki bir ruh sağlığı hastanesinde geçiren kızı Mecid'di. Torunları ve torunlarının çocukları her tarafa dağılmıştı, çoğu politikayla ilgilenmiyordu. Doktor Musaddık, tıp dışında hiçbir şeyle ilgilenmediğini söyledi bana. Tek kamusal faaliyeti İran Doğurganlık ve Kısırlık Cemiyeti genel sekreterliği idi.

O gece Doktor Musaddık yalnız değildi. Yanında blucin ve beyaz t-shirt giymiş olan oğlu Ali vardı. Ali yirmilerinin ortasındaydı. Konuşmamızın büyük kısmı Başbakan Musaddık üzerineydi. Doktorda birçok hikâyeye ve anı vardı. Bazıları hüznünlüydü. Özellikle de Musaddık'ın zorunlu yalnızlığı sırasında ne kadar huysuz olduğuyla ilgili olanlar. Önemsiz hikâyeler bile onun hakkında öğreticiydi. Örneğin, Musaddık Kleenex kâğıt mendillerinin katlarını birbirinden ayırmış çünkü iki katlı kullanmanın gereksiz savurganlık olduğunu düşünürmüştü.

Doktorun hatırladıklarının birkaçının gerçekten tarihi değeri vardı. 1953 darbesinden birkaç hafta önce Washington'da İranlı bir diplomatın evinde verilen resepsiyona katıldığını anlattı. Bu resepsiyonda, CIA'nın gizli bordrosunda yer alan as-

keri ataşe Albay Abbas Ferzanegan'ın karısından Albay'm bir komploda görev aldığım ve çok yakında kabinede bakan olacağını duymuş. Mahmud Musaddık ertesi sabah bu bilgiyi dedesine telgraf olarak göndermiş.

“Darbeden sonra, ona telgrafımı alıp almadığını sordum. ‘Tabii ki aldım,’ dedi. Neden bununla ilgili bir şey yapmadığını sordum. Yapabileceği hiçbir şey olmadığını söyledi bana. Bu darbenin yaklaşmakta olduğunu biliyordum, dedi. Tek seçeneği kendisini destekleyenleri silahlandırıp iç savaşa çağırmaktı. İnandığı şeylerden vazgeçmek istemiyordu ama diğer alternatif söz konusu bile değildi.”

Biz konuşurken eski başbakanın torununun çocuğu Ali Musaddık dikkatle dinledi ama çok az konuştu. Tatlı servisi yapılırken onu konuşturmaya çalıştım. Akıcı bir İngilizceyle uluslararası ilişkiler okumakta olduğunu söyledi. Böyle bir soyağacı olan bu zeki genç için bundan daha uygun bir meslek olmazdı. Toplum hayatında bir kariyer hayâl ediyor muydu?

Bu soruyu sorduğumda baba-oğul Musaddık'lar birbirlerine baktılar. Belli ki aralarında bu konuyu tartışmışlardı, belki de defalarca. Cevabı beklerken doktor sessiz kaldı.

“Hayır, politikaya girmeyeceğim,” dedi Ali Musaddık. “Bunun riskinden korkuyorum. Kendime değil, aile adımıza gelecek bir tehlikeden korkuyorum. Bizim toplumumuz aileye dayanır. Nereye gitseniz insanlar önce kim olduğunuzu, kimin oğlu olduğunuzu sorar. Her yaptığınızın aileniz üzerinde etkisi olur. En ufak hatamız aile adımızı ve Başbakan Musaddık'ın adını lekeler. Ben de bir insanım, benim de herkes gibi hatalarım var. Gözlerden uzak kaldığım sürece sorun yok ama politikacı olursam benim hatalarım aileme, hatta ölenlere karşı bile kullanılır. Benim hayatım da babamınki gibi olacak. Tek istediğimiz ailemizin mirasını korumak. İnsanların Musaddık adıyla birleştirdiği onur, cömertlik ve diğer nitelikleri sürdürmek istiyoruz. Toplumsal hayat bana göre değil. Ailedeki diğer insanlara uyar mı onu da bilmiyorum. Çok çok büyük bir sorumluluk.”

Bölüm 1: İyi Akşamlar, Bay Roosevelt

15-19 Ağustos 1953 arasında geçen olayların hikâyesi, *New York Times*'da ve Associated Press'in haber dağıttığı, içlerinde *Chicago Tribune*'nin de olduğu gazetelerde çıktı. CIA'nın gizli hizmet tarihçesi (Service History) olan *Overthrow of Premier Mossadeq of Iran, Kasım 1952-Ağustos 1953* Donald M. Wilber tarafından yazıldı. Bunun bir özeti 16 Nisan 2000'de *New York Times*'da yayınlandı, dökümana www.nytimes.com adresinden ulaşılabilir. Kermit Roosevelt'in anıları: *Countercoup: The Struggle for Control of Iran* (New York: McGraw-Hill, 1979). Darbeye ilişkin diğer beyanların yer aldığı kaynaklar: Ambrose, Stephen ve Immerman, Richard H., *Ike's Spies: Eisenhower and the Intelligence Establishment* (Garden City, N.Y., 1981); Diba, Ferhat, *Mohammad Mossadegh: A Political Biography* (Londra: Croom Helm, 1986); Dorril, Stephen, *M116: Inside the Covert World of Her Majesty's Secret Intelligence Service* (New York: Free Press, 2000); Elm, Mustafa, *Oil, Power and Principle: Iran's Oil Nationalization and Its Aftermath* (Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 1992); Gasiorowski, Mark J., *Foreign Policy and the Shah: Building a Client State in Iran* (Ithaca, N.Y.: Cornell University, 1991); Goode, James F., *The United States and Iran: In the Shadow of Mussadiq* (New York: St. Martin's, 1997); Katouzian, Homa, *Mussadiq and the Struggle for Power in Iran* (Londra: I. B. Tauris, 1999); Mosley, Leonard, *Power Play* (Baltimore: Penguin, 1974); Prados, John, *Presidents' Secret Wars: CIA and Pentagon Covert Operations since World War II* (New York: William Morrow, 1986); Woodhouse, C.M., *Something Ventured* (Londra: Granada, 1982); ve Zabih, Sepehr, *The Mossadegh Era: Roots of the Iranian Revolution* (Chicago: Lake View Press, 1982); makaleler, Abrahamian, Ervand, "The 1953 Coup in Iran," *Science & Society* içinde, cilt. 65, na. 2 (Yaz 2001); Gasiorowski, Mark J., "The 1953 Coup d'Etat in Iran" in *International Journal of Middle East Studies* içinde, no. 19 (1987); Louis, William Roger, "Britain and the Overthrow of the Mossadeq Government", Gasiorowski, Mark J., and Byrne, Malcolm

(eds.), *Mohammad Mossadeq and the 1953 Coup in Iran* (Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 2003) içinde; aynı sayıda, Gasirowski, Mark J., "The 1953 Coup d'Etat Against Mossadegh" ve Love, Kennett, *The American Role in the Pahlavi Restoration on August 19, 1953* (basılmamış), Allen Dulles Paper, Princeton University (1960); ve iki video, History Channel, *Anatomy of a Coup: The CIA in Iran*, Catalogue No. AAE-43021; ve *Mossadegh*, Iranian Movies (www.iranianmovies.com), Tape No. 3313.

- Musaddık İran petrolünde kızardı: *Frankfurter Neue Presse*, 17 Ekim 1952.
- Woodhouse komünist tehdidin altını çizdi: Woodhouse, C.M., *a.g.y.*, s. 117.
- Roosevelt üzerine Philby: Roosevelt, *a.g.y.*, s. 110.
- Sınırı geçerken Roosevelt'in hissettikleri: Roosevelt, *a.g.e.* s. 138-40.
- Roosevelt tenis oynarken: Roosevelt, *a.g.e.*, s. 154.
- Zahidi 100,000 dolardan fazla alıyor: *Service History*, s. B2; ve Gasirowski, Mark J., "The 1953 Coup d'Etat Against Mossadegh", Gasirowski ve Byrne, *a.g.y.*
- CIA'nın etkilemek istediği gruplar, *Service History*, *a.g.e.* s. 7.
- Cottam'ın İran basını hakkında söyledikleri: *Anatomy of a Coup* (video), *a.g.y.*
- Şah karar vermekten nefret ediyor: Falle, Sam, *My Lucky Life in War, Revolution, Peace and Diplomacy* (Lewes, Sussex: Book Guild, 1996), s. 80,
- Şah Eşref'i dışarı gönderdi: *Foreign Relations of the United States 1952-1954, Volume X, Iran 1951-1954*, (Washington, D.C.: Government Printing Office, 1989), s. 675.
- Eşref'in gözleri parladı: Dorril, *a.g.y.*, s. 586.
- Eşref'in Şah'la buluşması: *Service History*, *a.g.y.*, s. 24.
- Schwarzkopf çantalar dolusu para getiriyor: Mosley, *a.g.y.*, s. 216-219; ve Roosevelt, *a.g.y.*, s. 147.
- CIA Şah'a gizli görev veriyor: *Service History*, *a.g.y.*, s. 25 ve Katouzian, *a.g.y.*, s. 39-40.
- Schwarzkopf Şah'la buluyor: *Service History*, *a.g.y.*, s. 29.
- Roosevelt Şah'la buluşmanın gerekli olduğunu düşündü: Roosevelt, *a.g.y.*, s. 149.
- Roosevelt konuşma yetkisi aldı: Roosevelt, *a.g.e.*, s. 154.
- Roosevelt'in giysisi: Roosevelt, *a.g.e.*, s. 155.
- Roosevelt'in Şah'la ilk buluşması: Roosevelt, *a.g.e.*, s. 156-157.
- Roosevelt Şah'a Birleşik Devletler'in ikinci bir Kore'yi kabul etmeyeceğini söylüyor: *Service History*, *a.g.y.*, s. 33-34.
- Roosevelt arabada ajanlarla buluşuyor: Roosevelt, *a.g.y.*, s. 162.
- Roosevelt'in Şah'la sonraki buluşmaları: Roosevelt, *a.g.e.*, s. 163-166.
- Şah'ın inatçı kararsızlığı: *Service History*, *a.g.y.*, s. 35.
- Şah Bağdat'a uçacak: Roosevelt, *a.g.y.*, s. 161.
- Eisenhower'dan sahte mesaj: Roosevelt, *a.g.e.*, s. 168.
- Fermanlar geliyor: Roosevelt, *a.g.e.*, s. 170-171.
- Zaman yavaşça geçti: Roosevelt, *a.g.e.*, s. 171.
- Darbe hazırlıkları üzerine CIA raporu: *Service History*, *a.g.y.*, s. 36-38.
- Beklemekten başka yapacak bir şey yok: *Service History*, *a.g.y.*, s. 38.

“Şans Kadın Ol”: Roosevelt, a.g.y., s. 172.

Roosevelt Riyahi'nin evinin önünden geçer: Roosevelt, a.g.e., s. 172.

Şah iş arayacak: *Foreign Relations of the United States 1952-1954, Volume X, a.g.y., s. 747.*

Roosevelt'in ümitleri tükendi: Roosevelt, a.g.y., s. 173.

Waller telgrafı: Oxford'da yapılan konferansta Waller'in yorumları, İngiltere, 10 Haziran 2002.

Fatımî'nin konuşması: *New York Times*, 17 Ağustos, 1953.

Bölüm 2: Lanet Olsun Böyle Kadere

Firdevsi'nin feryadı: Mackey, Sandra, *The Iranians: Persia, Islam and the Soul of a Nation* (New York: Plume, 1996), s. 62.

Gizli İmam: Tabatai, Allame Seyid Muhammed Hüseyin, *Shi'ite Islam* (Albany: State University of New York, 1977), s. 214.

Şiiler hakkında Fischer: Fischer, Michael M.J., *Iran: From Religious Dispute to Revolution* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980) s. 24-27.

İsmail'in savaş çılığı: Mottadeh, Roy, *The Mantle of the Prophet: Religion and Politics in Iran* (New York: Pantheon, 1985), s. 173.

İsmail Şiiliği kabul ediyor: Arjomand, Said Amir, *The Shadow of God and the Hidden Imam* (Chicago: University of Chicago Press, 1984), s. 109.

İsfahan hakkında modern yazarlar: *Nagel Encyclopedia Guide*, Arapçadan aktarılmış, Gulam Hüseyin, *İsfahan* (Tahran: Farhangsara, 1996), s. 1.

Kaçarlar hakkında Curzon'un görüşleri: Ghods, M. Rıza, *Iran in the Twentieth Century: A Political History* (Boulder, Colo.: Lynne Rienner, 1989), s. 2.

Bölüm 3: Milletın Kanınının Son Damlası

Reuter imtiyazı üzerine Curzon: Curzon, George Nathaniel, *Persia and the Persian Question, Cilt. 1* (Londra: Longmans, Green and Co., 1892), s. 480.

Tütün ayaklanması ve fetva: Afary, Janet, *The Iranian Constitutional Revolution, 1906-1911: Grassroots Democracy, Social Democracy, and the Origins of Feminism* (New York: Columbia University Press, 1996), s. 29-33.

Şah yarım milyon pound borç alır: Keddie, Nikki, *Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1981), s. 67.

D'Arcy imtiyazı: Ferrier, R.W., *The History of the British Petroleum Company, Cilt. 1: The Developing Years 1901-1932* (Londra: Cambridge University Press, 1982), s. 42.

Ulusal birlik talebi: Martin, Vanessa, *Islam and Modernism: The Iranian Revolution of 1906* (Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 1989), s. 74.

Britanya elçisi bastı kabul ediyor: Afary, a.g.y., s. 55.

Meclisin karar vermesi lazım: Martin, a.g.e., s. 99.

Britanyalı diplomat: Martin, a.g.e., s. 199.

- Peygamber'in kanunlarını atma: Martin, *a.g.e.*, s. 125.
- Anayasal devlet tavsiye edilemez: Martin, *a.g.e.*, s. 114.
- İslâm'ın yıkılışı: Martin, *a.g.e.*, s. 62.
- Baştan çıkarıcı iki kelime: Martin, *a.g.e.*, s. 128.
- Dar görüşlülüğe karşı açıklık: Mackey, *a.g.y.*, s. 136.
- Kuran'ı isteriz: Mackey, *a.g.e.*, s. 152.
- Yaşam ile ölüm arasında bir yerde; Bayat, Mangol, *Iran's First Revolution: Shi'ism and the Constitutional Revolution of 1905-06* (New York: Oxford University Press, 1991), s. 244.
- Periler ülkesinden gelen ödül: Churchill, Winston, *The World Crisis 1911-1914* (New York: Charles Scribner's Sons, 1923), s. 134.
- İran'ın önemi hakkında Curzon: *Documents on British Foreign Policy 1919-1939, First Series, Vol. IV* (Londra: Government Printing Press), s. 1119-1121.
- Sıkıntılar içinde Rıza Han: Farmanfarmaian, Manucher ve Farmanfarmaian, Roxane, *Blood and Oil: Inside the Shah's Iran* (New York: Modern Library, 1999), s. 115.
- Rıza'nın konuşması: Lenczowski, George, *Iran Under the Pahlavis* (Stanford, Calif.: Hoover Institute, 1978) içinde Elwell-Sutton, L.P., "Reza Shah the Great: Founder of the Pahlavi Dynasty", s. 18.
- Britanyalı görevlilerin işe karışması: Katouzian, Homa, *a.g.y.*, s. 16-17.
- İran hakkında Nicholson: Ferrier, *a.g.y.*, s. 589.
- Horasan katliamı: Mackey, *a.g.y.*, s. 182.
- Hamadan fırıncısı: Yazarın İran'da yaptığı görüşmeler, 2002.
- Rıza'nın emriyle geri gönderilen mektup: Mackey, *a.g.y.*, s. 178.
- Rıza İran'ın en büyük toprak sahibi: Mackey, *a.g.y.*, s. 173.
- İran'daki yegane hırsız: Ghods, *a.g.y.*, s. 93.
- İran'la Almanya'nın ortak çıkarları hakkında gazeteler: Ghods, *a.g.e.*, s. 166.
- Müttefik dörtlü: Goode, James F., *The United States and Iran: I. the Shadow of Mus-sadiq* (New York: St. Martin's, 1997), s. 9-10.

Bölüm 4: Petrol Dalgası

- Çaresiz kitleler: Longhurst, Henry, *Adventure in Oil: The Story of British Petroleum* (Londra, Sidgwick and Jackson, 1959), s. 21.
- Petrollü bölgeler: Longhurst, *a.g.e.*, s. 17.
- Büyük çocuk Şah Ahmed: Yergin, Daniel, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power* (New York: Simon and Schuster, 1991), s. 136.
- Reynolds'a telgraf: Longhurst, *a.g.y.*, s. 31.
- Üstatlık bizzat ödüllü: Churchill, *a.g.y.*, s. 136.
- Güneş, çamur ve sinekler: Longhurst, *a.g.y.*, s. 45.
- Petrol dalgası hakkında Curzon: *London Times*, 22 Kasım 1918.
- Abadan'da üretim artışı: Heiss, Mary Ann, *Empire and Nationhood: The United States, Great Britain, and Iranian Oil, 1950-1954* (New York: Columbia University Press, 1997), s. 6.

1920'deki imtiyaz ödemesi: Heiss, *a.g.e.*, s. 6.

Rıza kayıtları yakıyor: Elm, *a.g.y.*, s. 31.

Cadman Rıza'nın tahta geçme törenine katıldı: Bill, James A., *The Eagle and the Lion: The Tragedy of American-Iranian Relations* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1988), s. 59.

1933 petrol anlaşmasının şartları: Heiss, *a.g.y.*, s. 13.

Cadman'ın telgrafı: Longhurst, *a.g.y.*, s. 78.

Abadan'da grev: Farmanfarmaian, *a.g.y.*, s. 186.

Petrol üretiminde 1940'lardaki artış: Bamber, J.H., *The History of the British Petroleum Company: Vol. II: The Anglo-Iranian Years, 1928-1954* (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1994), s. 242.

Genç Musaddık'ın takdir toplaması: Katouzian, *a.g.y.*, s. 1.

Anglo-Persian Anlaşmasına Musaddık'ın tepkisi: Katouzian, *a.g.e.*, s. 13.

Kuzeninın Musaddık hakkındaki görüşleri: Farmanfarmaian, *a.g.y.*, s. 166-170.

Boyun eğdirme hayırlı olsaydı: Bill, James A. ve Louis, William Roger (eds.), *Musaddiq, Iranian Nationalism, and Oil* (Londra: I. B. Tauris, 1988) içinde Azimi, Fahreddin, "The Reconciliation of Politics and Ethics, Nationalism and Democracy: An Overview of the Political Career of Dr. Mohammad Musaddiq". s. 50.

Başımı kesin: Katouzian, *a.g.y.*, s. 25.

Musaddık hapsedildi Katouzian, *a.g.e.*, s. 33.

Bölüm 5: Efendisinin Emirleri

(FO kısaltması Britanya Dışişler Ofisinin çok sayıda dökümanı için kullanılmıştır.) Şah'ın işleri: Forbis, William H., *Fall of the Peacock Throne: The Story Of Iran* (New York: Harper and Row, 1980), s. 53.

Tek yönlü yoldaki şoför: Arfa, Hasan, *Under Five Shahs* (New York: William Morrow, 1965), s. 305.

Şah Rıza'nın halefi: Farmanfarmaian, *a.g.y.*, s. 141-142 ve Katouzian, s. 39-40.

General Schwarzkopf'un geçmişi: Schwarzkopf, H. Norman, *It Doesn't Take a Hero* (New York: Bantam, 1992), s. 3-4.

Anglo-Iranian'ın 1947'deki kârı ve İran'ın payı: Farmanfarmaian, *a.g.y.*, s. 212.

Abadan'da şartlar: Farmanfarmaian, *a.g.e.*, s. 184-185.

Britanyalıların hayat standartları hakkında Bevin: Yergin, *a.g.y.*, s. 427.

Fraser Ek Anlaşmayı teklif eder: Heiss, *a.g.y.*, s. 7.

Britanya bütün dünyayı istiyor: Elm, *a.g.y.*, s. 55.

İskenderi'nin petrolü millileştirme tehdidi: Katouzian, *a.g.y.*, s. 67-68.

Şah'ın Birleşik Devletler ziyareti: Bill, *a.g.y.*, s. 40.

Ziyaret iyi gitmedi: McGhee, George, *Envoy to the Middle World: Adventures in Diplomacy* (New York: Harper and Row, 1983), s. 66-71.

Zincirleme münasebetler: Alexander, Yonah ve Nanes, Allen (eds.), *The United States and Iran: A Documentary History* (Frederick, Md.: Alethia Books, 1980), s. 208.

Emirleri yerine getirme eğilimi yok: FO 371/91448, Elm, *a.g.y.*, s. 63.

Britanyalılar asabi vekilleri ele alıyor: FO 371/91512.

Şarug'un rolü: Elm, *a.g.y.*, s. 70.

Petrol komitesinin çalışmaları: Farmanfarmaian, *a.g.y.*, s. 241-242.

Yabancıların boyunduruğunda Kaşani: Cottam, Richard W., *Nationalism in Iran* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1979), s. 152.

Musaddık Razmara'yı rezil olmaması için uyarıyor: Elm, *a.g.y.*, s. 71.

Northcroft milliyetçilerin önemsiz olduğunu söylüyor: Elm, *a.g.y.*, s. 74'te FO 371/91524.

Fatih'in Elkington'a mektubu: Elm, *a.g.e.*, s. 75-76.

Britanya'nın insanlığa büyük hizmeti: Elm, *a.g.e.*, s. 79.

Shepherd meselenin esasını yazdı: Elm, *a.g.y.*, s. 80.

Razmara'nın katledilişi: Cottam, *a.g.y.*, s. 151.

Musaddık muhafızların etkinliğinden şüphe duyuyor: Katouzian, *a.g.y.*, s. 83.

Colt kurşunu hakkında albayın yazdıkları: Katouzian, *a.g.e.*, s. 84.

Şah ve Ala'ya Shepherd'in mesajı ve Ala'nın cevabı: Elm, *a.g.y.*, s. 81-82.

Morrison'un İran ısrarı: Elm, *a.g.y.*, s. 83.

Tipik Pers nitelikleri: Goode, *a.g.y.*, s. 24.

Dışişleri Ofisinin stratejisi: Elm, *a.g.y.*, s. 84.

Britanya'nın İmami'ye ödemeleri: Dorril, *a.g.y.*, s. 573.

Bölüm 6: Her Yerde Görünmez Düşmanlar

CIA'nın emri: Etzold, Thomas H., ve Gaddis, John Lewis, *Containment: Documents on American Policy and Strategy, 1945-1950* (New York: Columbia University Press, 1978) içinde NSC 10/2, "National Security Council Directive on Office of Special Projects", s. 125-128.

NSC-68: *Foreign Relations of the United States, 1950, Cilt I*, s. 237-292.

Truman İran'ın önemine işaret ediyor: Gasiorowski ve Byrne, *a.g.y.* içinde Byrne, Malcolm, "The Evolution of U.S. Policy Toward Iran After World War II"den alıntı, George M. Elsey'in Truman'la konuşması, 26 Haziran 1950.

Amerikan Lafayet'i olarak Baskerville: Bill, James A., *a.g.y.*, s. 17.

Amerikan katkısı: Farman Farmaian, Sattareh, *Daughter of Persia: A Woman's Journey From Her Father's Harem Through the Islamic Revolution* (New York: Anchor, 1992) s. 56-57.

Amerika'da sınırsız güven: Cottam, Richard W., *Iran and the United States: A Cold War Case Study* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1988), s. 39.

McGhee Şah'ın planlarını gösterişli buluyor: McGhee, *a.g.y.*, s. 69.

Kasa boş: McGhee, *a.g.e.*, s. 320.

Funkhouser raporu: *Foreign Relations of the United States, 1950, Cilt V*, s. 76-96. Bir peni fazla: Bill, *a.g.y.*, s. 72.

Fergusson raporu: Gasiorowski ve Byrne, *a.g.y.* içinde Louis, William Roger, "Britain and the Overthrow of the Mossadeq Government".

İstanbul'da McGhee ile toplantı: *Foreign Relations of the United States, 1951, Cilt V*, s. 60-71.

- Millileştirme hakkında Bevin: Bill ve Louis, *a.g.y.*, s. 6.
- McGhee Şah'la buluşuyor: McGhee, *a.g.e.*, s. 326-328.
- McGhee Shepherd'la buluşuyor: McGhee, *a.g.y.*, s. 326.
- Washington'daki toplantılar: *Foreign Relations of the United States 1952-1954, Cilt X, a.g.y.*, s. 37-42: ayrıca McGhee, *a.g.y.*, s. 335.
- Tahran radyosu yayını: Goode, *a.g.y.*, s. 31.
- Morrison Frank'a telgraf çekiyor: Elm, *a.g.y.*, s. 112'de alıntı FO 371/91535.
- Musaddık hakkında Acheson: Chase, James, *Acheson: The Secretary of State Who Created the American World* (New York: Simon ve Schuster, 1998), s. 353.
- New York Times*'da Musaddık tasviri: 7 Mayıs 1951.
- Dışişleri İran'ın hükûmetlik haklarını tanıyor: Alexander ve Nanes, *a.g.y.*, s. 216.
- Morrison kızıyor: Elm, *a.g.y.*, s. 17'de alıntı FO 371/91535.
- Morrison'un Acheson'a mesajı: *Science and Society, a.g.y.*, Abrahamian makalesinde alıntı FO 371/91471.
- Truman'la Attlee'nin mesaj alışverişi: *Foreign Relations of the United States 1952-1954, Cilt X a.g.y.*, s. 59-63.
- Millileştirme hakkında Grady: *Wall Street Journal*, 9 Haziran 1951.
- Jackson'ın önerisi: Elm, *a.g.y.*, s. 115-116.
- Britanya mülkiyetindeki İran petrolü: *Security Council Official Records*, 559. Toplantı, 1 Ekim 1951, s. 11.
- Dizlerinin üstünde sürünerek gelecekler: *New York Herald Tribune*, 15 Temmuz 1951.
- Sonsuza kadar İran'da kalma hakkında Drake: *Mossadegh* (video)'da görüşme, *a.g.y.*
- Avam Kamarasında Morrison: Elm, *a.g.y.*, s. 89.
- Patrick Hurley'in tanıklığı: *Baltimore Sun*, 21 Haziran 1951.
- Musaddık hakkında Britanya basını: *Science and Society, a.g.y.*'de Abrahamian makalesi.
- Washington Post* zayıf bir devlet görüyor: 7 Nisan 1951.
- Amerikalı vatanseverlerle Musaddık karşılaştırması: *New York Times*, 8 Kasım 1951.
- McGhee hakkında *Chicago Daily News*: 30 Haziran 1951.
- Anglo-İranean hakkında Leggett: Elm, *a.g.y.*, s. 90'da alıntı FO 371/91522.
- Anglo-İranean hakkında Younger: Sampson, Anthony, *The Seven Sisters: The Great Oil Companies and the World They Made* (New York: Viking, 1975) s. 120.
- Morrison hakkında Mountbatten: Elm, *a.g.y.*, s. 90-91.
- Çalışma ataşesinin Abadan raporu: Elm, *a.g.e.*, s. 103'te alıntı FO 371/91628.
- Jerusalem Post*: Elm, *a.g.e.*, s. 103-104'te alıntı 6 Temmuz 1951 tarihli *Post* makalesinden FO 371/91628.
- Britanyalı teknisyenlere Musaddık'ın ricası: Elm, *a.g.y.*, s. 118.
- Gizli Britanya dökümanları: Elm, *a.g.y.*, s. 120.
- Köpeklere verin: Elm, *a.g.y.*, s. 121.

- National Security Council raporu: *Foreign Relations of the United States 1952-1954*, Cilt X, a.g.y., s. 71-76'da NSC 107/2.
- Musaddık'ın Truman'a mektubu: *Foreign Relations of the United States 1952-1954*, Cilt X, a.g.y., s. 77-79.
- Grady'nin telgrafı: *Foreign Relations of the United States 1952-1954*, Cilt X, a.g.y., s. 79-81.
- Shepherd Musaddık'ı uzaklaştırmak istiyor: Heiss, a.g.y. s. 94'te yer alan FO 371/91582.
- Lahey'de İranlı bakan: *New York Times*, 6 Temmuz 1951.
- Truman'ın Musaddık'a yazdığı mektup: Alexander ve Nanes, a.g.y., s. 218-219.
- Morrison Harriman'ın görevine karşı çıkıyor: *Foreign Relations of the United States 1952-1954*, Cilt X, a.g.y., s. 82-84.
- Morrison ve Shepherd hakkında Acheson'ın görüşü: Abrams, Rudy, *Spanning the Century: The Life of W. Averell Harriman, 1891-1986* (New York: Morrow, 1992), s. 470.
- Shepherd Harriman'm görevine karşı çıkıyor: *New York Herald Tribune*, 13 Temmuz 1951.
- Dışişleri Ofisi Shepherd'dan özür dilemesini istiyor: Elm, a.g.y., s. 126-127'de aktarılan FO 371/91562.
- Grady Harriman heyetini kabul etmesi için Musaddık'ı zorlamalı: *Foreign Relations of the United States 1952-1954*, Cilt X, a.g.y., s. 88.

Bölüm 7: Siz Onların Ne Şeytan Olduğunu Bilmezsiniz

- Musaddık Harriman'a Britanyalıları tanımadığını söylüyor: Walters, Vernon A., *Silent Missions* (New York: Doubleday, 1978), s. 242.
- Musaddık torununu İngiliz okuluna gönderiyor: Walters, a.g.e., s. 253.
- Harriman Musaddık'ın sert ve takıntılı olduğunu düşünüyor: *Foreign Relations of the United States 1952-1954*, Cilt X, a.g.y., s. 94.
- Harriman'ın Musaddık hakkında izlenimleri: Abramson, Rudy, a.g.y., s. 472.
- Yabancı etkisi hakkında Musaddık ve "Tant pis pour nous": Walters, a.g.y., s. 251-252.
- Musaddık'ın pazarlık tarzı hakkında Walters: Walters, a.g.e., s. 250.
- Walters Musaddık'ı Jimmy Durante'la kıyaslıyor: Walters, a.g.y., s. 248.
- Walters'in çevirileri: Walters, a.g.e., s. 253-254.
- Kurnaz ve şeytan Britanyalı hakkında Musaddık: Walters, a.g.e., s. 247.
- Levy'nin konuşması: *New York Times*, 7 Ekim 1951.
- Harriman basın toplantısında başarısız oldu: Abramson, a.g.y., s. 473.
- Harriman Kaşani'yle buluşuyor: Abramson, a.g.y., s. 474-475; ve Walters a.g.e., s. 255.
- Anglo-Iranian'ın yönetimi hakkında Harriman'ın telgrafı: Abramson, a.g.y., s. 476.
- Britanyalılar millileştirmeyi kabul ederse Musaddık pazarlığa razı oluyor: Abramson, a.g.y., s. 476.
- Stokes'a talimatlar: Elm, a.g.y., s. 134'te alıntı FO 371/91575.

- Boşanma hakkında Musaddık ve Stokes: Elm, a.g.y., s. 135'te alıntı FO 371/91577.
- Stokes önerileri fazla şeffaf buluyor: Elm, a.g.y., s. 137'te alıntı FO 371/91578.
- Stokes'un Abadan gezisi: Elm, a.g.y., s. 136'da alıntı FO 371/91580.
- Abadan'daki koşullar karşısında Harriman sarsılır: Abramson, a.g.y., s. 479.
- Britanya'nın işbirliği yapmaması Harriman'ın görevini tehlikeye düşürüyor: *Foreign Relations of the United States 1952-1954, Cilt X, a.g.y., s. 103.*
- Harriman'm seyahati: Walters, a.g.y., s. 257.
- Stokes daha fazla imtiyaz teklif edilmemesini söylüyor: Elm, a.g.y., s. 141'de alıntı FO 371/91579.
- Sonuç bir hiç: *Newsweek*, 3 Eylül 1951.
- Attle-Truman mesajlaşması: Goode, a.g.y., s. 43.
- Walters bu görevin diğerlerinden farklı olduğunu hatırlıyor: Walters, a.g.y., s. 263.
- Franks Britanya askerlerinin istikrar kazandıracığını söylüyor: *Foreign Relations of the United States 1950, Cilt V, a.g.y., s. 233-237.*
- Bolton doğrudan müdahale öneriyor: Elm, a.g.y., s. 156'da alıntı FO 371/91525.
- Shinwell kuyruklarının kapıya sıkıştırılamayacağını söylüyor: Elm, a.g.e., s. 157.
- Britanya Abadan'a Afrikalıları getirebilir: Elm, a.g.y., s. 160.
- Abadan'ı istila planları: Elm, a.g.y., s. 155-168 ve Goode, a.g.y., s. 33.
- Köhnellik ve kasvet hakkında Lord Fraser: Elm, a.g.y., s. 162.
- Gifford Acheson'a istila planını anlatıyor: *Foreign Relations of the United States 1952-1954, Cilt X, a.g.y., s. 54-55.*
- Acheson Franks'ı istila için uyarıyor: Elm, a.g.y., s. 158'da alıntı FO 371/91534.
- Wall Street Journal* tehditler konusunda feryat ediyor: 7 Nisan 1951.
- Philadelphia Inquirer*'ın Üçüncü Dünya Savaşı uyarısı: 28 Ağustos 1951.
- Howard K. Smith'in açıklaması: 20 Mayıs 1951, Elm, a.g.y., s. 159'da alıntı FO 371/91538.
- Musaddık'ın fanatizmi hakkında Morrison: Morrison, Herbert, *An Autobiography* (Londra: Odhams, 1960), s. 281.
- Acheson feci sonuçlar hakkında uyarıyor: Elm, a.g.y., s. 165.
- Attlee kabineye istilanın olmayacağını söylüyor: Elm, a.g.y., s. 166-167.
- Lambton Dışişleri Ofisine propaganda hakkında tavsiyelerde bulunuyor: Gasiorowski ve Byrne, a.g.y.'de Louis makalesi.
- Zaehner yüksek düşüncelerle seviyesiz hayatı birleştiriyor: Louis makalesi, a.g.e.
- İranlılarla işbirliğinin eksikliği hakkında Drake: *Mossadegh* (video)'da görüşme, a.g.y.
- Britanya petrol uzmanlarının İran'a gidişini engelliyor: Elm, a.g.y., s. 148-150.
- Dışişleri Ofisi ilan bastırıyor: Elm, a.g.e., s. 146'da FO 371/91613.
- Mason telgrafları ele geçiriyor: Elm, a.g.e., s. 146-147.
- Grady'nin güçlü kişiliği hakkında Acheson: Acheson, Dean, *Present at the Creation: My Years at the State Department* (New York: Norton, 1969), s. 224.
- Henderson Musaddık'ın deli olduğunu düşünüyor: Heiss, a.g.y., s. 180.
- Grady uyarıyor: *London Daily Standard*, 15 Ekim 1951.

Acheson B.M. tartışmasına karşı Morrison'u uyarıyor: *Foreign Relations of the United States 1952-1954, Cilt X, a.g.y.*, s. 201.

Morrison'la toplantı hakkında Gifford: *Foreign Relations of the United States 1952-1954, Cilt X, a.g.y.*, s. 205.

Bölüm 8: Gayet Kurnaz İhtiyar Bir Adam

Musaddık yükselen milliyetçiliğin sembolüdür: *New York Times*, 9 Ekim 1951.

Mossy hakkında *Daily News: Newsweek*, 15 Ağustos 1953.

New York'a vardığında Musaddık'ın verdiği mesaj: *New York Times*, 9 Ekim 1951.

Musaddık hakkında *Newsweek*: 15 Ağustos 1953.

Jebb konuyu Güvenlik Konseyine getiriyor: *Güvenlik Konseyi Resmî Kayıtları*, 559. toplantı 1 Ekim 1951.

Terk edilmiş Abadan hakkında *New York Times*: 19 Ekim 1951.

Jebb Musaddık'a fazla derin düşünmemesini söylüyor: *Güvenlik Konseyi Resmî Kayıtları*, 560. toplantı, 15 Ekim 1951.

Musaddık'ın Güvenlik Konseyindeki konuşması: *Güvenlik Konseyi Resmî Kayıtları*, a.g.e.

Britanya-İran kardeşliği hakkında Musaddık ve Jebb: Goode, a.g.y., s. 57.

Liyakat hakkında McGhee: McGhee, a.g.y., s. 93.

Churchill Liverpool'da: *London Times*, 3 Ekim 1951.

Güvenlik Konseyi toplantısının ikinci günü: *Güvenlik Konseyi Resmî Kayıtları*, 561. toplantı, 16 Ekim 1951.

Üçüncü gün: *Güvenlik Konseyi Resmî Kayıtları*, 562. toplantı, 17 Ekim 1951.

Reston'ın sütunu: *New York Times*, 18 Ekim 1951.

Truman Musaddık raporunu alıyor: *White House Declassified Documents* (Washington: Government Printing Office, 1975), Doc. 780.

Britanyalıların Musaddık'a yakıştırdığı sıfatlar: *Science & Society*, a.g.y.'de Abrahamian makalesi.

Musaddık Union İstasyonuna varıyor: Acheson, a.g.y., s. 503-504.

Musaddık Truman'la buluşuyor: Acheson, a.g.e., s. 504.

New York Times uzlaşma önerisini yayınlıyor: 25 Ekim 1951

Strang öneriyi reddediyor: Elm, a.g.y., s. 187'de FO 371/91609.

Britanya'nın yaşama kabiliyeti hakkında Butler: Elm, a.g.e., s. 188'de FO 371/91602.

Reston Birleşik Devletler'in çok geç müdahale ettiğini söylüyor: *New York Times*, 18 Ekim 1951

McGhee'nin Musaddık'la ortak gayretleri: McGhee, a.g.y., s. 390-391.

McGhee Musaddık'a veda ediyor: McGhee, a.g.y., s. 403.

Walters Musaddık'a son bir ziyaret yapıyor: Walters, a.g.y., s. 262.

Mısır gazeteleri Musaddık'ı selamlıyor: Elm, s. 193.

Musaddık ve Nahas Paşa anlaşma imzalıyor: McGhee, a.g.y., s. 404.

Churchill Attlee'nin sıvışıp kaçtığını söylüyor: Dorril, s. 560.

Churchill Attlee'nin inatçı olduğunu söylüyor: Elm, *a.g.y.*, s. 189'da FO 371/91609.

Churchill Musaddık'ı yaşlı bir deli olarak tasvir ediyor: Goode, *a.g.y.*, s. 34-35.

McGhee dünyanın sonunu görüyor: McGhee, *a.g.y.*, s. 403.

Musaddık yılın adamı: *Time*, 7 Ocak 1952.

Bölüm 9: Kalın Kafalı Britanyalı

Şah bavulunu topluyor: Katouzian, *a.g.y.*, s. 122.

Musaddık münakaşa ediyor ve bayılıyor: Katouzian, *a.g.y.*, s. 123 ve Mussaddiq, Mohammad (Derl. Homa Katouzian), *Musaddiq's Memoirs: Dr Mohammad Mussaddiq, Champion of the Popular Movement of Iran and Former Prime Minister* (Londra: Jebhe, 1988), s. 340.

Musaddık'ın istifa mektubu: Zabih, Sepehr, *The Mossadegh Era: Roots of the Iranian Revolution* (Chicago: Lake View Press, 1982), s. 40.

Musaddık'ın seçimlerin askıya alınması hakkında demeci: Zabih, *a.g.e.*, s. 38.

İtalyanlar hakkında Churchill: Elm, *a.g.y.*, s. 268'da FO 371/10465.

Musaddık Adalet Divanında: Elm, *a.g.e.*, s. 208-214 ve Heiss, *a.g.y.*, s. 129.

Rose Mary'nin seyahati: Heiss, *a.g.y.*, s. 130.

Musaddık olumlu izlenim bırakıyor: Elm, *a.g.y.*, s. 213.

Petrol gelirlerinin düşmesi ve Musaddık'ın reaksiyonu: Elm, *a.g.e.*, s. 271-272.

Kavam hakkında Zaehner: Katouzian, *a.g.y.*, s. 121-122.

Meclis üyeleri Musaddık ve Kavam arasında bölünüyor: Zabih, *a.g.e.*, s. 41-44.

Kavam'ın başbakan olarak demeci: Zabih *a.g.e.*, s. 44 ve Katouzian, *a.g.y.*, s. 124.

Kaşani Kavam'ı suçluyor: Elm, *a.g.y.*, s. 242.

Tudeh Kavam'ı protesto ediyor: Zabih, *a.g.y.*, s. 63.

Musaddık Şah'a kuran hediye ediyor: Elm, *a.g.y.*, s. 247.

Musaddık Şah'a tarihte yerini alacağını söylüyor: Zabih, *a.g.y.*, s. 66.

Middleton'un telgrafı: Gasiorowski ve Byrne, *a.g.y.*'de Louis makalesi.

Zahidi hakkında *New York Times*: 20 Ağustos 1953.

Zahidi'nin tutuklanması hakkında MacLean: MacLean, Fitzroy, *Eastern Approaches* (Londra: Penguin, 1991), s. 266-274.

Churchill'in utangaç diplomatlara saygısı yok: Woodhouse, *a.g.y.*, s. 125.

Churchill Jones'un gezisi hakkında endişeleniyor ve Truman'la görüşüyor: Elm, *a.g.y.*, s. 250-252 ve Goode, *a.g.y.*, s. 87.

Acheson Britanya'nın idare etmek veya harap etmek istediğini söylüyor: Elm, *a.g.y.*, s. 257.

Truman millileştirmenin Kuran kadar kutsal olduğunu söylüyor: Heiss, *a.g.y.*, s. 140.

Musaddık'a ortak mektup: Elm, *a.g.y.*, s. 250-252.

Musaddık Britanya'nın fakir ulusları yağmaladığını söylüyor: Elm, *a.g.e.*, s. 253.

Churchill Truman'a fazla ileri gitmemesini söylüyor: Elm, *a.g.e.*, s. 254.

Fars dili hakkında Eden: Eden, Anthony, *Full Circle: The Memoirs of Sir Anthony Eden* (Boston: Houghton Mifflin, 1960), s. 211.

- Eden'in İranlılar hakkında görüşleri üzerine Acheson: Chase, a.g.y., s. 353.
- Truman'ın Grady'ye mektubu: Henry Grady Papers, Box. 2, 1952, Harry Truman Kütüphanesi Roosevelt hayalet gibiydi: *New York Times*, 11 Haziran 2000.
- Roosevelt serin kanlılığın canlanmış haliydi: *The Independent*, (Londra), 15 Haziran 2000.
- Roosevelt Cumhuriyetçilerin değişik olabileceğini düşünüyor: Roosevelt, a.g.y., s. 107.

Bölüm 10: Hazırlan ve Hemen Yola Çık

- Raşidiyan ayda 10.000 pound alıyor: Dorril, a.g.y., s. 564 ve Woodhouse, a.g.y., s. 118.
- Yabancıardan gelen rüşvetin dağılımı: Service History, a.g.y., s. 7.
- Raşidiyan kardeşlerin tarifi: Bill, a.g.y., s. 91.
- Anglo-Iranian yöneticileri hakkında Woodhouse: Dorril, a.g.y., s. 580.
- Washington'daki sunumu hakkında Woodhouse: Woodhouse, a.g.y., s. 117-118.
- John Foster Dulles'in geçmişi: Preussen, Ronald W., *John Foster Dulles: The Road to Power* (New York: Free Press, 1982).
- Allen Dulles'in geçmişi: Grose, Peter, *Gentleman Spy: The Life of Allen Dulles* (Boston: Houghton Mifflin, 1994).
- Allen Dulles dünya çapında gizli eylem programı yürürlüğe koymak üzere CIA'ye geçiyor: Grose, a.g.e., s. 292.
- Smith Roosevelt'e devam etmesini söylüyor: Roosevelt, a.g.y., s. 115-116.
- Henderson Musaddık'ın istikrar zaafiyetini anlatıyor: Goode, a.g.y., s. 82.
- Ulusal Cephe hakkında Henderson: Ambrose, a.g.y., s. 109.
- Henderson ve Middleton'dan ortak telgraf: Brands, a.g.y., s. 272.
- Henderson Zahidi'yle temasta: Brands, a.g.e., s. 272-279.
- Birleşik Devletler Musaddık hükümetini artık onaylamıyor: Service History, a.g.y., s. 2.
- Eisenhower Britanya faaliyetlerinden şikâyetçi: Elm, a.g.y., s. 277.
- Sinclair Washington'u ziyaret ediyor: Gasiorowski ve Byrne, a.g.e.'de Louis makalesi.
- Şah histeri krizleri geçiriyor: *Foreign Relations of the United States 1952-1954, Cilt X*, a.g.y., s. 681-683.
- Şaban duvara bindiriyor: Allen Dulles evrakı içinde Kenneth Love makalesi, a.g.y. ve *New York Times*, 23 Ağustos 1953.
- Kaşani tarafından organize edilen çeteler: Elm, a.g.e., s. 295'te FO 371/10562.
- Allen Dulles komünist darbe hakkında uyarıyor: *Foreign Relations of the United States 1952-1954, Cilt X*, a.g.y., s. 689.
- Ulusal Güvenlik Konseyinin 4 Mart toplantısı: *Foreign Relations of the United States 1952-1954, Cilt X*, a.g.y., s. 693.
- Eisenhower Musaddık'ı batının tek ümidi olarak görüyor ve ona 10 milyon dolar vermek istiyor: Elm, a.g.e., s. 282-283'de FO 371/104614.
- Dulles ve Eden görüş alışverişi: Elm, a.g.y., s. 277-283.

- Tahmasbi'nin affı: Azimi, Fakhreddin, *Iran: The Crisis of Democracy 1941-53* (Londra: I.B. Tauris, 1989), s. 298.
- Ulusal Cephe'nin bölünmesi hakkında Zaehner raporu: *Science & Society*'de Abrahamian Makalesi, a.g.y.
- Eisenhower'in endişeleri var: *Foreign Relations of the United States 1952-1954, Cilt X, a.g.y.*, s. 713.
- Wisner CIA'nin darbeyi tartışmaya hazır olduğunu söylüyor: Gasiorowski ve Byrne, a.g.e.'de Louis makalesi.
- Allen Dulles 1 milyon doları onaylıyor: *Service History, a.g.y.*, s. 3.
- Afşartus'un kaçırılması: Gasiorowski ve Byrne, a.g.e.'de Louis makalesi, not. 170 ve Dorril, a.g.y., s. 585.
- Eisenhower'in Musaddık'a mektubu: *New York Times*, 10 Temmuz 1953.
- Eisenhower ve Churchill darbeyi onaylıyor: *Service History, a.g.y.*; Prados, John, *Presidents' Secret Wars: CIA and Pentagon Covert Operations Since World War II* (New York: William Morrow, 1986), s. 95; Dorril, a.g.y., s. 587; Woodhouse, a.g.y., s. 125 ve Gasiorowski ve Byrne, a.g.e.'de Louis makalesi.
- Wilber ve Darbyshire Kıbrıs'ta çalışmaya başlıyorlar: *Service History, a.g.y.*, s. 5-6.
- Darbenin ilk planı: *Service History*, s. B1-B10 ve 16-18 ve Gasiorowski ve Byrne, a.g.e.'de Gasiorowski makalesi.
- Dulles'in bu deli adamdan kurtulması üzerine: Roosevelt, a.g.y., s. 8.
- Dulles danışmanlarını topluyor ve devam kararını veriyor: Roosevelt, a.g.y., s. 18; Elm, a.g.y., s. 299 ve Bill ve Louis, a.g.y., s. 283.
- Bohlen darbeye karşı: FO 371/98603.
- Goiran darbeye karşı: Dorril, a.g.y., s. 584.
- Bedamn'ın bütçesinin dünya çapındaki gizli eylem bütçeleriyle karşılaştırılması: Gasiorowski ve Byrne, a.g.e.'de Gasiorowski makalesi.
- John Foster Dulles Allen Dulles'a darbe işinin devam edip etmediğini soruyor: *Foreign Relations of the United States 1952-1954, Cilt X, a.g.y.*, s. 737.
- John Foster Dulles kamuoyuna demeç veriyor: *Foreign Relations of the United States 1952-1954, Cilt X, a.g.y.*, s. 338.
- Hükümet karşıtı propaganda hakkında Wilber: Wilber, Donald N., *Adventures in the Middle East: Excursions and Incursions* (Princeton, N.J.: Darwin, 1986), s. 188-189.

Bölüm 11: Biliyordum! Beni Severler!

- 1953 Ağustos ortası olaylarının kaynakları için 1. bölümün notlarına bakınız.
- Roosevelt Zahidi'yle buluşuyor: Roosevelt, a.g.y., s. 166-167 ve *Service History*, s. 45.
- Smith Musaddık'a sokuluyor: *Foreign Relations of the United States 1952-1954, Cilt X, a.g.y.*, s. 748.
- Erdeşir Zahidi gazetecileri kabul ediyor: Kennett Love makalesi, a.g.y. ve Dorril, a.g.y., s. 592.
- Fotokopi makinası hakkında Love: *Anatomy of a Coup* (video), a.g.y.
- Roosevelt Raşidiyanları Washington'a gönderiyor: Roosevelt, a.g.y., s. 80.

- Celili ve Keyvani hayati önemde: *Service History, a.g.y.*, s. 7.
- Hanedanın soygunu hakkında Fatımi: *London Times*, 17 Ağustos 1953.
- McClure'nin misyonu: *Elm, a.g.y.*, s. 306 ve *Service History, a.g.y.*, s. 46.
- Celili ve Keyvani parayı tercih ediyorlar: *Dorril, a.g.y.*, s. 595 ve *Gasiorowski ve Byrne, a.g.e.*'de *Gasiorowski* makalesi.
- Roosevelt başarı için ufak bir şans görüyor: *Service History, a.g.y.*, s. 51.
- Roosevelt kaçış planları hazırlıyor: *International Journal*'da *Gasiorowski* makalesi, *a.g.y.*
- Askerî görünümü araç hakkında *Love: Mossadegh* (video), *a.g.y.*
- Şah karşıtı protestocular hakkında Roosevelt: *Roosevelt, a.g.y.*, s. 180.
- Roosevelt ufak karışıklıkları itiraf ediyor ve Henderson'a görev veriyor: *Roosevelt, a.g.e.*, s. 183-184.
- Roosevelt Musaddık'ı ihtiyar başbelası olarak tarif ediyor: *Roosevelt, a.g.y.*, s. 163.
- Pazartesi hareketliydi ve çabalama vaktiydi: *Service History, a.g.y.*, s. 56.
- Ayaklanmalar Roosevelt'i korkutuyor: *Roosevelt, a.g.y.*, s. 179.
- Henderson Musaddık'la buluşuyor: *Roosevelt, a.g.y.*, s. 185 ve *Foreign Relations of the United States 1952-1954, Cilt X, a.g.y.*, s. 750.
- Musaddık'ın ölümcül yanlışı: *Time*, 31 Ağustos 1953.
- Defteri birlikleri Şah'ın tarafına geçiriyor: *Dorril, a.g.y.*, s. 593 ve *Katouzian, a.g.y.*, s. 191.
- Polislerin eyleme geçmesi üzerine *New York Times*: 19 Ağustos 1953.
- Şah Roma'ya varıyor: *London Times*, 19 Ağustos 1953.
- Şah yakın bir gelecekte eve dönmeyi umut etmiyor: *New York Times*, 19 Ağustos 1953.
- Şah sürgündeki monarşiler kolonisine katılmak üzere: *London Daily Telegraph*, 19 Ağustos 1953.
- Iran'daki kitleler hakkında *Waller: Anatomy of a Coup* (video), *a.g.y.*
- Kaşani'ye on bin dolar gönderiliyor: *Dorril, a.g.y.*, s. 593 ve *International Journal*'da *Gasiorowski* makalesi, *a.g.y.*
- Zurkane devleri: *Ambrose, Ike's Spies, a.g.y.*, s. 210.
- Musaddık Tudeh'in silahlanmasını reddediyor: Yazarın eski Tahran Belediye Başkanı Nusrettullah Amini ile röportajı, 23 Haziran 2002 ve *Lapping, a.g.y.*, s. 215.
- Roosevelt'in ajanları çete reislerine ödeme yapıyor: *Gasiorowski ve Byrne, a.g.e.*'de *Gasiorowski* makalesi.
- Kabadayılar hakkında *New York Times*: 23 Ağustos 1953.
- Çeteler hakkında *Cottam: Mossadegh* (video), *a.g.y.*
- Smith'le Roosevelt birbirlerine telgraf gönderiyorlar: *Roosevelt, a.g.y.*, s. 190.
- Roosevelt radyo yayını dinliyor: *Roosevelt, a.g.e.*, s. 187-191.
- Roosevelt Zahidi'yi getiriyor: *Roosevelt, a.g.y.*, s. 193-194.
- Roosevelt zaferi kutluyor: *Roosevelt, a.g.e.*, s. 194.
- Radyo "Star-Spangled Banner"ı çalıyor: *Anatomy of a Coup* (video), *a.g.y.*'de *Mal-*

colm Byrne ile röportaj.

Şah ve Kraliçe'nin darbe haberlerine tepkisi: *London Times*, 20 Ağustos 1953.

Şah önemli bir rol oynamadığına üzülür: *New York Times*, 19 Ağustos 1953.

Musaddık ölümü tercih ettiğini söylüyor: *Mossadegh* (video), a.g.y.'de Saheb ile röportaj.

Öpüşme partisi: Elm, a.g.y., s. 307-308 ve Katouzian, a.g.y., s. 192.

Roosevelt'le yoldaşları kutlamada: Roosevelt, a.g.y., s. 195.

Roosevelt, Henderson ve Erdeşir Zahidi'nin buluşması: Roosevelt, a.g.e., s. 195-196.

Roosevelt kutlama partisinde konuşuyor: Roosevelt, a.g.e., s. 195-197.

Bazı kurbanların cebinde banknotlar vardı: Elm, a.g.y., s. 308.

Üç yüz ölü: *New York Times*, 20 Ağustos 1953 ve *Time*, 31 Ağustos 1953.

Ani dönüş hakkında *New York Times*: 23 Ağustos 1953.

Zahidi'nin darbesi hakkında Associated Press: *Chicago Tribune*, 20 Ağustos 1953.

Hiçbir zaman bitmemesi gereken bir gün: *Secret History*, a.g.y., s. 77.

Zahidi Musaddık'ı alması için Batmangeliçi gönderiyor: Diba, a.g.y., s. 186.

Musaddık geliyor ve Zahidi'yi kutluyor: *Chicago Tribune*, 21 Ağustos 1953.

Zahidi Musaddık'a iyi muamele edilmesi için emir veriyor: *Chicago Tribune*, 21 Ağustos 1953.

Britanya havayolları uygun değil: *London Times*, 21 Ağustos 1953.

Hollanda uçağı: *New York Times*, 23 Ağustos 1953.

Musaddık'ın suçları hakkında Şah: *New York Times*, 23 Ağustos 1953.

Şah'ın havaalanındaki kabulleri: *New York Times*, 23 Ağustos 1953.

Şah'ın radyo konuşması: *London Times*, 24 Ağustos 1953.

Zahidi Musaddık'ı şehir hapisanesine gönderecek: *London Times*, 24 Ağustos 1953.

Zahidi'nin hükümeti CIA'den milyonlar alıyor: *Service History*, a.g.y., s. XIII.

Zahidi kendisi için bir milyon dolar alıyor: Gasirowski, *US Foreign Policy and the Shah*, a.g.y., s. 90.

Roosevelt'in Şah'la son toplantısı: Roosevelt, s. 199-202.

Roosevelt gözyaşları içinde ayrılıyor: Roosevelt, a.g.e., s. 203.

Bölüm 12: Tırnaklarını Yalayan İri Bir Kedi Gibi

Tek suçu hakkında Musaddık: Musaddiq, a.g.y., s. 74.

Musaddık'ın evinin önünde ayaklanma: Yazarın Mahmut Musaddık'la röportajı, 19 Ağustos 2002.

Görevliler yakalandı ve infaz edildi: Diba, a.g.y., s. 191.

Tudeh eylemcileri infaz edildi: Abrahamian, Ervand, *Iran Between Two Revolutions* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1982), s. 280.

Vatan haini Şah hakkında Fatımi ve ısıran yılan: Goode, a.g.y., s. 123.

1962 seçimi: Diba, a.g.y., s. 193.

Musaddık Allah'tan onu yanına almasını istiyor: Musaddiq, a.g.y., s. 80.

- Konsorsiyum anlaşması: Elm, *a.g.y.*, s. 310-331; Heiss, *a.g.y.*, s. 187-220 ve Goode, *a.g.y.*, s. 138-153.
- Musaddık'ın yabancı düşmanlığı hakkında Şah: Pahlavi, Mohammad Reza, *Mission for My Country* (New York, McGraw-Hill, 1960) s. 302, 127.
- Musaddık'ın milliyetçiliği hakkında Şah: Pahlavi, Mohammad Reza, *Mission for My Country* (New York, McGraw-Hill, 1960) s. 84.
- Hayatının en kötü yılları hakkında Şah: Goode, *a.g.y.*, s. 155.
- Bahtiyar Musaddık'ın mezarını ziyaret ediyor: Goode, *a.g.e.*, s. XIII.
- Humeyni Bahtiyar'a tepeden bakıyor: Farmanfarmaian, *a.g.y.*, s. 452.
- Erdeşir Zahedi CIA'nın rolünü inkar ediyor: Zahedi, Ardeshir, "What Really Happened", www.ardeshirzahedi.com.
- Şaban Cadillac alıyor: Diba, *a.g.y.*, s. 190.
- Asılsız iddialar hakkında Eşref: Pahlavi, Ashraf, *Faces in a Mirror* (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1980) s. XIV.
- Woodhouse'ın küçük güzel yumurtası hakkında Dulles: Dorril, *a.g.y.*, s. 596.
- Felakete doğru ilk adım hakkında Woodhouse: Woodhouse, *a.g.y.*, s. 131.
- Morrison İran hakkında çok az şey hatırlıyor: Morrison, *a.g.y.*, s. 281-282.
- Eden savaş açmama kararını savunuyor: Eden, *a.g.y.*, s. 246-247.
- Morrison hakkında Eden: Harris, Kenneth, *Atlee* (Londra: Weidenfeld and Nicholson, 1982), s. 472.
- Churchill Ajax'ın en iyi operasyon olduğunu söylüyor: Service History, *a.g.y.*, s. 81.
- Roosevelt Churchill'le buluşuyor: Roosevelt, *a.g.y.*, s. 207.
- Eisenhower Roosevelt'e madalya veriyor: Prados, *a.g.y.*, s. 91-92.
- Rehin alanlar yeni bir darbeden korkuyordu: *World Policy Journal* (Yaz 2002) içinde, Zahrani, Mostafa T., "The Coup That Changed the Middle East: Mossadeq v. the CIA in Retrospect".
- Hamaney kendi hareketinin Musaddık'inkine benzemediğini söylüyor: Abrahamian makalesi, *a.g.y.*
- Darbenin meşruiyeti hakkında İranlı entelektüeller: *World Policy Journal* içinde Zahrani Makalesi, *a.g.y.*
- Waller darbeyi savunuyor: Oxford, İngiltere 10 Haziran 2002'deki konferans. Miras hakkında Falle: Falle, *a.g.y.*, s. 81.
- Tudeh'in gücü abartıldı: Gasiorowski and Byrne *a.g.y.*'de Gasiorowski makalesi ve Behrooz, "The 1953 Coup in Iran and the Legacy of the Tudeh," ve *Science & Society*'de
- Abrahamian makalesi, *a.g.y.*
- Bu kadar çok ve bu kadar aptalca kaybetme üzerine Acheson: Acheson, *a.g.y.*, s. 503.
- Musaddık'ın sorumluluğu üzerine Acheson: Acheson, *a.g.e.*, s. 504.
- Acheson'un korkaklar koleji hakkında Nixon: *New York Times*, 2 Kasım 1952.
- Dulles tırnaklarını yalıyor: Roosevelt, *a.g.y.*, s. 209.
- Bahtiyar Musaddık'ın darbecileri vurması gerektiğini söylüyor: *Mossadegh* (video), *a.g.y.*

CIA bazı gerçeklerin hiçbir zaman bilinmeyeceğini söylüyor: *Service History*, a.g.y., s. 67.

Eisenhower Şah'la buluşuyor: *New York Times*, 15 Aralık 1959.

Eisenhower dolaylı olarak darbeye değiniyor: Eisenhower, Dwight, *Mandate for Change: The White House Years, 1953-1956* (Garden City, N.Y.: Doubleday, 1963) s. 164 ve Ambrose, Stephen, *Eisenhower: The President* (New York: Simon and Schuster, 1984), s. 129.

Albright Amerika'nın sorumluluğunu teslim ediyor: *New York Times*, 18 Mart 2000.

Miras hakkında Bill: Bill, a.g.y., s. 288-289.

Miras hakkında Cottam: Cottam, *Iran and the United States*, a.g.y., s. 261-263.

Miras hakkında Gasiorowski: *International Journal*'da Gasiorowski makalesi.

Miras hakkında Goode: Goode, a.g.y., s. 124.

Miras hakkında Heiss: Heiss, a.g.y., s. 234-238.

Miras hakkında Keddie: Keddie, a.g.y., s. 142, 275-276.

Miras hakkında Louis: Bill ve Louis, a.g.y., s. 255-256.

Şah Rıza sert bir diktatör ama aynı zamanda vizyon sahibi bir reformcuydu. 1941'de Britanya onu tahtından uzaklaştırdı. En büyük oğlu, ilerinin Şah Muhammed Rıza'sı soldan ikinci.

Britanya Basra Körfezi'ndeki Abadan'da dünyanın en büyük petrol rafinerisini inşa etti ve buradan büyük kârlar elde etti. Anglo-Iranian şirketinin İran'la ortak olduğu varsayılıyordu ama İranlıların şirketi denetlemelerine izin verilmedi.

Abadan tam bir kolonyal ileri karakol görünümündeydi. Britanyalılar için yüzme havuzları ve tenis kortları, onbinlerce İranlı işçi için ise gecekondular. Sinemalar, otobüsler ve diğer hoşluklar Britanyalılara ayrılmıştı.

ETALAAT

Başbakan Musaddık 1951'de petrol şirketini millileştirerek İranlıları sarstı. Fotoğrafta işlerinin çoğunu yürüttüğü yatak odasında görülüyor.

Musaddık 1952'de Birleşik Devletler'i ziyaret etti. Başkan Truman Britanya ile İran'ı uzlaştırmaya çalıştı.

Iran'daki Amerikan büyükelçisi Henry Grady (üstte) Musaddık'la Batı arasında bir çatışmayı önlemeye çalıştı. Aynı şeyi Truman'ın özel elçisi W. Averell Harriman (sağda) da yapmaya çalıştı.

4 Ekim 1952'de düşünülmemeyen gerçekleşti: Son Britanyalılar Abadan'ı terk ettiler. Bu İran milliyetçiliği için bir zafer, Britanya için utandırıcı bir yenilgiydi. Bunu geri döndürmek için Musaddık'ı devirdiler.

Şah Muhammed Rıza İran'ın geleceğini şekillendirmek istedi. Fakat Başbakan Musaddık hanedanın politikayı seçmişlere bırakması gerektiğine inanıyordu.

NATIONAL ARCHIVES

COURTESY MARK ROOSEVELT

Başbakan Churchill gizli operasyonlara inanıyordu ve darbeyi şiddetle destekledi. O ve Dışişleri Bakanı Anthony Eden, Truman başkanken Amerika'nın desteğini sağlayamadılar. 1953'te Dwight Eisenhower seçilince bu desteği alabildiler.

Eisenhower'ın darbeyi onaylamasından hemen sonra CIA en iyi ajanlarından birini, Kermit Roosevelt'i, işi yönetmek için İran'a gönderdi.

NATIONAL ARCHIVES

Eisenhower yönetiminde Amerikan politikasının gizli ve açık yönlerini yürüten iki kardeş, Dışişleri Bakanı John Foster Dulles (yukarıda) ve CIA direktörü Allen Dulles, Musaddık'ı uzaklaştırmaya kararlıydılar.

NATIONAL ARCHIVES

Musaddık aleyhtarı kampanya, bir Musaddık karşıtı olan Amerikan Büyükelçisi Loy Henderson İran'a gelir gelmez şiddetlendi. Henderson (sağda) kötü kaderli Dışişleri Bakanı Hüseyin Fatımi ile konuşurken görülüyor.

İran'daki Britanya Büyükelçisi Sir Francis Shepherd, Musaddık hükümetinin altını oymak için yorulmaksızın çalıştı.

Roosevelt'in kilit ajanlarından Asadullah Raşidiyan politikacıları, mollaları, gazetecileri ve çeteleri rüşvete bağlayarak darbeye destek oldu.

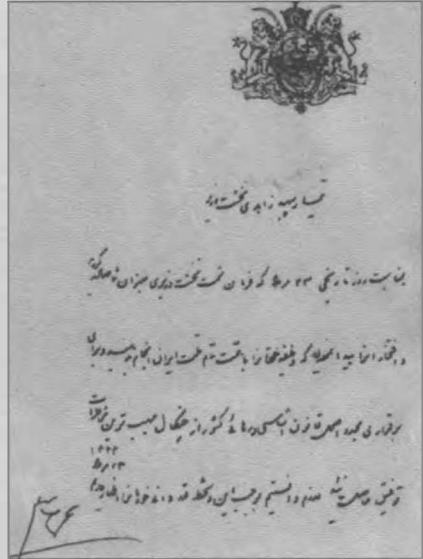
Körfez Savaşı komutanının babası General H. Norman Schwarzkopf 1940'larda İran'da bir polis birliğine kumanda etmişti, darbeyi desteklemek için gizli bir misyonla geri döndü.

Güçlü bir köktenci din adamı olan Ayetullah Ebulkasım Kaşani başta Musaddık'ı destekledi, sonra ona karşı oldu. Darbeden önceki gün Kermit Roosevelt ona 10.000 dolar gönderdi.

Şah'ın sert karakterli ikiz kardeşi Prenses Eşref kardeşinin darbeyi desteklemesi için ikna edilmesine yardımcı oldu. Britanyalı bir ajan onun işbirliğini nakit ve bir mink manto ile ödüllendirdiklerini söyledi.

CIA ajanları Şah'ı Musaddık'ı görevden alan bir karar imzalaması için ikna ettiler. Başka bir emri de (yukarıda) General Fazlullah Zahidi'yi onun yerine atamak için imzaladı. Emirlerin yasaya uygunluğu kuşkuluydu ama darbeye destek sağlamada yardımcı oldu.

ETA/AL

Britanyalılar ve Amerikalılar General Zahidi'yi darbenin görünen lideri olarak seçmişlerdi (solda). Diğer önemli bir işbirlikçi de Şah'ın Muhafız Birliği'nin komutanı Albay Nimetullah Nasri (sağda) idi.

© BETTMANN/COBBIC

19 Ağustos 1953'te Musaddık karşıtı kitleler Tahran caddelerinde ayaklandılar. Bazı askeri birlikler de onlara katıldı ve geceyarısı olduğunda hükümeti devirmişlerdi.

Darbe başarısız gibi olunca panik içinde kaçan Şah tahtını geri almak üzere ülkeye döndü. Kısa zamanda da iktidar gücünü kendi ellerinde merkezileştirdi.

Musaddık tutuklandı, askeri mahkemede yargılandı ve vatana ihanetten suçlu bulundu. Üç yıl hapis yattı ve ömrünün geri kalanını ev hapsinde geçirdi. 1967'de öldü.

Şah Muhammed Rıza İran'ı yirmi beş sene sert bir şekilde yönettikten sonra 1979'da tahttan indirildi. İhtilalciler, Musaddık'ın resmini taşıyarak 1953 darbesinin intikamını almaya kararlı olduklarını gösteriyorlardı. Yeni rejim köktenci kurallar koydu, Batı karşıtı terör gruplarını destekledi ve birçok ülkedeki İslâmcı radikallere ilham verdi.

İLETİŞİM

Bugünün Kitapları

Okurlarımızın **Hilâl ve Yıldız; İki Dünya Arasında Türkiye** adlı kitabından tanıdıkları ünlü Amerikalı gazeteci Stephen Kinzer bu kez, CIA'nın 1953'te İran'da kotardığı darbenin ibret verici ayrıntılarını gün ışığına çıkarıyor. Yoksul halkın seçtiği, demokrasiye ve anayasaya bağlı Musaddık'ın trajik öyküsünün yanısıra, Britanya ve ABD'nin dış politikalarının inşa süreçleri de bir casus romanı üslûbuyla anlatılıyor.

Bunların ötesinde, Stephen Kinzer, bugün Ortadoğu'da hüküm süren ve ABD'nin terörist olarak adlandırdığı oluşumların kökenini yarım yüzyıl önceki İran'da arıyor.

Ortadoğu'nun, İran'ın ve Batı'nın hem dününü hem de bugünü anlamak için temel bir kitap...

"Stephen Kinzer'in İran darbesini yeniden kurgulayışı çok parlak, gerçekleri anlattığı için de çok etkileyici. Bir macera romanı kadar heyecan verici. Ayrıca, Birleşik Devletler'in Afganistan ve Irak gibi ülkelerde ne işler çevirdiği hakkında da fikir veriyor"

Gore Vidal

"Olağanüstü, akıcı ve gerçeklere dayalı... **Şah'ın Bütün Adamları** heyecanlı ve nefes kesen bir casus romanı olmasının yanısıra, günümüzün zorlu problemleriyle de ilgili."

Senatör Richard Lugar, Senato Dış İlişkiler Komitesi Başkanı

"Bir ulusun sözde inşa edilmesinin kasvetli komedisi. Bugünün Britanyalı ve Amerikalı okuyucuları utançtan kızaracaklar."

John le Carre

İLETİŞİM 1000
BUGÜNÜN
KİTAPLARI 92

ISBN 975-05-0240-X

9 789750 502408